

052(ANT)
Э-450

JSSN 0235-1218

ЭЛ-АЛТАЙ

№4

1986

ТӨРТИНЧИ ЧЫГАРГАВЫ

ЭЛ-АЛТАЙ

(Чүмдемел-кеендик жуунты)

Туулу Алтайдын бичиичилик организациязы белетеген

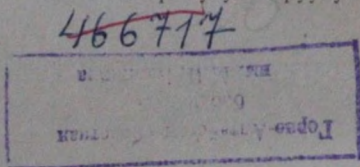
1986

Төртинчи чыгарганы

АЛТАЙДЫН БИЧИКТЕР ЧЫГАРАП ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫНЫН
ТУУЛУ АЛТАЙДАГЫ БОЛУГИ. 1986

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Б. Бедюров — Туулу Алтайдын бичичилик организациязынын каруулу качызы, **Ж. Белеков** — поэт, **А. Ередеев** — поэт ле прозаик, **С. Каташев** — филология наукалар кандидады, **Т. Торбоков** — Туулу Алтайдын бичичилик организациязынын литконсультанты, жуунтынын тургузаачы-редакторы, **З. Шинжина** — кепке базары учун каруулу.

Э 450 Эл-Алтай: Литературно-художественный сборник (4-й выпуск). — Горно-Алтайск: Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1986. — 152 с.

Төртинчи жуунтыбыс С. В. Михалков Туулу Алтайга окылу келип жүргениле ачылат. Жуунтыдан эмдиги бйдин бнзүре, курч сурактарына учурланган материалдарла, озогызын ойгортып, эмдигизин элтеркениле, литературанын бскб до жүзүн чүмделгениле таныжарыгар.

Э $\frac{4701000000-037}{M 138 (03) 86}$ 62 — 86

БУГУНГИ КҮННИҢ НЕКЕЛТЕЗИ

Туулу Алтайла быыл жайгыда анылу жол-жорыкка жарлу совет бичиичи Сергей Михалков жүрди. С. В. Михалков алтай кычыраачыга жуук таныш. Ол Ленинский ле Государственный сыйлардын лауреады, СССР-дин Верховный Сөвединин депутады, Социалистический Иштиг Геройы, Россиянын Бичиичилер биригүзинин Башкартузынын председатели.

Куран айдын тогузынчы күнинде (Туулу Алтайга једип келген күн) С. Михалков облнацдрамтеатрда кычыраачыларла туштажу өткүрди. Күндүлү айылчыбыс озо ло баштап залда от жарытсын деп сурады.

Анайып, ачык-жарык, јилбилү эрмек-куучын башталды.

С. Михалковтын бу туштажуда айткан сөзин чала кыскарта кепке базаып турубис.

— Айдатан сөзим бар болзо, алдымда эки де кижии отурза, — меге түнгей ле. Мен олорло жүрүмнин, литературанын (а совет литература жүрүмде бек тазылду!) сай курч сурактарын күйбүредип куучындажарга сүйүдим. Меге бистин орооныбыстын телкемдериле, талай-тенгис кечире јерлериле көп жорыктаарга келишкен. Кайда да, качан да, кемле де јолыккамда, мен өкпөбөргөнимди јажырып болбойдым. Ненин учун дегежин, ол менин кычыраачым не!

Мен узун-узак жүрүмдик јолымда јаш балдарга јаантайын бичиинрин ундыбагам. Мен балдардын бичиичизи деп бойымды бодойдым. Бу адыманг качан да уйалбагам, уйалбазым да. Је көрзөгөр дө, нөкөрлөр, бу ла залда јаш балдарла коштой јаан јаштулар отурат. Олор кычырарга үренер тужында менин үлгерлеримнен баштаган болордон айабас. Мен 25 јаштуда балдарга учурлай чүмдеген бичиктерим учун Лениннин ордениле кайралдаткам. Бу бийик кайралды төжиме «Бастырасоюз староста» М. И. Калинин тагып берген эди.

Сананзам, слер меге сурактар берзегер, эптү болор. Меге де, слерге де. Мен кандый ла суракка каруу јандыраарга белен. Бир де кемзинбегер. Анайда айдыгар эмезе бичип аткарыгар.

Је бир чала каткымчылу учуралды айдып берейин. Бир катап база ла мындый туштажу болгон. Јурт јер. Је ле деген клубта јык толо

улус. Ончозы унчукпай, мен нени айдарымды сагыгылап, оозым дөөн лө көрүп алган отургылайт. «Айса болзо, менинг айтканымды слер чек тындабай жадыгар, нени-нени суразаар?» — дезем, ың-шың. Учында бир кичине кызыкчак колын көдүрди. Мен сүүне бердим: «Бот, слерде, жаан улуста, бир де сурак табылбаста, бу кызыкчакта бар. Же не, көөр-кийек?». Кызыкчак: «А кино болор бо?» (Залда каткы жызырайт.)

Билбезим, бу туштажуны ээчий кинофильм көргүзилер бе, жок по. Бого келерге жазанып турала, эки «Фитиль» экелерге санангам ла. Мен «Фитильдин» 25-чи жыл баш редакторы. Же онон ол слерге кунукчылду эске алыныш болор деп бододым. Бис Туулу Алтайдын кайкал байлыгын, мөшти, аайы-бажы жок чаап турганын эки-үч катап көргүскенис.

«Эмди мөштин керектери кандый?» — дезем, — «Чаап ла жадыс, жагыс наукага тайанып...» — дежет. «Фитильди» слерге база ла айылдадар ошкош. (Залда каткы.)

Кудай, чаазындар шак «албаты шинжүзине» чилеп урулып келди.

Баштапкы, мен бодозом, сүрекей учурлу сурак. Кычырып ийелик: «Россиянын бичичилеринин калганчы эн жаан жууны, съезди, керегинде куучындап берзегер? Онын аңылузы неде?»

— Слер билереер, өткөн жылдын калганчы айында Россиянын бичичилеринин алтынчы съезди өткөн. Онын ижинде алтай бичичилердин делегаттары эрчимдү туруштылар.

Съезд бийик кеминде өткөн. Бу жагыс менинг шүүлтем эмес. Онойдо бистинг партиябыстың, государствонун съездте болгон башкараачылары темдектедилер.

Биске айдары жок күч болгон. Бичичилердин съезди ичкери чокым жолдор темдектеп берген партиянын 27-чи съездинен озо өткөн дө. Же бистинг де съезд эмдиги жаңыртулу өйдиг ийдезиле толо болгон. Съезд өдөр күндерде онын трибуназынан эки жүске жуук делегат сөс айткандар. Шак олордын айтканы — бу съездтин аңылузын керелейт. Ады жарлу бичичилер көп сабазында литературанын эмес, а албатынын жадын-жүрүми керегинде, бистинг хозяйствонун, экономиканын ла экологиянын «өнгүре» дейтен сурактарын көдүрүп, куучындагандар. Съездте ар-бүткенисти корый бичичинин өткүн үни жаңыланды. Бис, бир бөлүк бичичилер, Башкаруга түндүк сууларды бууйтаныла сай жөпсинбей турганысты угузуп, самара бичидис. Учү-түбинде ол проектти Башкаруу жөптөбди. А түндүк сууларды бууйтан иштер Архангельск ле өскө дө райондордо көндүгип калган болгон... Айдарда, бичичинин де сөзи ийде-күчтү, анчада ла бистинг ороондо.

— Слердин эн ле тың сүүген бичичи кем?

— Андый бичичилер сүрекей көп. Ончозын тоолоп то болбозым. Мен бодозом, слердин де кажыгарда ла жүрекле жараткан бичичи жагыс эмес. Јаштан ала мен Крыловты сүүйдим. Байла, онын да учун мен басиялар чүмдеп жадым. Салтыков-Щедриннин чүмдемелин байлап жүретем,—бойым да сатирада көп иштендим. А Пушкин? Оны сүүбей турган кижы бар эмеш пе?

Менин тооп ло олордын бичижиле, жүрүмнүн уур-күчтери-ле турум-кай тартышканыла оморкогон бичиичилер гран ары жанында база көп. Анчада ла «үчинчи телекейдин» дейтен ороондордо. Олор бистин жа-дын-жүрүмис керегинде ас билерден башка, же бойынын жеринде жадын-ды олор жалтанбай сөгүп жадылар. Олордын каламы жагына базын-чыкта болгон калыгы учун буржуй кеберлү жадын-жүрүмге удурлажат.

— Бистин ойдин геройы кем деп бодойдоор?

— Литература шиндеечилер, тегин школдын да үредүчилери ол «герой» деген сөстүн учурын сай жабызадып салган. Газетти де ачса, керек десе «жаман геройлор» көптөп калган. А герой жаман болор бо? Жок. Ол сүрекей бийик, эн жаан ат-нере.

Же онызы литературада чокымдалбаган термин болгой.

Чын жүрүмде бүгүнгү күнде албатызынын ырызы, бастыра жер үс-тинде амыр-энчү учун күүн-кайрал жок тартыжаачы, мен бодозом, — Михаил Сергеевич Горбачев.

Ненин учун? Ненин учун десе, ол бүгүнгү жүрүмис керегинде жаңы сөс айткан. Ол чөрчөктөги баатыр чылап бастыра ийде-күчин берип, жүрүмди өскө жолго бурырга чырмайт. Алдында баскан жолысла бис ыраак барып болбозыс, жаан боочыларды ажып болбозыс. Айдарда, ого арга жеткенче бастырабыска болужар керек. А кезиктерис ого чапча-жат — керексинбезиле, жаңы жүрүмнүн эзинин сеспес болуп чайып калгандарыла.

— Экраннан «Фитиль», магазиндерде колбаса чылап, каа-жаада ла көрүнөт...

— Колбаса керегинде нени айдарын билбей турум. Онын каруузы-на мен эмес, өскө кижиге турзын. А «Фитиль» десе алдында ла чылап кажы ла айда экранга чыгат. Кажы ла чыгарышта эки мунг копия со-гулат. Эм тургуза бис жаңы көнү жолго киргелегисте, ол фитиль күйүп, ол кайырчак база да узак жарылар болор.

Бүгүнгү сатира ла кокыр слерди каткыртат па?

— Чынынча айдар болзо, көп сабазында карын кунуктырат. Мен, сатирала иштеп турган кижиге, бистин жанрда бар једимдерле макта-нып болбозым. Чындык сатира жадын-жүрүмди теренжиде, тазылдары-на јетире коскорот. А бу ла «Литературная газетада» эмдиги сатира-нын «уйазы» болгон 16-чы полоса жадыныстын оок-тобырын ла терип жүрет. Темдектезе, мындый: «Иван Иванович кородогон-чугулдаган ой-гонуп келди. Онын үйи Мария Ивановна...» Онойп ла ого ло түнгей. Анда салынган фельетондор (фельетон) бир түнгей жүдек, жүк тынду. Бу жанр сүрекей күч ле күчтү. Озодо Ильф ле Петров, Зошенкодый са-тириктер эм тургуза учурабайт. Јайалталу, каткымчылу каламду би-чиичилер бар ла. Је олор жадыныстын чын ла буудак болгон учуралда-рын жалтанып, олордон кыйарга албадангылайт. Ол ло Александр Иванов «Каткыны айландыра» тургандарды жаантайын телекөрүлте-ажыра көргүзет не. Мени ол канча катап кычырза да, ол берилтеге ту-ружарынан мойнойдым. Меге ол берилте чек јарабайт, каткыртпайт.

—Слердин уулыгар, кинорежиссер Никита Михалковтын кинофильмдери биске сүрекей жарайт. А слерге?

—Меге база. Онын тургускан кинофильмдери бистин де, гран да ары жанында көрөөчилер ортодо мактулу болгону мени, онын адазын, оморкодот. А жуукта телекөрүтөле онын Останкинодо өткүргөн туштажузын көрүп, сананып калдым: «Биске, адаларга, балдарыстан база үренер керек...» Онызын мен акту жүрегимнен айдадым.

База андый ок бичимел:

—Слердин уулыгар айдары жок жайалталу режиссер. Же кинодо, театрда, телекөрүлтеде жүк ада-энезинин жарлу ады ажыра «кысталыжып» калгандар кандый көп! Ол жанжыгуны канайда бузар арга бар?

— Андый «жанжыгуны» жүрүм бойы тоскырып таштайт. Темдектеп алза, эне-адазы сүүгөн кызычагы, уулчагы албадап музыкага үредип жат. Рихтерден де уйан эмес пианист болзын деп амадагылайт. Же жайалта жокто, једимдер кайдан келет? Шак андый балдардын салымы сүрекей шыралу болот.

А бойынын бала-барказын аайы-бажы жок мактайтан, ологро «јылу» јер бедреп санаалары арай энделбей тургандар учурап ла јат. Же олог балдарына көдүрип болбос жүк коштоп турганын билгилебейт.

Јаш үјени јаштан ала таскадар, чын јолго чыгарар керек. Же мен ол ло уулымды кайдаар да албадап сукпадым. Ол кинодо бойы салымын тапкан. Керек дезе оны черүге аларда, айла үч јылга Тымк тенистеги флотко аларда, кезиктери айдышкан: «Је эмди адазы андамында куучындажып, эптештирип, уулын оркестрге сугуп салар». Олог јастырган. Мен де, энези де (база ады-јолы јарлу бичиичи) уулыска болуп айлыбыстын эжигин ачпадыс. Уулыма айткам: «Ууларды бастыразын кайдаар ла ийзе, барып јат, сөс јогынан. А сен не аңыланатан?».

Уулым менин сөстөримди чын ондогон эмтир — эмди онын уулы база шак ол Тымк тенистеги флотто.

Экинчи јанынан алза, бир ле иште таадазы, адазы, уулы, уулынын уулы иштегенинде јаман не де јок. Атту-чуулу койчынын балазы база койчы болгондо, бис канай жарлайдыс. Династиялар кандый да иште мактулу болор учурлу. Атту-чуулу эмчилер, Вишневскийлер, музыкада, искусстводо, албаты хозяйстводо адазынын јолыла истей баргандар кайда деп. (Колчабыжулар.)

— Балдарыска кычыратан јараш чүмдү бичиктер једишпей јат. Балдарды бичиичилер канайып ундыган болотон?

— Чын, балдарга бичиктер ас чыгып јат. Јараш та, јилбилү де бичиктерди көптөдөргө, бис ол ок съездте јангы издательстволор ачар деп темдектеп алдыбыс. Балдарды ундыырга јарабас, — слер чын айттыгар.

— Магазинде јакшы бичик табылбас, а коомойы тоозындалып калган јадып ла јат...

— База да јөп. Кезик шулмус «күлүктер» јайалтазы жок то болзо, канайып-кунайып бичигин канча мун тиражту чыгарып алган турар.

«Оног ол бичигин кем де албай јат. А чын јилбилү бичикти эмди түште отту да таппас болуп калган. Ол неге јараар неме! Је ол ло кийим көктөбөр фабриканы алаы. Кемге де керек јок, туку качан моладаг чыгып калган кийимди көктөп лө јадар, көктөп лө јадар. План-јакылтазын бүдүрип ле јадар. А эдимдери кемге де керек јок. А эптү, јаражын таппазын. Бот, литературада база андый ок.

Эмди дезе андый айалганы јаратпай, партия бастыра ишти өскө-лөндире тэзөөрин баштады. «Јакшызы көптөзин, јаманы јоголзын!» — бистинг кычырубыс. (Колчабыжулар.)

— Јаңы программала јаан класстарда литературанын урокторы астаган. Андый кубултаны јарадып тураар ба?

— Јок, нөкөрлөр, јок! Јаратпайдым. Бис, бичинчилер, школдын, вузтын программаларын јаңыртар комиссияларга кирип јадыбыс. Кайда ла бис литературанын урокторын астадарга јарабас деп тартыжадыс. Је эм тургуза једимдерис ас. Јаңы уроктор кожулган, частар једишпей јат. База нени эдерин билбей турум.

— Совет литературанын тэс сурактары кандый?

— Эмдиги өйдө тэс тема — ол кижии кижии болгон адын бийик апарары. Ол керегинде Айтматовтын, Распутининг, Астафьевтинг, Беловтынг, Залыгининг ле өскө дө көп-көп совет бичинчилердин бичиктеринде өткүн сөслө айдылат.

Меге келген бичимелдер эмди де көп эмитер. А куучынданып отурганым эки частан удай берди. Слерди узак тутпаска база бир бичимелди көрбөй лө алайын. Ого карууны јандырала, узакка чыдашканыгар учун сый эдип, эки-үч баснямды кычырып берейин.

— Алтай литератураны кандый деп көрөдөбөр?

— Коомой деп кыйа көргөн болзом, келбес эдим... (Колчабыжулар).

Туштажуны түгезип, С. Михалков талдама басняларын кычырды.

(Бу материалды СССР-динг журналисттер биригүзининг члени В. ТОРБОКОВ белетеген.)

Сергей Владимирович Михалков бистинг јерден атанар алдында областынг газеттерининг ле радиокомитеттинг ишчилериле, бичинчилериле туштажып куучындашкан.

Оныла өткүрген эрмек-куучынды јарлап турубыс.

— Сергей Владимирович, Слер Туулу Алтайга баштапкы катап келдигер. Бистинг улусла баштапкы тушташтар, бистинг јерибис керегинде кандый санаа-шүүлтелү арттыгар?

— Менинг санаа-шүүлтемле, меге бого, Туулу Алтайга, мынан озо келер керек болгон, ненинг учун дезе мен ол тушта, јаш кижии, алтай кычыраачыларга чокым нени-нени эдип, болужар эдим.

Је качан да болбогончо, орой до болзо, артык эмес пе.

Амыраар күнде Алтын-Көлгө барып жүрдим. Аба-йышла, онын улузыла, якшынак улузыла — аймактын партийный организациязынын чыгартулу улузыла јилбиркеп таныштым. Кыскарта, мында сүрекей якшы күндер өткүрдим. Ол күндер менин де, менин нөкөрим — Эдуард Юрьевич Зиминин де, РСФСР-дин Бичиичилер Биригүзинин Башкартузынын качызынын эземинде узакка ундылбай артар. Эбелген не-незелерди ундырга болбос.

— А слердин амадап келген төс амадугар кандый, ол бүткен бе?

— Амаду јангыс — бичиичилик организациязыла, онын чыгартулу улузыла — поэттерле, прозачыларла јууктада таныжары, олордыг керексигенин угары, алтай литератураныг алдында турган сурактар аайынча куучындажары болгон. Эрмек-куучын керектү де, сүрекей јилбилү де болды. Бис беш частын туркунына үзүктөш јоктон куучындашканыс јолду.

Ого үзеери. Россиянын Бичиичилер Биригүзинин Башкартузына каа-јаа да болзо, төс городтон чыгып, бичиичилик организацияларла јербойында таныжары кыйалта јоктон керектү. Је чынын айтса, јаантайын анайда эдерге келишпейт. Мен бүгүн бойым керегинде айдып турум, ненин учун десе өскө ишчилер областтардын, автоном областтардын бичиичилер организацияларына менег көп жүргүлөп јат. Је меге, Башкартунын председатели кижиге, кыска өйдин туркунына ончозына, бичиичилердин јетен беш организациязына жүрүп келерге сүрекей күч. Бодозоор до, јетен беш катап командировкалаар керек!

Бистин алдындагы председателис Леонид Соболевке Туулу Алтайга жүрерге келишпеген де болзо, бу мен онын учун ла бойымнын учун слердин јерге келип барар өйди таптым. Мынын алдында мен Якутияда, Томскто, Түменде, Тувада, Карелияда, Татарстанда, Башкирияда, Чечен-Ингушетияда, Карачай-Черкессияда, Ставропольдо, Пермьде ле өскө областтардын организацияларында болгом. Россиянын Бичиичилер Биригүзинин өскө башкараачылары бистин өскө организацияларыс јаар командировкага баргылайт.

Бу мен ле нөкөр Зимин слерде болорго, слердин бичиичилерле таныжарга күүнзедебис.

— Сергей Владимирович, РСФСР-дин Бичиичилер Биригүзинин Башкартузы, эмди Слер бойыгар да бистин бичиичилерибистин организациязынын ижин кандый деп көрүп јадыгар?

— Туулу Алтайдын бичиичилер организациязы иш бүдүргедий аргазы аайынча сүрекей ийделү, творческий јайалталу. Областыг бир кезек бичиичилеринин ады-јолы Россияда элбеде јарлу. Олордын бичиктери орус тилге көчүрилип, Москвада кепке базылган. Јангы да једимдерди сакыыр ижемји бар.

Бичиичилер организациязын бүткүлинче алза, ол чындык јолдо туруп јат, Россиянын Бичиичилер Биригүзинин, бастыра совет калыктын алдында турган сурактарды јарт ондойт. Ол бойынын јангы чүмдемелдериле бисти обществонын јадын-јүрүмнинин бүгүнгү күнин чындык көргүзер аргалу.

— Бис балдардын литературазы, онын чындыый керегинде тегиндү айдып турган эмезибис. Слердин шүүлтегерле болзо, балдарга бичип турган бичичилердин алдында кандый сурактар туруп јат?

— Менин бойымнын, балдардын бичичизинин шүүлтезиле болзо, балдардын литературазынын алдында турган төс сурак — баланы сырагай ла јаш тужынан ала бийик, байлык күүн-санаалу эдерине бастыра эп-аргаларды ууландыраы.

Бисте балдардын сүрекеј јарамыкту литературазы бар, бистин алдыбыстагы сурак — оны там көптөдөри, је мыныла коштой бежен де јыл мынанг озо бичилген јакшынак бичик оогош совет кижичектин колына киргенде, јангы ла бичилгендий болуп билдире берет.

Партия ла башкару балдардын литературазын чыгарарга качан да чаазынды кысканбаган. Керек чек тескери болот. Бисте тиражтар сүрекеј јаан, а бичиктер дезе једишпей ле јат.

Бистин балдарга учурлаган литературабыс Совет Союзтын кыйу-грандарын өдүп, узак јайыла берген. Ол бастыра телекейде тоомјыда. Бис балдардын бичигинин Телекейлик организациязынын члени. Бистин чыгартулу улuzuбыс онын Телекейлик совединин башкараачы органдарына кирип јат. Јуук күндерде Јопон јеринде бу организациянын Телекейлик конгреси өдөр. 16—17 августта бистин бичичилердин чыгартулу улuzu Япония јаар учар. Делегацияны башкараын меге мол-јогондор.

Эмди «Подросток» деп жаңы журнал төзбөри, «Мурзилканы» эки журнал эдип бблиири керегинде сурак туруп жат. Мында жаан тўжўмди жаан ок жердег алар аргалу дегени жажыт эмес эмей.

Балдарга учурлал туура жерлерде чыгып турган бичиктерди алар болзо, мында чикезинче айдатаң неме сок жаңыс: бисте балдардын ли-тературазы коркышту једишпей де турган болзо, је чыгып та турган бичиктерге некелтени кыйалта јоктон бийиктедер керек.

— Сергей Владимирович, слер төзбөгн лб солыта јоктон редак-торы болуп келген «Фитиль» деп сатиралу журналды бис јирме беш јылдыг туркунына јилбиркеп көрўп келдис. Ороондо бдўп турган ку-бултышла коштой журналдагы критический материалдарга ајару ла олордын камааны кубулган ба?

— Бистиг сюжеттерис каруу јок артып туру деп комыдаар арга-быс јок. Бистиг јирме беш јылга чыгарган сюжеттерибистиг бирўзи де ого киргендерди ајарузынап чыкпаган. Эмди бисте сөгўш эткедий арга там ла элбеген деп бодойдым. Бис азийгызы чылап ок иле-јарты-на чыгарар једикпестерди таап, көргўзип јадыбыс. «Фитиль» бойыныг јольынап бир де туура баспаган. Чокымдап айтса, једикпестерди, керек дезе союз ла республикан да ведомстволордогы бурулу улусты сөгўп тура, бис олордон бистиг коскоргон једикпес-тутактарды јоголтып гурган чокым материалдарла јомбөгн карууларды алып јадыбыс. Ке-рек дезе Гоголь до айдып туратан: «Сөгўштег кем коркыбас деер, керек дезе неден де коркыбастар коркып јат».

Бис бўгўн једикпес-тутактарды азийдагызынап курч сөгбдибис. Мыныла бис партияга болужып јадыбыс. Эмди ол сөгўшке ајарары да, каруу берери де чик јок тўргендеген. Биске «Фитильдиг» кезик номер-леринде оныг алдындагы болгон сюжеттер канайда тийип барганын көргўзерге келижетен. Кезикте бис бир ле сурак аайынча эки катаптап куучындап туратаныс. Нениг учун дезе, алдында сөктўрткен учрежде-ниелердег, ведомстволордон ло организациялардан каруу келбей удай бергенде, бис ундыбаган эмейис деп, эс алындырадыс. Бис мындый су-рак кодўрген эдибис, каруузын берер турун, најы. Качан бис јоптў топ каруу алганыста, једикпес-тутактар јоголтылган деп угулганда, олар канайда јоголтылганын көргўзип јадыбыс.

Је ол сөгўш деген немени тбзинен алза, ол кемге база јарайтан эди? Ол кемге де јарабайт, ончозы ла онон кыйыжар кўўндў. «Фи-тильдиг» редакциязы база да сөктўрттер кўўни јок. Бис бойыстыг до-кумент сюжеттерибисти сўрекей кыракай белетеп јадыс.

Је бистиг номерлердиг ойынду јанын алар болзо, бис мында ке-зикте номерлеригер эрикчелдў, кезик сюжеттер кееркемел кубулгазы јанынап «беш» темдекке јетпей туру, арай-керејдег «ўчке» тырмакта-нат деген укаалар угадыс. Мында керекти тереңжиде көрбб керек: бу сўрекей кўч иш ине. Эки, ўч минутту сюжетти пленкага соготоны кор-кышту кўч.

Кыска сюжетти јарандыра, бийик профессионал кеминде согото-нына тушкан ла кижн таскап болбой јат. Бис бойыстыг ойноор сю-

жеттеристи согорын эн жаан режиссерлорго бүдүмжилегенис, је онон не де болбой турган. Кыскарта, жаркынду эдип, ол ойдо анда искусство, бийик белетүлү артисттер, jakшы оператор, jakшы режиссура эдип ойынду сюжет согуп алатаны коркышту уур-күч жүзү.

Эмди бистин алдыбыста «Фитильдин» сюжеттерин өскөлөндире согор көп-көп сурактар туруп jat. Нени согорун бис билерис, је канайда согоры ол бир аайлу керек боло берген сурак. Анайдарда, «Фитильде» көргүзерге сөгүлте-коқыр сюжеттердин жаңы эп-аргаларын бедреп табар керек.

Бис ойынду кыскачак сценаларды, ойын-коқыр сюжетти эки кижинин куучыны эдерге, жаңыс кижинин монологы эдерге ченешкенис. Бир артист нени де, кемди де ойноп, аңылу башка жүс-чырайлу кижини көргүзөт. Биске анайда эдерге келижип туратан. Анайда артист Леонов ло өскөзи де ойнойтон. Же айса болзо, кем-кем мыны өскөртсө, жаңырта эдер күүндү, бис десе мындый эп-сүмеге жирме беш жылдын туркунына темгип калганыс. Алдырбас, бис жаңыны жилбиркеп, соныркап көрөрис.

— Бистин Туулу Алтайда агаш белетеерин төзөөриндеги једикпестерди сөккөн «Фитильдин» номери элбеде жарлу. Бис билерис — бу керек сөгүлтенин кийинде аайлу-башту болуп ондолгон. Же эмди ойто ло мөш агашты корулаары керегинде сурак тура берди.

— Бу сурак аайынча катап куучындаарга оны такыптап лаптап шиндеп көрөр керек. Ненин учун десе, мөшти кезип белетебес аргабыс јок болгодый. Же оны канайып кезер, канча кирези кезер — бу өскө сурак. Мында каруу жаңыс болор учурлу: чеберлеп кезер, кескенин ордына жаңыны өскүрер.

«Фитиль» бу суракка катап та бурылардан аяабас. Же ого белетеер керек, чып-чындык материал белетеер, оны катап коскороры керектү бе, јок по деп, аайы-бажына чыгар керек.

Бис бойыбыстын сюжеттерисле албаты хозяйствого болужып жадыбыс. Бойынын ойинде партиянын Алтайдагы крайкомынын баштапкы качызы биске «Фитильдеги» көргүзү учун быян айтканы санаама кирет. Мен бодозом, онын болужыла бу керекте ондолтыш болгон. Же айса болзо, бу керекке ајару уйдај берген, ол темага катап бурылары керектү. Көргөйс, ой көргүзер.

— Сергей Владимирович, Туулу Алтайла јорыкташ, онын ар-бүткени, улусы слердин јүрегеерде эзем арттырды деп айтканыгар. Ол эзем слердин јайаан ижигерде кандый бир ис арттыргызар ба?

— Бу суракка каруу берере күч. Јайаан иш тургуза ла согуп ийген фотојурук эмес ине.

Је бир јанынан бек айдар аргам бар. Мен көчүрери јанынан советтин председатели болуп тура, алтай бичиичилердин чүмдемелдерине ајаруны чик јок тыгыдып, Россиянын кычыраачылары слердин литературанын јакшы, бийик кеминде көчүргениле танышсын деп кичеенерим.

ЎЛГЕРЛИК ДЕПТЕРДЕН

Эркемен ПАЛКИН

КАРА КӖСТУ ЭЛИКТЕР...

Эрте тан.
Туу-кайанын бажын кечире
Эки не де мантагылап барадыры.
Қарга бадалгылайт... Қандый тым эбире!
Қалыгылайт ээчижип, карды ырдырып.

Э-э, нелер ол? Кече ондо јол истеп,
Эки ийт јүрген, ойногылап турган...
Јок! Былардын мантажы өскө —
Јоболду, ийделү... мендеген... чочыган...

Эликтер туру не! Эйе, эликтер!
Қайдан келген кайран көөркийлер?
Қорыйтан јерлер ыраакта, бийикте.
Городко, бого не келген деер!..

Туйуксынган озор табыш уккулап,
Тура түштилер. Қайа көрдилер.
Қатап ла калып, қырағды ашқылап,
Қайығ четке кире бердилер.

Қажайған тууның ары јанында
Қар, байла, калын, јум, бозом.
Қапшай ла озор ырап, бу таңда
Қара тайгага једетен болзо!..

Је ого јетире ийттер де учураар,
Јерди, јолдорды канайда тым өдөр?
Мындый бу таңда улус та туштаар,
Мылтыктузы да табылып, бөкөндөбөр.

Алдында, бир катап, бу ла ачыкка
Айланып болбой эликтер келди не.
Улус торт түймеп, мееске чыккылап,
Уйаттарын ундып, атқылап салды не!..

Көрзөн, көрзөн! Эки ийт ол бараат!
Көстөр таныйт — чын ийттер эмтир.
Эликтердин изиле мантажат, жыткарат.
Эки кырза ба, күчүк пе — мангы бир.

Жыт алган тыг немелер болуп,
Жыдыгылап база кырланды аштылар...
Эки көстө толтыра шыралу
Эликтер эмди кайда, кыш тала?!

Ак туу-кайа бүгүн агарып,
Ак чаазындый алдыма тымыды.
Кара истерин — бичиктерин арттырып,
Калып мантаган эликтер јуралды.

Өлүмнөң качып бардылар јаркындый.
Оштүлери кийнинен сүрүже бердилер.
Эликтер бисти корып ал дегендий
Эки көзиме сомдорын ийдилер.

Канайдар эмеш деп ченеп, ис базып,
Кандый сен кижиле!—деп айдып баргандый.
Түңей ле бисти корып болбозың,
Түлтүйе туруп каларың дешкендий.

Көпти жүрүмде көрүп жүредим,
Көпти корып, аргадап болбойдым.
Карузыган көөркийге карамду көрөдим,
Каруу берип, сүүндирип болбойдым.

Кара санаалу эдү-буктарды
Кату каруузына не тутпайдым!
Сүмеленер тынду јүзи јокторды
Сүрнүктирер кыйын база таппайдым...

Кезикте поэзиям күн-айдый толу.
Көзимди, көксимди јарыдып келет.
Городко јууктаган эки элик болуп
Коркыдып, чочыдып, кайкадып ийет.

Ышту, јеткерлү городты јаказынаң,
Ыраактаң эликтер ырыстың јарыдат.
Јескинчилү ачыныш-тарыныштар ортозына
Једип, поэзиям бойымды кубултат.

Ак-чек жүрүмде, эликте — бир јол.
Ак-чекке, ологро сүүнедим — мен бөкө.

Јүреги онын ару ба, куру ба?
Јүрүми кандый кижн турат не?
Салымыс кижн болуп туру ба?
Санаабыс телкем бе — көрөргө келди не?

Қара «Волга» (токтодотон немени!)
Қарганак јаныла шуулады меңдеп,
Кийнистен көрүп, белн јүктенип,
Килемјн албаган өрөкөн келедет...

Арттырганис јолыста јангыс ла қарган ба?
Албай јылыйтканис көп-көп јүрүмде.
Турзабыс қайдар јарт сақып турганда,
Уксабыс қайдар сөзнн, күрүмдер!

Јаанды јаан деп тоойтоны қайда?
Јаң-кылығыс қачан артаған?
Билеристи сақып, байла, бу јайда
Бийик учурыс, ақ-чегис тым турған.

Сүүндирген, јол берген јүрүмис қапшай ла
Сүрүбис кандый деп көрөргө ченеген.
Милиционерден јаан милиционер туштайла,
Бисте једикпес бар деп јарт билген...

Қату не де көксисте элбендейт,
Қандый да қажылған эп јөк јайымда.
Јүрүмде ыраак ла барбаған улус деп,
Қарганак сомы қарарып тым айдат.

ЈАЛБРАҚЧА ҚУН

Тонгу саста јылқылар басқанча.
Тойорын бедреп, қарды чапчығылайт.
Арка-белдеринде ақ қар јатқанча,
Айрылбас тоштор буттарында шалырайт.

Сағалдарында көк-сур јинјилер...
Салқын-јыбар не ачу шуурат?
Бозыр-таш өзөк, тыт-чибилер
Борорғылап турат ла турат...

Сырқынду меести қойлор бүркеди.
Сыргалјындар сынганы угулат ыраакка.
Торт ло от бызырап турғандый,
Торғылат Алтайға, ақ-јарықка.

Жемзенген койлордын ак карда изи
Телеграмманын точкаларындый.
Кайда, кайда жай, өлөң, изүү?
Капшай жас келзин дийт жаркындый.

Койчы келин бөрүгин тудуп,
Кептей кийет, өрө көрөт бир:
— Соогынай! Күн кулактанып туру.
Сооктор там тыңыйтан эмтир.

Ак карда жадыры жажыл өлөң.
Ак, жажыл: нени айдат эки өң?
Обоо тарткан трактор ырада
Карды ырып, чачылтып барадат.

Жаан, соок, ак телекейде
Жаңыс трактор неден де коркыбайт,
Бараткан бойы жерде, кейде,
База жүрегисте жылула жымырайт.

— Жаан кар түшкен. Апагаш эбире.
Жайгыда өлөң эжилер болбой — деп,
Сананган койчыдан жөмө бедреп,
Сакып айттым куучын болгой деп.

Такып эбире ол тымык көрди,
Тарынганын карга жетирди:
— Жас ла келзе, жап ла эткей:
Жар, жик сайын сала ла бергей.

Кырлу жердин кылыгын бедре.
Кызыл колдын күчи ле керек.

Чөл жерде өлөң сөс жок өзөр.
Техника ондо — жергелешкен нөкөр.

Кажы ла жыл жаңыс кыйын не:
Калак, өлөң чыккай не, өскөй не?!

Канайдар? Орө көрдим булутка.
Кайда да ондо күн — эрјине
Куу калын карда жаткан
Кургак сары жалбрактый көрүнөт.

Жалбрак — кичинек, жылу ас ондо.
Жаанап, качан жарык күн тийер?
Ол ыраак, ыраак карлу олјодо,
Ойто качан жууктап келер?..

Болчок турадан ыш чоройлойт,
Курагандар ондо кутус, апагаш.
Омок кара көстөрдө от ойлойт,
Желбер сур шыйрактар чоң, жараш.

Жаңы жылдын жаңы оосторы
Жажыл өлөңди — жаркынды чайнайт.
Качан да көрбөгөн жайдын жалбрактарын
Каҗырада искеп тургулайт.

Жаңы тиштериле жалбрактар керттп,
Жарык, ару көргүлөп туру.
Күмүш жаш мал жүрүмгө келип,
Күндерле азыранып, күн көрөтөн туру.

Тудам өлөңди, тудам жаркынды
Койчы келин талдап алат.
Жердин үстин жарыдып тургандый,
Чебер көдүрин апарадат.

Катап көрдим өрө булутка.
Кайда да ондо күн-эрјине
Куу калың карда јаткан
Кургак сары жалбракча көрүнөт.

Горно-Алтайская областная
библиотека
им. М. М. Кузнецова

ЭЛИБИСТИН ЭНЧИЗИ

Тырмай ТОРБОКОВ

КАРА-БӨКӨ

(Кеп куучын).

Озо алтай улус аракы деп жаан ашты көп ичпес. Төрт-беш балалу өббөндөр ада-энезинин, каргандарынын көзинче аракы ичеринен коркор, уйалар. Той-жыргал болзо, ондо кандый ойын болбос: кожон-жанар, кур үзүш, сырга жажырыш, ат жарыш, түнүктен јодо чачыш, күрөш ле оног до өскө. Јалын јииттер јуулган јерде кокыр-каткы, табыскак, чечен, модор сөстөр, шоор, комыс, икили, топшуур согуш. Таңкыйт деп ойын, айгырлу мал болуп ойноор. Карган-тижен јуулган јерде кай, чөрчөк.

Тойдын сүрлүзи де коркыш. Јатка экелген баланы, айылду болгон уулды чүмдеген чүми де, алкаган алкыштары да көрүмјилү, јаан тоомјылу. Ончо албаты сүүмјиде.

Калганчы чактарда байлар, бийлер, јайзаңдар, камдар албатыны там кулданарга, түредерге, јүүлтерге, жарык санаазын өчүрерге амадап, онын јаман салтарын билип, јүзүн-јүүр күндү-күрөе эдип, јок јерден таап, текши јон ичерин таркадып, эптү тузалангандар.

Аракыла тартыжу туку кажы чактан бери улалып келген. Бу кеп куучын шак ол керегинде. Оны литературага келиштире СССР-дин Бичиичилер бирлигинин члени Токшын Торбоков адазынын бичигенин јазаган.

Та кажы чакта, та кажы өйдө, кандый учуралдан улам болгон керек — кем де билбес. Уч нөкөр јуртаптыр: Бырчыт, Уйалбас, Сөгүш. Бу булардын та чын аттары, та чолозы — оны база да кем де билбес. Ол үчү сүрекей нак нөкөрлөр болуптыр. Андап-куштап кожо жүрер, тапкан-јөбгөнн тен үлежер, ачу-корон до, ырысту да тушта јаба. Олор-

ды улус кожо чыккан карындаштар болор бо дежетен.

Олордын мынайып биригип нөкөрлөшкөн шылтагы аракы болгон. Бу аракыдан улам олор канча катап согушпады, бштөшпөди деер! Оног көрзөң, ойто ло аракы, эптежү. Бу ла көрзөң, ол үч нөкөрдин ортозында аракылайтан бир-бир шылтак табылып калган турар.

Бырчыт ачу аштаң улам балдарлу үйин айлынан канча катап сүрбеди деп айдар. Серип алза, ойто ло балдарым деп, канча катап жалынар, керестенер. Аракы ла эмес болзо, оны ла ичпезе, Бырчыт кижиден артык киж. Онын этпес, онын билбес немези жок. Азый оларакыны да жаан онойып ичпейтен. Бу ла эки нөкөринин куйбуртына кирип, аракыдан улам билезинен де арай астыкпаган.

Ол төртөн беш жаштаң ажып жүрер киреде аракыны чек ичпей чачып баштаган. Онын бажында үч нөкөр канча өөркөшпөгөн, чугушпаган дейдеер! Бир катап Бырчытты Сөгүш мытыккла жастыра аткан. Бырчыттын үйинен тогузынчы бала чыгарда, үчү жан ыргалда, баш көдүрбес аракылашта. Учунда эки нөкөри Бырчытты арадап, «Сен тееркеп, жагына ичип жүрген ашты таштап, өкөтийин бистен айрыларга шылткытанып турган» — дежип, Бырчытты арай өлтүре соккылабаган. Карын, Бырчытты балдары көрүп, айрып алган.

Олордын кылык-жангары чек башка улус болгон. Бырчыт бойы токыналу, немеге жаан анайып үстүкпес. Айылдаштары ла өөн-бөкөн чыгарбас, өчүркебес, эптү-жөптү жүрер. Тоомжулу. Алган-тапкан эш-барааны да андый. Озөрдин өни жангыс деген бирүзи, кылык-жангы да түңей. Балдары көп тө болзо, аскан казаны сообос, айлынан улус айрылбас. Ары-бери өткөн улус кайкажып турар: «Бу Бырчыттын балдары кө-өп, а ыйлажып-согужып жатканын көрбөзүн, укпазын. Балдары кижини көр-

зө, жакшылажып, солун-собырын угужып турар. Шоқчыл, баштак кылык жок. А бу бистин эки-жангыс балабыс кандый бүткен, кемди төзөгөн тагмалар? Кезикте киж олорло уружып турала, бош сүри түжер».

Бырчыттын бир нөкөри, Уйалбас, ондый эмес. Төрт бала азыраган. Уйаларын, кемзинерин билбес. Колго-эшке неме учураза, жаба тудуп та ийер. Чала чуулчы, немеге киришчен, үкүстеп жүрер киж. Улустан төлүге неме алза, ойто бербей жабарып ийер. Жерлештериле уружып, тал-табыш чыгарар. Улустын килегенин ондобос. Анчадала ла Бырчыт ого тын болужатан. Оок балдарлу неме деп бодойтон болбой. Адаанын да алатан.

Бырчыттын экинчи нөкөри, Сөгүш, олордон чек башка киж. Бала-барка жок. Шалбаа. Өктөм. Согушчан. Жаантайын жүзи-оозы жарык жүрер. Бала таппай турун деп, үйин Ченешти согор. Мен бала-барка жок, ырызы жок киж деп ыйлаар.

Сөгүш бежен жаштаң ажа берерде, кылык-жангы база куулган. Ол эмди аракыны жаан анайып ичпес, билинерге жүрер. Кожо аракылаган улусты тукурыжып-согуштырып койоло, бойы кача берер. Аракылаган жерде улусты көлзөдип, бир-бирүзин ала койор. Чамчазын өрө көдүрип, курлаазынан ажып калган ичин чертип, «Тудуп көрөдин бе, май жиір күүнин келет пе?»—деер. Кижини чымчып та турза, күүни. Јендерин эки колынын өжигине чыгара шыманып алала, кижини тумчук жапшыра жүзине чу-

куруп турар. Онын кылык-жанын ол жердин улузы билетен. Онын учун жаан керекке албайтан. Кижини карбас эдип ийде салып, «Бай болуп байыркаба, кыс болуп кыпсыба» деп сөгүп турар. Же керектин аайы чала катуланып ла турза, эзиреечи болуп жыгыла берер. Эмезе ара-айынаг качып чыгала, кожондоп жанып отурар. Же ол Уйалбастый эмес, коркышту жалакай киж. Бир өйдө оорыбаза эдин де кезип берер. Оок балдар көрзө, карманын кодорор, олорго нени-нени алып бербегенче өткүре баспас. Кичинекти кичинек дебес, карганды карган дебес, жолыккан ла жеринде куучындажар. Айылга кирзе, терлеп-бурлап чайлаар. Озогызын ойгозып көррөр, көргөн-укканын үзе куучындаар.

... Ол жыл сүреен жакшы каан күс болгон. Уч нөкөр андап барар дежип, аттарын соодып, аш-курсагын жазап турган.

Олордын андап-куштап баратан жери жуук эмес, айлык жер, туку Туба жеринде, аба-жышта. Андык жер.

Уч нөкөр Суулу-Ойык деп өзөктин бажындагы одузына jedип келеле, жайым токынагылап турды. Каңгыл мөштин төзинде тапту жаан чадыр айыл. Суулу-Ойыкты айландыра жык ла эдип калган мөштөр, жыраа, жыгын. Кандый ла соок жылда Суулу-Ойык жылу, жыбар-салкын кирбес ыжык жер. Суулу-Ойыкты тубалар да билбейтен ошкош. Камык корым-таш өдөрин, сок ло жаңыс көрүнөр-көрүнбес сокпы жол. Коштой барган эки-жаңыс агажын онон-мынаг темдек эдип

малтала чаап койгон. Корым таштарын өдүп барзан, онон ары капчал, бийик-бийик кайалар, жыш. Жортуп отурзанг, сананган карануулаар. Тенери айылдын түгүгинен көрүнүп турган неме ошкош. Кезик капчал-кайаларды кырлап жүрүп отурзанг, коркыжын келер. Адын жастыра ла базып ийзе, өзөкти төмөн уча береринг. Улай-телей жортуп барадарга база жарабас.

Чадыр айылдын эжик алдында тогмок суу. Онын да учун бу жерди Суулу-Ойык деп адаганы ол ошкош. Оны Бырчыттын адазы Каңгыл баштап көргүзүп берген. Бу андык жерде туку озодон бери Каңгылдын өбөкөлөри андап келген алтай.

Ол жыл ан-куш тегиндеги жылдарга көрө чик жок көп болгон. Жаңыс кар өткүрө жаан түшкен. Уч нөкөр айдан артык андагандар. Бырчыт үч жүстен ажыра киш, жирме беш шүлүзин, эки мунга жуук тийин аткан, он беш тооргынын кинин белетеп алган. Ойто жанар ой жууктаган.

Бырчыттын эки нөкөрине ырыс ас жедишкен. Андый да болзо, олоор база жаан сүүнчиде. Мындый түжүмдү жыл олардын жүрүминде качан да болбогон.

Бырчыт жанар башта кузуктап ийзе кайдар деп сананды. Балдарга ыраак алтайдын кузугу солун. Ийдин ээчидип, Салкынду-Сойокты көстөп жортты. Анда, өскө жерлердизине көрө, кар жатпас, салкындак, учура берер.

Уйалбас ла Сөгүш түжине андайла, арыган-чылаган, одузына орой жеткендер. Изүү казан азын-гылап, Бырчыт нөкөрининг жогына жаан ажуру этпегендер. Ол,

байла, кузуктайла, бис чилеп көп анга туштап, энгир киргенин билбей калган болор дешкилеген. Уйку да келбес, орой жаткандар.

Эрген тура ойгонып келер болзо, тўниле жааган кар аттыг токымына чыгара. Јер-тегери биригип калган, јоткон, шуурган. Суулу-Ойыкта мындый да, Салкынду-Сойокты сананба да.

Јоткон үч күн, үч түн кичинек те серибеген. Оноң кенетийин токтоп, тымып, кардын үстине көс кылбыгар күн чалып тура берген. Уйалбас ла Сөгүш Бырчытты бедреп атангандар.

Уйалбастын түженген тўжиле болзо, Бырчыт јеткерге учураган. Бырчыт јаан эзирик, сыркаткыда эмтир. Кандый да солун улусла кожо. Уйалбастын кыйгызын укпай, ары болуп јүре берген. Уйалбас ол уйку аразында тыг кыйгызынаг чочыган бойынча ойгоно чарчап келген.

А керек мынайда болгон. Бырчыт кузукты тўжүреле сананган: «Акыр, болор. Тўнгей ле көп апарар арга јок. Одуга эрте једип алала, апарган кузукты оодып, собырып, арутап, артынатан кошты белетеп алар. Јазап чуй чай азып, Алтайды јандап, эжик алдында тонмок суузына јалама буулап салар. Суулу-Ойыктыг бажына чыгып, ол арткан-калган алтай аракыны, быштак-курруттан үрүстеп койор». Анайда сананып јортуп келетсе, кайанын сырагай ла үстінде канча айры баштарлу кангыл мөш турган. Онын кузуктарынын көбизи де коркыш. Бырчыт мыны көрбө, бойында куучынданган: «Ба-адан эдин ји, байадан учу-

рабай турганын. Јагыс мынаг ла кузукты тўжүреле, јана берер эдим». Көргөжин, мөштинг төзинде эки болчок кузук јаткан. Бырчыт энчикпей аттаг тўжүп, байагы эки кузукты экилезин чертип көрөр болзо, сайларынын јааны да коркыш, эмилинин тирүзи де сүреен. Ол эмди кузукты јердег ле тўжүрип алар эбин бедреди. Кайанын үстінде турган кангыл мөш чала тектир јерде. Кузукты мөштинг төзи доон тўжүрзе, өзөктөг јаан онойип тоолонбос. Јагыс алтыгы кырында чичкечек каскак кайа колдолдып тўже берген. Бырчыт сабуурла јердег јарым таар кузук тўжүрген. Кузук деп неменин сайлары чек ле мөндүр. Је, акыр, бу кире учурайла, канайып өдүп отураар дейле, магдайында ак төбөйлү јеерен адын бош салып ийеле, мөшкө чыккан. Кургак тирү кузуктарды сабуурла тўжүре согуп, мөштинг бир айрызынаг экинчизине тийин чилеп чыгып, тўжүрип ле турган. Алтыгы келтейинде кайанын одожында айрыга чыккан ла эди, јызырт, күзүрт ле эткен, онон ары билбес...

Уйалбас ла Сөгүш кыйгырыжып, каа-јаа мылтык адып, Салкынду-Сойоктыг арка јанын бир эделе, кыр бойын кырлап јортуп келеткежин, содон кырдын алды јаар ийттин улыган табыгы угулган. Содонго чыгып келзе, кайанын алдында капчалда Бырчыттын ийди карды казып, кыгзып тура берген. Уйалбас ла Сөгүш эки армакчыны улап, мөштөг буулайла, јук арайдаг тўжүп келзе, күртке туй шуудырып, кардын алдында эки буды

сынык, он кабыргазы сынык
Бырчыт мында јаткан. Эки нө-
көр мөштиг будактарынан сүү-
реткиш јазайла, Бырчытты ого
салып, арка јанынан јүк арай-
дан чыгып келгендер. Саат бол-
бой, Бырчыттын ак төөнөйлү
јеерен адын таап алгандар. Эки
чичке кургак мөшти кезеле, ат-
тын ээрини сын кустыра колбой-
ло, шырка эдип јазайла, орто-
зына јымжак мөштин чылбаар-
ларынан төжөк эдип, ого Быр-
чытты чалкойто јаттырып сал-
гандар. Уч күн, үч түн Бырчыт-
тын јаңынан айрылбай, түнде
отура конуп, түште элижип-се-
лижип, санаазы кириш-чыгыш
кижинин јанынан ырабагандар.
Ырыс болуп, Бырчыт кардын
ортозына күртке түжүп, колы-
буды ужыбаган, бойы соокко ал-
дырбаган.

Төртинчи күнде онын санаазы
ордына кирип, эмештег курсак
ичер боло берген. Онынчы күнде
эки нөкөр мөштиг јаш будакта-
рыла чадыр айылды јаап, чы-
ныктап, јылга чыгара јиир кур-
сактан јазап, бир айдан ажып
јүрүп ойто келер болуп, јанып
ийгендер.

Алтайына јанып келеле, Уйал-
бас ла Сөгүш нөкөрине берген
мојун-чертин шык ундыгылап
койгон. Бырчыттын бала-барка-
зына болужардан белгой, онын
тапкан-јөдөгөнин де јетире бер-
ген. «Адагар јанып келеделе,
јеткерден улам јада калды, сө-
гүн мындый ыраак јерге канай-
ып экелер, анда ла башкарып
салдыс» — дешкен. Төртүн кү-
нинде эки нөкөр аайы-бажы јок
аракылайла, онг ло бери ол
айылга бир де кирбегендер.

Је Бырчыт өлбөгөн. Нөкөрлө-
ринин белетеп берген курсагын
јип, салган одын бир де өчүр-
беген. Учы јаар јылып јүрер бо-
ло берген. Сууга једер арга бар
эмес, кар, күрт айылды көмүп
салган. Чадыр айылдыг иргезин
оодып ийеле, кар алып, оны кай-
ылытып, чай азып, курсак-тама-
гын кайнадып алала јадар. Ја-
ныс ла иженген ижемјизи, са-
кылтазы эки нөкөри болгон. Нө-
көрлөри једип келеринде бир де
аланзу јок. Је качан?

Канча түш, канча түн өткөнин
ол ондобогон. Бырчытка өй ја-
ныс јерде туруп калгандый.
Бырчыттын эмди жагыс ла ке-
тешкен немези — одырган оды.
Оны ла өчүрбес керек. Алтай-
дын казыр андары Бырчыттын
чадырына јууктабайтан. Байла,
јыт алатан ошкош. Бырчыттын
бир буды ичи дөөн, экинчи буды
сырты дөөн болуп кура тарты-
лып бүткен. Јастын келгенин ол
казып алган иргенин өткүжи-
нен билген. Эмди Бырчыт онг
јылып өдүп, тышкары чыгала,
күнге изидинип јадар. Күүктин
күнкүлдеде эдип турганын угуп,
эки көзи јашкайактып, ол нени
сананбады дейдинг. Кезикте ол
курсак та ичерин ундып койор.
Эмди ол сууны тогмоктог алып
турган. Сан дөөн јылып, тооло-
но түже берер. Је онг ойто ке-
лери бүткүл кинчек.

Ижемјизи јаан сакылталу кү-
үк ай божоп, кичү изү ай жагы-
рып келерде, эки нөкөри келбе-
зи чала билдире берген. Азык-
түлүк туузылган. Бырчытта мыл-
тык та јок. Бойы, жарым тынду
курык кижы, кайда барар. Кый-
налып торолооры арткан. Је Быр-

чытты салым бай жүрүмле жайган. Ол көп чөрчөктөр билер. Алтай албатынын жүрүминде болгон солундар, кеп куучындар билер кижиге болгон. Бырчыт арткан-калган курсагын кайнадала, Алтайна алкышту сөзүн айдала, одына үрүстеп чачала, жазаптыра ажаным алган. Кындагы бычагын чупча согуп, мөштин бир учу узун, бир учу болчок будакты сый тартып, жондоп, топшуур эткен. Ол топшуурда кыл да, текпе де жок. Ого, жүрүмнөң ырап барып жаткан кижиге, не керек. Ары болголокто сүүген эн жаан чөрчөгүн кайлап салар керек. Шыралап, торолоп олбончө, коолодо кайлап, кожондоп олбөй. Олбөс баатырларла кожо оштүлөрлө жуулажып, амыр жаткан албатызы учун тартыжып, ак-жарыктаң ырабай. Ол озо баштап топшуур болгон будагын сабарыла согуп, Алтайын, одырган одын, эткен топшуурын, айландыра турган мөңкү тайгаларын, айланып аккан талайларын, аржан-кутук сууларын, азыраган балдарын алкап кайлаган. Оноң ары алтай албатынын «Жангар» деп эн жаан чөрчөгүн кайлап айдып баштаган. Жети күнге түндү-түштү курсак та ичпей, амырап отурбаган да. Ол жети күнге онын одырган оды өчпөгөн, аскан казаны сообогон. Уйкузы да келбеген. Аштап-суузаганы да билдирбеген. Сынык буттары да сыстабаган, кабыргалары да оорыбаган. Уни там ла жарып, күүлөп турган. Келтейинен жадып алган кижиге эмди чуулу кайчы чылап байдастаным отуруп алган.

Бырчыт кайлап божойло, топ-

шуурин алкайла, туура салым койордо, будактан эткен топшууры чын ла эки кылду топшуурдуй боло берген. Ол алан кайкап, жүүлип, уйдап жүргеним бу болбой деп сананып отурганча, кийинде кижинин үни угулган: «Кайкаар немен жок. Тудунганын будак эмес, чын топшуурдын бойы. Сен чөрчөктөрдүн жананы — «Жангар» деп чөрчөкти үзе чын айттың. Жагыс ла Алтын-Сүмер тайгама жортуп отуруп, Кан-Жеерен адымнын ыйык жалынын алдында алтын сапту камчымы түжүрүп ийгенимди айтпадың». Бырчыт кайкаган бойынча кайа көрзө, онын кийинде андардын кааны Кара-Кула турган. Коркыганына тура жүгүрө, ары болгон. Кара-Кула кижинин үниле куучындай берген: «Бырчыт, сен менен коркыба. Мен Алтайдын ээзи. Сенин сынык буттарын, кабырган сорбызы жок болуп жазылып калды. Эмди меге мин. Жалымнан бектей тудунып ал. Эки көзинги жумуп, ачпа. Качан мен «түш» дезем, көзин ач. Мен сени Алтайга, айлы-журтыга жетирип саларым. Же сен не болгонын, Алтайны, айлы-журтыга канайда жанып келгенинги кемге де айтпа. Жангар чөрчөктүн бойы мен, Алтайдын ээзи Кара-Кула. Алтайдын ээзин кем де ат эдип минбеген. Онын учун сен кемге де айдар учурун жок. Жажыдымды жажырып жүрерин учун, жаан чөрчөкти чике, жастырбай айтканын учун мен сенин ончо шыраларынды жоголтып, карыганча жүрер катан жаш, жүрүм берип жадым.

Бырчыт Кара-Кулага минген ле, көзин жумуп ла ийген эди,

онон ары нени де билбес, жангыс ла јүүзине салкын шуулап турган. Кара-Кула көзинг ач деерде, көзин ачып ийзе, айлынын јанында турган.

Јаан удабаган, Бырчыт јанып келген дежи, айылдаштары, орой чыккан адару чылап, күү-леже берген. Бырчыттын эки нөкөри Уйалбас ла Сөгүш база мында болгон. Өлгөн, сөбгін јууп койгон кижиге ойто канайып тирилген? Канайып јанып келген? Је Бырчыттан ол керегинде кем де нени де угуп болбогон. Јарым ай өткөн кийинде Бырчыттын эки нөкөри аракылу айылдап келгендер.

Бырчыт нөкөрлөринин айылдап келгенине бе, айса тирүү арканына ба сүүнип, түргөн эзире берген. Уйалбас ла Сөгүш Бырчытты эзиртип алала, шалбаарып баштагандар: «Сен, бу-ды јок тойтык, кабыргазы сынык ийт! Бака чылап оозын јаан ачып, тыныжын кејиринге туруп калган јадатан јогын ба. Канайып өлбөй јанып келген? Кижиге көрбөгөн неме чилеп јыдып отурганын. Не айтпай туруп, өлгөн сек! Эмди јазылып калала, онон ары јыдып калтыр. Сенде уйалар јүс азыл да болбогон, эмди чек јок.» Бырчыт эзиригине салдырып, чыдажып болбой салала, айдып берген. Онон аттырып ийген кижиге чилеп кертес еделе, ачу-корон кыйгырып, јыгылып калган.

Таг јарып турарда, Бырчыт билинип келген. Онын кулагына аттыг тибирти, шыгыраган үйген-куушканы јер алыстан угулып, јууктап келген. Јаан удаган јок, тышкары кижиге кыйгырган:

«Бырчыт, бейин чык!» Бырчыт чыгып баргажын, эжикте Алтайдын ээзи Кара-Кула турган.

— Бырчыт, айтпас бололо, мени улуска не айттыг?

Бырчыт Алтайдын ээзи Кара-Кулага мүргийле, мынайда айткан дежер:

— Орөкөн, Алтайдын ээзи Кара-Кула! Эрик јокто ачу ашка сагыжым энделди, акту бойым јүүлдим. Ачу-корон Кара-Бөкө акты кара эдерин, агару јажытты ачтыраын болгобой калдым. Кара-Бөкөн ичип кайттым деер!

Алтайдын ээзи Кара-Кула мыны угала, Бырчытка айткан: «Бүгүн айдын кара эскизи. Айдын ак толунунда ол турган Алтайдын колтыгы болгон Чаңкыр деп тайгага келерим. Сен ол ачу-корон Кара-Бөкө деп неменди белетеп кой. Мен ичип көрөйин. Ол тушта онон ары куучындажып көрөрис, ол тушта сеге бүдерим».

Бырчыт аайы-коойы јок көп араки јууптыр. Айдын ак толунунда Алтайдын ээзи Кара-Кула Чаңкыр тайгага келеле, Бырчыттын јууган аракызын — Кара-Бөкөнү үзе ичиптир. Эзиреле, ачу-корон огырып, тайганын агаш-тажын үзе кодоро соголо, кайаларын жемиреле, бойы јыгылып калган.

Эртенгизинде Алтайдын ээзи Кара-Кула билинип келеле, Бырчытка айткан: «Алтайдын ээзи мен, Кара-Кула, ол Кара-Бөкөнү ичеле, јүүлип тургам да, сениг энделерин јолду. Сенде буру јок». Онон Бырчытка јакарган: «Албаты-јон, бала-барка ол ачу-корон Кара-Бөкөгө үкүстебезин. Оныла најылашпазын. Эптүлерди өөркөштирип койор, айтпастыг»

айттырып салар. Өлбөсти өлтүрүп койор. Ырысту жүрүмүңди блаап алар. Онын ады Кара-Бөккө болор. Сен эмди менин жаркаруумды албаты-жонго жарла, олор оного ары бала-барказына, балдарынын балдарына, үргүл-

жинин үргүлжизине жаркарып жүргүлезин».

Алтайдын ээзи Кара-Куланын бу жаркылтазын Бырчыт бүдүргөн. Улус ого жаркына быйанду.

УКТАШ ЭЛДЕ

Байаттар, ол эмезе ак телегеттер (орустап телеуттар), Түштүк Сибирьде жербен чактардан бери журтап келген алтай улус. Эмдиги өйдө олордын жаткан төс жери — Кемеров областын Беловский районунда Жаан ла Кичү Байат деп сууларды жакалай журттарда. Ол Белово (телеуттап Кресттү), Челухоево (Ары Байат — Байат суунун ары жанында жаткан журт). Телеуттар бойлорун эмди жаткан суузынын аайыла байаттар деп адагылайт. База Верховское (Сас), Шанда (Шаанды), Большая улус, Новые Бочаты (Таш Көмүр) деп журттарда журтагылайт. Телеуттар анайда ок Алтай крайдын Заринский районундагы Крутое (Тыту) деп журтта, Новокузнецктин ары жанындагы Телеут (Том) деп журтта, база бистин Туулу Алтайдын Майма ла Шебалин аймактарында, Горно-Алтайск городто, өскө дө журттарында бар. Бистин областыгагызы эмди башка болуп бөлинбей жат. Заринский райондо байаттар база Улус деп журтта жаткандар. Же анда коксохим комбинат тудуп баштаарда, бу журттын улузы туш-башка көчө берген. Кезиги Крутое жар,

кезиги дезе Белово жар барган, Горно-Алтайскка да көчкөндөри бар.

Телеуттар керегинде баштапкы жетирулер түрк тилдерди шингеп турган учунылардын иштеринде учурайт. Телеуттар алтайлардын ортодо эн озо христиан жанына түжүп, орус улусла жуук колбуга кирген. Онын учун Алтайда кресттү жар жарган духовный миссия Улалуда турган телегеттердин тилин алтайлап бичиринин төзөлгөзине салган. Бу тилле революциядан озо научный иштер ле серкенин мүргүл бичиктери кепке базылып чыккан. Абыстардын төс амадузы каршулу ла тескери учурлу да болзо, же ол өйдө албатынын культуразына, алтай литература төзөлөрине камаанын жетирген. Бу бичиктер озогы алтай сөсти шингдееринде, кичееринде учурын эмди де жылытпаган.

Октябрьдын кийнинде алтай калыктын культуразы экпиндү өзүп, телеут улус Туулу Алтайда астап, кайлыкталып, артап барган учун, олордын тили төс аймактардыыннан ыража берген учун алтай литература тилдин төзөлгөзине су-алтай улустын тили алынган. Телеут тил дезе

алтай тилдин алты айры диалектинин биригүзи боло берген.

Мен быжыл жайгыда бу Байат жерине жорыктап, көп солун улуска жолыгып, чөрчөктөр, кожон-

дор, кеп ле укаа сөстөр, балдардын фольклорун бичип алгам. Олордын бир канчазыла кычыраачыларды таныштырып турум.

К. МАКОШЕВА

БАЛАГА АЛКЫШ

Узак жашту болзын,
Улу жыргалду болзын!

Кускун чачы кажай калзын,
Куудый тижи саргал калзын,
Алдынга эдегин бала бассын,
Кийинге эдегин мал бассын.

Элге берерлү болзын,
Элден аларлу болзын.

Жаймандуга жай бербезин,
Жаактуга сөс бербезин.

Жүс жашка жетсин,
Жүгүрүк атка минзин.
Калыктын бажын кабыр жүрзин,
Элдин бажын эбир жүрзин.

БАЛАГА ЖАНГЫ КИНЕК¹ КIIDИРГЕНДЕ АИДАТАН СӨСТӨР

Ээзи мөңкү болзын,
Кинеге күрек² болзын,
Узак жашту болзын,
Улу жыргалду болзын!

БАЛАНЫ СООТОТКОНЫ

Алаканына арба куурган аясту сабарыла эбирип, мынайда айдып жат:

Куур-куур, балам, куур-куур,
Арба куур, буудай куур, сула куур!

Аттар кайда киштеп јат?
Аргы көлдө киштеп јат.
Беелер кайда киштеп јат?
Бери көлдө киштеп јат.
Нени санап киштеп јат?
Арба санап киштеп јат.
Нени санап киштеп јат?
Буудай санап киштеп јат.
Нени санап киштеп јат?
Сула санап киштеп јат.

БАЛАНЫ БААЙЛАГАНЫ

Баай-баай, баламды,	Эт јигенде, суузынагым,
Майга суккан бөөрөгөш,	Эриккенде, јооктожым ³ ,
Базынганда, јүрегеш,	Баай-баай, баламды.

САРЫНДАР

Койонок

Мян-мян койонок,	Уйде отурбас кааттарды
Јар бажында отургам,	Эжигинен билетем.
Эрте турбас кааттарды	
Түнүгинен билетем.	Мян-мян койонок,
	Јар бажында отургам.
Мян-мян койонок,	Эрин сүүбес кааттарды
Јар-бажында отургам,	Качарынаг билетем.

* * *

Табыр-тобыр камчылу,
Табырдын кызы јинјилү.
Агыл тайак, көк тайак.
Уулдар-јаштар, айылга киригер!
Уулдар-јаштар ырада,
Кыстар, бери турыгар.
Ак тайка буура сөзүлзе⁴,
Анабай адым ташкай ла⁵.
Анабай адым ташкажын,
Ак-бозым сөзик ташкай ла.
Ак-бозым сөзик ташкажын,
Арка јалына май өөрөр.
Арка јалына май өөрзө,

Кокымай уулчак мингей ле.
Жажыл чепкен јайгандый,
Јаказы сылу бай адым,
Кызыл чепкен јайгандый,
Кырчын сылу бай адым!

ОЗОГЫ САРЫН

Эзире-эзире ус чоокыр⁶,
Эрлердин минген аттары кайда паады?
Эбире јаны коллектив бол паады,
Эрлердин көргөн күндери јогол паады.

Басма-басма барс чоокыр.
Байлардын минген аттары йок.
Барган-јүрген јерде коллектив бол паады,
Байлардын көргөн күни јогол паады.

**Тойдо эттү тепшини чыгарып бергенде,
айдатан быйан сөс**

Чалканду калашты ал чыктыр,
Чайпалбай туруп бай болгор.
Тепшимненг ал чыккар,
Терменбей туруп бай болгор.

Айга тиккен⁷ үйингди
Алтын-мынанг курчазын.
Күнге тиккен үйингди
Күмүш-мынанг курчазын.

Ааг ичинде эйекем⁸,
Ааг ичинде јестекем,
Бокшалбай⁹ туруп,
Бай болзындар!

Тепшимненг ал чыккар,
Терленбей туруп, бай болгор.
Чараамнанг ал чыккар,
Чайпалбай туруп, бай болгор!

ЭКИ ҚАРЫНДАШ ЈУУГА ЧЫКСА, САРНАИТАНЫ

(«Ак-Көбөк» деп чөрчөк-куучыннан)

Јалтыр-јултыр түш јаттан,
Онызы нези, Ак-Көбөк?
Јалбыр-јулбыр түш јаттан,
Онызы нези, Көбөк-Бай?

Јалбыр-јулбыр түш јаттан —
Јакшы аттардын јалдары.
Јалтыр-јултыр түш јаттан —
Јакшы эрлердин кылыштары.

Јаскы суудый јайыл јат
Јакшы эрлердин кандары.
Култур-калтыр согул јат
Алардын көп кылыштары.

Јуу ойиндеги сарындар

Јарма јалду јакшы аттар
Јалын јастана јыгыл јат.
Јардын јайкаган јакшы эрлер
Јаагын јастана јыгыл јат.

Бурма јалду бур аттар
Буурын төжөнө јыгыл јат.
Буурын сыйманган јакшы эрлер
Буурын төжөнө јыгыл јат.

* * *

Қаралып булут алганда,
Қапкагы бийик үй керек.
Қаштажа туруп қыстаганда,
Удура турар күч керек.

Ак кайын төзи чиризе,
Алтындый бұри не туза?
Јакшылар барып јанбаза,
Бистин артканыс не туза?

Көк кайын төзи чиризе,
Күмүштий бұри не туза?
Күлүктер барып јанбаза,
Бистер калып, не туза?

Той сарындар

Агарып таным адып келтир,
Ак байтал бажы быш келтир.
Ак байтал бажы быш келтир,
Ар-тууган жуунап¹⁰ ырғаптыр.
Ар-тууган жуунап ырғап жат,
Адымду¹¹ кинек жайыл жат.

Көгөрип таным ат келтир,
Көк байтал бажы быш келтир.
Көк байтал бажы быш келтир,
Көп тууган жуунап ырғаптыр.
Көп тууган жуунап ырғап жат,
Күреелү торко жайыл жат,

* * *

Айга тиккен көжөгөм
Ай чыгар жаннаң жайылзын.
Алкап берген ардабыс¹²
Алтон беш жылга кут болзын.

Күнге тиккен көжөгөм
Күн чыгар жаннаң жайылзын.
Көрүп берген ардабыс
Көркүлү¹³ болзын журтына.

* * *

Баскан жери так болзын,
Балалу койдон көп болзын.
Балалу койын кайдайын,
Барган журтына кут болзын.

Конгон жери так болзын,
Козулу койдон көп болзын.
Козулу койын кайдайын,
Түшкен журтына эш болзын.

* * *

Жалбак-жалбак темирди
Жайа соккон ус жакшы.
Жаңы башка тууганды
Луугаш тарткан кыс жакшы.

Тулку-тулку темирди
Толгой соккон ус јакшы.
Туура башка тууганды
Оскө тарткан кыс јакшы.

* * *

Кызыл јардын карлыгы¹⁴
Кызыл јар бойлой талбыккан.
Кыстын јуртына бар јадык,
Карылар алкыш бери кал.

Кара јардын карлыгы
Кара јар бойлой талбыккан.
Кыстын јуртына бар јадык,
Карылар алкыш бери кал.

УЛГЕР СӨСТӨР

1. Тойдым, ток болды,
Толо санаага болды.
2. Кижн кеби кирчи,
кижи ады терчи.
3. Таш таштаган јерде ползын,
кыс перген јерде ползын.
4. Кымысты кем ичерге эзебес,
кысты кем аларга эзебес.
5. Јакшы сөс јарым аттын баазы.
6. Эр карызы элемтик,
мал карызы согумтык.
7. Өтпөсти пилебе¹⁵, укпасты сүлебе¹⁶.

¹ Кинек — чамча

² Күрек — ылтам чечил баратан

³ Јоокто жоры — эрмектежери

⁴ Ак тайка буура сөзүлзе — ак бее төрөп, кулуи чыкканда

⁵ Ташкайла — өскөй лө

⁶ Эзире-эзире ус чоокыр — бастыра бойы чоокыр сарас

⁷ Тиккен — көктөгөн деп сөстүн синоними

⁸ Эйекем — эјекем, эјейим дегени

⁹ Бокшалбай — ары-бери буландабай

¹⁰ Јуунап — јуулып

8. Агаш паалу он парар,
тил паалу он парбас.
9. Қойдон јобош, койонног јабыс.
10. Јакшыга айтса, пагырар,
јаманга айтса, катқырар.
11. Кижі тери киллү¹⁷, кийик эди уулу¹⁸.
12. Өчкөн от камылбас,
өлгөн кижі тирилбес.
13. От мынанг¹⁹ суу — тили јок јуу.
14. Јаш келзе — ишке,
карган келзе — ашка.

¹¹ А дымду — көп, башка-башка бигдү

¹² Арда — јөөжө

¹³ Көркүлү — арбынду

¹⁴ Карлык — карлагаш

¹⁵ Пилебе — курчытпа

¹⁶ Сүлебе — айтпа

¹⁷ Қиллү — кирлү

¹⁸ Уулу — коронду

¹⁹ Мынанг — колбоочы: ла, ле, ло, лө.

ДРАМАТУРГИЯ

Аржан АДАРОВ

АБАЙЫМНЫҢ КИЖИ АЛГАНЫ

(Эки бөлүктү, беш жүрукту күүлик комедия. Бистинг өйдүн жүрүминег)

ОЙНООР УЛУС:

Абайым — чың ады Мирон Сиринович Ардаков, 76 жашту, пенсионер, кызыл партизан, фронтовик, бойдон, кыскачак сынду, сартак сагалду, көстөри сүмөлү. Кийген кеби галифе, китель, түлкү бычкак бөрүк. Аңылу өйлөрдө сыйга алган үлдүзүн салынып ийер.

Полковник — Абайымнын уулы, Василий Миронович Ардаков, отставканын полковниги, жуучыл офицер, 45 жашту. Черүден жаңы ла жанган. Бойдон, Азу сагалду, военный кийимдү. Омок. Табыжы жаан. Сүрекей эрчимдү кижги.

Жыламыш-Мария — орус ады Мария Араевна, садучы, 36 жашту, жараш, омок, коо сынду, жаан быжыраш кара чачту. Бойдон.

Тарбаганов — Кенеш Канашевич, колхозтын председатели, 48 жашту. Жоон оборду, жоон үндү кижги.

Вероника — журт женсоветтин председатели, 45 жашту, Тарбагановтын үйи.
50 Жыламыш-Пелагея — техничка, 55 жашту, бойынын айтканыла болзо, 50 жашту.

Акчабай — агаш кезеечи, агашпромхозтын ишчизи, 46 жашту. Черүде жүрерде кайчы болгон.

Калта — тракторист, 36 жашту. Немеге бүдүнкей кижги, иштенкей.

Борол — Борол Серелович, 25 жашту, учены-агроном. Бойдон.

Жылдыс — жинт кыс, 20 жашту. Культишчи.

Айабас — малчы, 45 жашту, чыйрак-чыдым.

Санал — колхозтын баш инженери, 30 жашту.

Зина — Саналдын үйи, 26 жашту, бухгалтер.

БАШТАПКИ БӨЛӨК. БАШТАПКИ ЖУРУК

Абайым жабыс тактада уйуктап жат. Түш түженет. Онын түш жери. Карангулайт. Уйкуда Абайым жоголо берет. Ол жангыскан. Карангудан элбендеген сүлтерлер. Кара кийимдү, ак-куу жүстү улустар — Эрлик бийдин элчилери.

Ундер. Белетен, белетен! Ээр-үйгенин ал! Ай болот үлдүүн салын!

Абайым (коқырлап). Кайда-ар? Кайдаа-ар баратан, уулдар?

Ундер (эбире элбендешип, айланыжып). Ол жерге! Ол жерге! Эрлик-бийдин эжигине! Эжигине!

Абайым (ээр-үйгенин туура чачып, эки жанынан капсап келген)

сүлтерлерди туура чачып, кыйгырат). Жок! Жок! Жок!

Ундер. Сен жагыскаң! Жагыскаң! Жагыскаң!

Абайым. Жок, уулдар! Жок! Арай эрте. Мен эмди де ниде-күчтү!

Ундер. Орының соок! Очогыңда от жок! Атан! Атан!

Абайым. Жок! Жүрөрим! Сүүрим! Кичи аларым!

Ундер. Кемди? Кемди? Кемди?

Абайым. Эң жаражың! Жыламышты! Жыламышты!

Ундер. Ал! Ал! Ал! Ха! Ха!

Кара ийделер жоголот, от жарыт.

Абайым (*ачу кыйгырып, тура жүгүрөт, үлдүзүн ала койот*). Ах, монгыстар, ах, үзүттөр!

Калта (*Калта жүгүрүп келди*). Не болды, не болды, таайым?

Карангулайт. Ойто жарыт.

Агаштар. Ыраакта кырлар. Олбиг ижи жаны-жаңы ла башталып турган бй. Бригада-ның одузы. Очокто казан. Такталанып отурар эки тоормош. Жыламаш-Мария ла Жыламаш-Пелагея.

Эмдиги улус эки атту.

Эбире көрбө, аайым жок.

Орус ады Николай.

Алтай ады Жонойох, ох!

Бичикте ады Жыламаш.

Улуста ады Пелагей.

Аайлап мыны турганча.

Арт-учывда жүүлөербей!

Жыламаш-Пелагея аяк-казан јунат, Жыламаш-Мария чачын тарайт, јаранат. Кожондойт.

Санангам мен сени, санангам.

Сала берген јолыңга карагам.

Эбирин кел кайран јеринге.

Эгирлерде сени јайнагам.

Кату жүректү кичи деп.

Карыгып айса каргагам.

Эбирген чолмон јылдыска

Эзен айт деп сурагам...

Калта (*сценага манзаарып жүгүрүп келди. Бажына кара казан көңкөрө салып алган, колында түйнчек*). А-а, јакшылар! (*Казанды јерге салат*.) Ой, ой, акыр мынзын кемзине?

Жыламаш-Пелагея. А бу казанды не экелген? Көчө кайнадарга ба?

Калта. Акыр... Жыламаштар деген беди? Бу мыны недең баштайың? Таайым сөс ий јат. Мыны озогы улус не дейтен эди? Белек беди? (*Терин арлайт*.)

Жыламаштар (*экилези бир уула*). Кандый белек? Кемге? Нени?

Калта (бойында). Абайым алза да жажын алзын! (Түүнчегин чече тартып, жараш жаан арчуул чыгарып, жайа тартып.) Жараш па? Чолозы кандый, күн жаркынду!

Жыламыш-Пелагея. Ой! Көрзөн оны, сый десе сый! (Сүйүнөт.) Меге ийди бе? (Аларга колын сунат.)

Калта. Жок! Жок! Жыламыш-Марияга ийген!

Жыламыш-Мария. Меге? Кажы таайым? Черүде таайым ба, полковник Василий Мироныч па?

Калта. Жок! Жок! Абайым бойу, акту жүрегинен.

Жыламыш-Мария. Бу канай турун? Оны Жыламыш женейге ийген болбой?

Калта. Жок. Сеге дейдим, Жаан Жыламышка кара казан ийген. Тойго көчө кайнатсын деген!

Жыламыш-Пелагея. Меге-е? Кара казан?! Ах, шилемир! Ах, күрүм. Очөббети бөдөн-и! Базынбасты базынды! И-и-и!

Жыламыш-Мария (манзаарып). Ой, Калта, Калтушка! Ол, ол Василийден болбой? Аб-абайым мындый дефицитти кайдан алатан?

Калта. Сеге, сеге, сеге
Ардаков керек пе?
Кей-кебизин немеге?

Жыламыш-Мария. Меге, меге, меге
Ардаков керек жок.

Калта. Сеге, сеге, сеге
Абайым да болотон,
Ару жүрек ондойтон.

Жыламыш-Мария. Чоркондогон таайыгды
Чорт эдейин тагманы.

Калта. Алты, алты, алты,
Алты аймакты эбирзе,
Ай жарашты ол табар,
Айса сеге ол көрбөс,
Ачынала жүр калар?

Жыламыш-Мария. Меге, меге, меге
Абайым керек жок.

Калта. Кей кебизин немеге!
Абайым, кайран Абайым,
Алтыннаг баалу ол таайым
Азу жараш сагалду,
Алмаз болот үлдүлү.
Полковникке иженбе,
Бойдог ол деп бодобо.
Актрисаны ол алган.

Жыламыш-Мария. Кемди-кемди ол алган?
Кейленбей сен айтсан.

Калта. Лугачева Алланы,
Бу кожончы баланы.
Садучыны кайдатан?
Самын, балык жытанган! Ха-ха!

Жыла маш-Пелагея (*кордоп*). Ардаковтор ончозы кей-кебинемелер! Угы-төзи андый. Айла, Марияга сөс айт жат! У-ух, карган күрүм! Арчуулын жырта тарт! Чач!

Жыла маш-Мария. Кайдаң алган? Качан?

Калта. Кайда? Концертный залда не. Колхозтын конторазында не. Нези башка?

Жыла маш-Мария. Мекелебе, күрүм, мекелебе! Лугачева оны кайдатан?

Калта (ачынып). Чын! Таайым — герой! Андый эрге, ден-ден.

Жыла маш-Пелагея. Малта кайда? Малта кайда? Карган шилтининг казаңын оодо согото-ом (*ары-бери жүгүрөт, бедренет*).

Ах, Абайым, Абайым!

Ах, Абайым, Абайым!

Жыла маш-Мария (*нени де сылт сананып, көстөри чагылып*). Сыйда не жаман? Берет арчуулды! (*Калтанын колынан арчуулды ушта согуп жабынат, мыкынын тайанат, оморкойт.*) А не, Калтушка. Мен полковниктин, улу кожончы актрисанын энези болорым! Алда! Кожондо! Баслей! Печкеге от сал! Абайым! Мирон Сиреныч, кой сой! Ха-ха-ха!

Орөкөн дө болзо кайдалык,

Очөжөрдө мен барарым!

Торко-мандык кийинип,

Торт ло кыйын жадарым.

Абайым, Абайым, Абайым!

Айса оңдо салымым?

Жүрегимнин жулузын

Айса ого сыйлаарым?

Калта. Тирү жылан бу келин
Түбек болгой кайракан.

Жыла маш-Пелагея. Ах, Абайым, Абайым!
Ах, Абайым, Абайым!

Жыла маш-Мария. Жаан ла жаштын салымы
Жангыс болор кем билер?
Абайымнын сагалы
Айса ырыс экелер.

Жыла маш-Пелагея. А-а, меге кара казан? Оскөзине алтын арчуул! Мен сенин сыйыңа! (*Көнкөрө жаткан казаннын түбине агаши казыкла согот. «Күн! Тон! Күн!» — деген табыш жайылат.*)

Айабас (*сценага чыга жүгүрүп, айруушты туура таштап*). Ой, бу не шаг? Бу не табыш? Өрт күйген бе?

Калта. Болор! Болор, жеңейек! Казанда не буру бар?

Жыла маш-Мария. Айабас, арчуул жараш па?

Айабас. О-о, кашимирдин арчуулы! Кайдаң?

Жыла маш-Мария. Абайымнын сыйы. Сөс айт жат. Мени аларга жат.

Калта. Таайым жаш Жыламашка жараш арчуул ийген, жаан Жыламашка, э-э, Пелегеяга кара казан!

Айабас. Каза-ан? Ха-ха-ха-ха! Абайым! Ну-у, партизан! Экстра класс!

Жыла маш-Пелагея. Сен ошкош неме! Тенек! Кей-кебизин. Сен үч үйингди санан.

Акчабай (сценага чыга жүгүрүп, күрегин туура чачып). Бу не табыш, не түймеен? Ох, суузап ол браадым.

Айабас. Кайдан келдин?

Акчабай. Орт өчүргөм. Изүзин. Жүрегимде от! Күй браадым!

Айабас. Мында улус сүүштег күй жат! Абайым Жыламаш-Марияга сөс айткан! Во!

Акчабай.

Чын эмеш пе, улустар?
Жыламаш оны кайдатан?
Бала чылап кабайлап,
Айса оны салатан?

Жыла маш-Мария.

Кару эжим көөркийди
Кабайлап та саларым.
Байу-байу, Абайым,
Баштактанып турарым.
Аракычыга барганча
Абайыма барарым.
Карган ол эжимди
Кабайлап та саларым.

Жыла маш-Пелагея. Ох, Абайым, Абайым!

Ох, Абайым, Абайым!

Айабас. Ой, Мария-Жыламаш? Көөркий сен жап-жараш. (Ерден чечекти үзе согуп, тизелей түйжүп, берет.)

Жыла маш-Мария. Төртинчи үйинг болбозым,
Төгүн жерге иженбе!

Айабас.

Бежинчи үйим сен болзон,
Беш өзөккө качарыс.
Кара талай жанында
Кайраным, жыргап жадарыс!

Акчабай. Сүүш? Абайым? Эх, озогы жыргалду жүрүм кайда? Эмди баш та жазарга жарабас. Кату жан, калак! Калак. (Пелагея казанга күнк этире согот.)

Калта. Же, керек бүтти. Сеге Абайымнан артык кижн табылбас, бала. Акыр, барадым. Тракторым тур калган.

Жыла маш-Мария. Калтуша, а сен таай жененгди сүүбезинг бе? Меге бир чечек сыйлазан, а?

Калта. Ус ал бойыг. Сенде кол жок по?

Жыла маш-Мария. Жок, сен үс бер.

Калта (энчес эдип, чечекти үзүп). Же, ме!
Жыламаш-Мария. Ме эмес, тизеленеле, бер, рыцарь чылай,
Калта. Качан да лысый болбогом. (Барды.)

Каткы.

Жыламаш-Пелагея. И-и-й, кижы мынайып өчөдип! (Казанга күң этире согот.)

Кенеш (сценага чыга жүгүрүп.) Бу не табыш? Не болгон?

Ончолоры. Абайым кижы ал жат! Той болор!

Кенеш. Кемди? Пелагей-жеңейекти бе?

Ончолоры. Жок! Жыламаш-Марияны!

Кенеш. Кудай! Чын эмеш пе? Бу кокыр болбой, уулдар?

Жыламаш-Мария. А не? Абайым жаман эр бе? Кабайлайла,
уйуктат саларым! Бойым тапцага, ойынга! Ого үзеери полковниктин
энези, Алла Лугачеванын энези! Ха-ха-ха!

Ончолоры. Лугачеваны? Василий Мироныч Алланы алган ба?

Жыламаш-Мария. Пугачева эмес, Лугачева. Алладан артык!
Кожонун жаңы жылдызы!

Кенеш. О-о, күлүк! (Сананат.) Же, же, уулдар. Айабас! Акчабай!
Ишке, ишке, уулдар. Абайыма өлгөн жетпей жат! Чалгы өрөкөнди кол-
го туткар! Ишти тыңдар. Прогресс, автоматизация, роботизация!
Механизация! А мында келениш!

Айабас. Чалгы? Бу кандый механизация? Айса бис сеге робот
по?

Акчабай. Сен робот эмезинг, уул. Робот төрт эмеен албай
жат. Х-ха!

Акчабай ла Айабас баргылады.

Кенеш (Пелагея жаар көрүп). Э-э, Пелагей-жеңек! Слер бойоор
ол Абайыма чала анайда...а? Санаа салып, а?

Жыламаш-Пелагея. Ардаковты? Карган согумды? Чорт
эдейин бе? Айла көөркий жаш келиндерге сөс айт жат! Онзылары ден
билинбес! Уят жок! (Барды.)

Кенеш. Ну-у, Араевна, ну-у, Мария-Жыламаш! Чын эмеш пе,
бөднөм?

Жыламаш-Мария. Чын эмей база. Же сенег не туза? Уйинг кү-
нүркек! Қазыр. Бажын жарымдай тас! Чачын кайда, уул?

Кенеш. Же, кайдалык, Абайым да болгой, а мен түңгей ле күйе-
рим! Сүүрим! Ох, карын макалу болор. Абайым—айлында, бис аралда.
А полковник Алланы алгай ла. О-о! Ол биске мак. Жыргал!

Баргылады.

Пелагея-Жыламаш (одунун жанына ойто келип, казанды
база жынк этире согот). Карганым! Мария сенин акчангы алала, жүр
калар! Қашемир арчуулын кара јерге калар.

Көблү кара казанын
Көбөркий меге не ийген?
Ай чололу, чололу арчуулыг
Жыламышка не берген?

Жыламышта не болзын,
Жылбырт эдип жүр калар.
Ох, Абайым, Абайым,
Ойноп жат не, улустар!

Кизи жөткүрөт.

Абайым (*галифе штанду, кительдү, түйкү бөрүктү, килтиреген кирзелү, үлдүлү*). Э-э, жакшы ба, Пелегей?

Жыламыш-Пелагея (*күйүн-күй жок*). Жакшы...

Абайым (*азу сагалын сыймап*). Же... же менин сыйымды алдың ба? Жыргал-мөтөл эдер керек. Бис улустың учы ба?

Жыламыш-Пелагея. А-а, өчөбөсти өчөп, базынбасты базынып? Ме, ал сыйыңды! Жүр, тайыл. (*Кара казанды ала койуп, бажына кийдирип*.) Сеге жыргал эдетен турум. (*Ийде салып, сүрөт. Абайым бажында казанду барды*.)

Сценанын түбинең үндөр. Уй кижинин үни: «Бас, бас, уул! Эрмек-куучын бар. Сен база бас, Эркелей. Беш минутка эрмектег беш жылдык план үзүлбөс». Эр кижинин үни: «Же мен нени эттим? Жаан болзо уй улус сүүдим не!».

Вероника, Айабас, Эркелей көрүндү.

Вероника (*тоормошко отурат, Айабас ла Эркелей одоштой отурат*).

Жартын айтсаң, Айабас,
Сенин үйиң жаңыс па?

Айабас. Эки жеерен уйым бар,
Эки какай чочко бар!
Уйларымнын сүттүзүн,
Чочколорым семизин!

Вероника. Уйларыңды кайдайын,
Уйлеринди сурайдым.

Айабас. Алты семис койым бар,
Алтан алты такаа бар.

Вероника. Такааларың кайдайын,
Тодырай сенин үйиң бе?
Бу отурган Эркелей
Сенин эжин эмес пе?

Айабас. Сүүген менин үйлерим
Сүри жараш канайдар?
Кыймыраган балдарым
Кыйын эмес, улустар!
Менен болгой, Абайым

Марияны алып јат.
Сүрлү јайда улустар
Сүүштег чек күйүп јат.

Вероника. Абайым? Марияны алып јат?
Јүүлген болбой улустар,
Јүрегим, ой, сыстап јат.

Тура жүгүрет.

Јыла маш-Пелагея. Сый ийген, сөс ийген. А меге кара казан.

Вероника. Јо-ок, жо-ок! Мында не де бар, ах шилемир! Ол Абайымнын акказына бол турган не! Јөөжөзине! Ол өрөкөнди айра согор керек!

Пелагея-Јыла маш. Айры, айры! Аргада, Верончик. Оног башка ол божоор.

Вероника. Көрөрис, көрөрис! Је ол комыдалга кандый каруу берер, Айабас?

Айабас. Соныркаары јок, сок јаңыс эмеен. Артканын кем тоолоп турган оны?

Вероника. Эркелей, сенде жүрек бар ба?

Эркелей. Балдарымнын адазы. База нени айдарым?

Вероника. Сүүп јадын ба?

Јыла маш-Пелагея. Јүректү неме сүүбей база. Ох. (Улутынат.)

Эркелей. Сүүш керегинде слер нени билереер?

Вероника. Байла бир эмеш билерим.

Эркелей. Айса менин сүүжим слердийнен бийик, ару, ойгор? Мен — эне! Элдег ле озо — эне!

Вероника. Јүрегин сыстабайт па?

Эркелей. Сүүш шырадаг бийик.

Јыла маш-Пелагея. Чын, чын айттың, көөркий.

Вероника. Бу кажы ой? Кажы ороон? Айабас, сен турецкий султан ба? Гаремдү? Айруужың тут, уул. Волокушага өлөң салар керек. (Баргылады.) Теринге кожо тенегин чыксын!

Айабас. Бот сеге прогресс, автоматизация! Ойто ло айрууш!

Сценага Қалта чыгып келди.

Қалта. Јаандарды көрдөбөр бө? Кенешти?

Јыла маш-Пелагея (ачынып). Та! Каруулчык кижі јок мында!

Қалта. Бу Абайымла уружып. Божоп калт.

Јыла маш-Пелагея (отура тїжїп). Ох! Качан?

Қалта. Јаңы ла. Онтоп турала, шык эт калган.

Јыла маш-Пелагея. Тал калган болбозын. Ча-алта! Айла кижі аларга жүрген.

Абайым (көрїнїп, өдө басып, јөдүлден). Қалта! Јееним! Бар јадым.

Жыла маш-Пелагея. Ой, Абайым? Эзен жүрбей?
Абайым. А мен не өлөтөм! Сенен артыкты табарым. (Барды.)
Жыла маш-Пелагея (Калга). А бу өл жат дедиг не, күрүм?
Калга. А-а, Абайым, ха-ха. Агрегат витаминной муки! Бис оны
абайым дейтенис. А менинг таайымды улус бажында кара казанду
көргөн.

Ончолоры. Кожонг. Бийе.

Кем алатан?
Качан? Качан?

Кем ыргайтан?
Качан? Качан?

Алтын арчуул,
Кара казан?

Абайым кемди
Алып жаткан?

Таркап баргылайт.

Жыла маш-Пелагея. Жажын, жаражын бедреп жат. И-та-тай!
Жылдыс (сценага чыгара жүгүрүп). Телеграмма! Телеграмма!

Ончолоры жуулыжат, соныркайт.
Текши кожонг, бийе.

Телеграмма! Телеграмма!
Кандый солун бу мында?
Телеграмма, телеграмма?
Не табыш? Не табыш? Не табыш?

Алла, Алла Лугачева
Алтайыска, Алтайыска
Келип жат.
Андый солун, ой, болбогон!
Не табыш? Не табыш?

Кудай-май.

Телеграмма! Телеграмма!
Кандый солун бу мында.
Не табыш? Не табыш? Не табыш?

Алла, Алла Лугачева
Алтай уулга барып жат.
Андый неме, ой, болбогон!
Не табыш? Не табыш? Кудай-май!

К õ ж õ г õ.

БАШТАПҚЫ БӨЛҮК, ЭКИНЧИ ЛУРУК

Ол ло кырлар, ол ло агаштар. Агаш аразында кичинек ак жалаг. Чечектер. Кенеш Канашевич бұрле чымыл үркидет, базат, кимиренип кожондойт. Жерде кебис, кебистинг үстинде шляпа, пиджак, чамча, минеральный суулу шилдер, апельсиндер, магнитофон. Чазына көрөт.

Жыламаш-Мария көрүнди.

Жыламаш-Мария. Ой, Кенеш, мында нени эт турган?

Кенеш. Алла Лугачеваны сагып турум! Коркышту тыг кожончочы дежет. Эстраданыг жылдызы. Эки министр кожо кел жат! Бирузи культураныг, экинчизи эттин! Полковник бойы. Кандый да генерал.

Жыламаш-Мария. Куда-ай! Кем айтты?

Кенеш. Жылдыс. Телеграмма алган. Ондо Алла деп бичип салган.

Жыламаш-Мария. Областьтын жаандары база келер бе?

Кенеш. А келбей, «Чайкалу» келбей.

Жыламаш-Мария. Улус өлөнг деп өлүп. А мында — уткуул. Банкет. А жаңы закон?

Кенеш. Закон ол не? Санаалу кижн билер. Бөдиөм, бошпоножым! *(Кучактаарга албаданат.)*

Жыламаш-Мария *(оны туура ийдип)*. Ой, бу жүүл туруг ба, Кенеш Канашыч? Уйалзан! *(Ары-бери көрөт.)* Мен эмди Абайымныг көөркийи!

Кенеш. Жыламаш-Мария, көөркийим,

Жылдыг ла сени сакийдым.

Жүрегим мениг от-жалбыш,

Жүүлет сүүштег жүрегим.

Бир ле катап окшозом,

Билинбей сен каларыг.

Мендий күлүк ол эрди

Кеминг жектеп барарыг?

Жыламаш-Мария. Кайдалык! Музыкагды ойнотсон.

Кенеш музыканы ойнодат. Экилезн бийелейт.

Жыламаш-Мария. Ой, Лугачева сени сүүр бу болбой?

Кенеш. Чөкөбө, Жыламаш-Мария, ой-ой!

Жыламаш-Мария. Жүрегим не де сыстап жат.

Кенеш. Мениг сүүжим сени өртөп жат. *(Жыламашты кучактаарга албаданат.)*

Түгөй ле карып каларыг,

Жажына жараш арпазыг.

Түндий кара көстөриг,

Өчүп калза кайдарыг?

Жыла маш-Мария. Колыңды Кенеш бош салба,
Коркыштузын мының, ха-ха-ха!

Агаш аразында үн. Ай-ай! Мен көр ийгем,
Канай тураар слер, өгө-өн?
Жыламашка жапшыңган
Кандый семис бу көгө-өн?

Кенеш (*туура калып*). Ай! Кем анда? Бери чык! Ой! Ой! (*Онтойт.*) Вероника база ла чачым жулар, и-и-и!

Жыла маш-Мария. Мен айттым не? Эй! Кем анда? Кандый хулиган?

Ун. Бойың хулиган. Айдып ийерим!

Жыла маш-Мария. Бу кандый шайтан болотон? (*Кенештин кулагына нени де айдат.*)

Кенеш (*сүйүнүп*). Эй, өгөөн, чыга-ар бери! Бис айылчылар сагып жадыс. Белетениш не! Ойноп, э-э, эрепетиция! Удабас Алла Лугачева келер! Абайымнын уулы база!

Ун. Төгү-үн, төгү-үн! Сүүш жадаа-ар, ойноп! Ха-ха-ха!

Жыла маш-Мария. Акыр, акыр, бу кемнинг үни? (*Сананат. Онон.*) А-а, Акчабайдын, Акчабай! Чык бери, күрүм! Жесте-ей!

Акчабай (*акка чыга басып, айлана согуп, бийелейт*). Ончозын көргөм, уккам, мерси! Пардон! Абайыма айтпазым.

Кенеш. О-о-о! Акчабай Бекчбеевич! Артист, жайалталу, кудайдан! Же ойыңга киришкер!

Акчабай. Өлөң ижи. А слер мында не, а? Планды кем эдер? Министрлерди база иштедер керек. Лугачева бугул салзын. Полковник болушсын.

Жыла маш-Мария. Мен учурал болуп, улус сакажып. Мен эмди Васянын бөй энези болорым не!

Акчабай (*сүйүнүп*). Жакшы, жакшы, Кенеш Канашевич! Улусты утку, күндүлө. Алтай албатынын адынан! Кан-жөргөм болзын, каазы-карта болзын! Аракы ни-ни! Эмди Акчабай да ичпей жат.

Кенеш (*жарамзып*). Же бис мында Мария Арайевнала кожо, база улуска ла болуп, албаданып. Же талант жок не?

Акчабай. Хм-хм, талант? Ба-ар, сүмеленбегер! Ойногор! Бий-елегер. А мен көрөйин, баалайын! Музыка! Орус бий! Краковяк.

Кенеш. Ну-у, Акчабай Бекчбеевич! Уйалза-ар!

Жыла маш-Мария (*колбаса кезет. Акчабайдын алдына жүзүн-жүүр курсак салат*). Аржан-суу ичедер бе? Эмди аракы жарабас.

Акчабай. Ончо неменин бажында ишмекчи класс, айдарда сөсти угар керек, браток! Онон башка Верончикке айдып ийерим. Абайымда алты карыш үлдү база бар. Абайымнын уулы англичанка кыс алган.

Жыла маш-Мария. Англиядаң? Алла Лугачева кайда?

Акчабай. Ун жок. Капут. Ондый да болзо, озочыл доярка. Мен ишмекчи класс, чын. Ончозы менин мойнымда! Куб агаш! Курсак-тамак. Прогресс! Ончозы! (*Литкезине согот.*) Мында! Начальниктер, бий-

лер, шабашниктер, халтурщиктер база мында отур јат. Эмди министрлер келер. Англичанка! Бийеле, ишмекчи классты сүүндир!

Кенеш. А бу слер, Акчабай Бекчебеевич, канай калап тураар? Суудан киж и эзирер бе?

Акчабай. Эзирер! Чилдерди көрзөм лө, кабак санаама кирер, онон калай берерим! Озогы привычка! Ах, кандый өйлөр болгон.

Јыла маш-Мария (та неге де сүүнүп). Јесте-ей! База ичдеер бе? Суу толтыра! Јиллектенг эткени база бар.

Кенеш. Је, је мыны ууртап ийингер, Акчабай Бекчебеевич, мен бер јадым. Ишмекчи киж и ол актрисадан да, министрден де бийик!

Акчабай. Чындап та дезен! Суу да болзо, чөбчөйд и чөгөдөйлө бер, бистинг јебрен абычай ундылбас учурлу.

Кенеш (бир тизеге чөгөдөп). Чө-бчөй! (Каткырат.)

Акчабай. Қожондо, онон өскө ичпезим! (Кедейе отурат. Кенеш ле Јыла маш-Мария қожондойт.)

Алтын колду Акчабай
Алтайыста макталгай.
Кескен онын агажы
Төрблисти байыткай!

Акчабай. Ах, јакшызын! Јакшызын! Мынайып јүрерим деп мен бодогом бо? Сыным јени-ил, сана-ам јары-ык! Баш та оорыбас. Јүүлгек јүрүм божоды, уулдар! Сен мында аракы јажыр турган болдын? Мен биле-ерим сени, мошейник. Бооро јүдеп, арай өлбөй тан алдында бас јүрзем, аймактан келген аптекарь келиннен чык јаткан! Јаан ла ичтү киж и! (Кенештин ичине тачылдада тажыйт.)

Јыла маш-Мария. Чын эмеш пе, јестей?

Кенеш. Јаңыс мен јаан ичтү бе?

Акчабай. Чып-чып, бу ла көзимле көргөм. Сен, сен, алмыс.

Јыла маш-Мария. Көрзөң оны! Келиндер ле туштаза, кетеже берер.

Акчабай. Африкадан абакай брынцесса кел јат. Келин, кап-кара. Огөн керек не. Керек болзо, корон сооктон до коркыбазын. Василиј Миронич экел јат. А-а, чындап, бир катап, эрте танла Јыла маш-тын айлына бардым. Эжигин тартсам, ачык, кир барзам, баштапкы кыпта киж и јок, хи-хи. Онон экинчи кыпты карадым — киж и јок, үчинчи кыпты каразам, ба! Орында киж и уйуктап јат! Бастыра бойын јуурканла туй јабынып алган, бир будын чыгара тебин ийген. Бу Јыла маштын буды канайып түктү болотон? Онон бу канайып мынайып тестейе берген? (Кенештин будына колын уулап.) Шак ла ол түктү бут бу туру не? Ха-ха!

Кенеш (куучынды өскөртүп). А бу Африкадан кандый абакай-принцесса?

Акчабай. Полковник Ардаковтын үйи. Кап-кара, је айга түней јараш.

Јыла маш-Мария. Ол кап-кара. Канай айдый болотон? Јестем јүүлген. Ол күн мен үйде конбоом.

Акчабай. Же андый болгой. Түңгей ле мен разведчик, контрразведчик, Щирлис.

Кенеш. Штирлиц!

Акчабай. Во-о, Штирлиц.

Кенеш. Бу Акчабай чын ла разведчик болбой, кайучы?

Акчабай. Слер мени јаман көрбөгөр! Менде јүрек база бар. Агаш канайып өлүп јат, көргөн бө? Кижн чилеп өл јат! Күч этире онтоп ийер, оног узак тыркырап, јымырап јадар. Чаганазы көстин јажы ошкош. Же агаш ороонго керек? Керек! Стройкага керек? Керек! А күјейим айт јат: анда сок јангыс байлу агашты кеспе. А мен оны кес салгам, јүүлгек неме! Байлу агашты. Айса ол Алтайымнын эрјинези?! Ээлү, байлу агаш? Бисте агару неме бар ба? Же мен јаман! А слер?! Слердин јүрегеер оорыбайт па? Сүүш бар ба?

Кенеш. Бар эмей база, је бис барадыс.

Јыла маш-Мария. Ой, база ла куучын болор. Улус келзе — уят. Ох, јүрегим, јүрегим!

Кенеш. Јакшы болзын, Бекчебеич!

Ары болуп јүргүлейт.

Акчабай. Сто-ой! Қыймык јок! (*Кенеш ле Јыла маш шык тура берилейт.*) Суу да болзо, тургус. Чилдерди көр тө отурарга јараш! Курсак-тамак мында сал. А мен нени де айтпазым! Могила! Қурган! Јыла маш! Бажын јылытпа, быјыраш. Сен Лугачевадан јараш!

Кенеш (*ончозын экелип тургузат*). Ичкер, ичкер, Бекчебеевич! Суудан ичеер јарылды. Бөөрөги оору кижн ичетен суу.

Акчабай. Менин чын ла бөөрөгим оору. Ой-ой. Слер јайым! Күүлечектерим!

Акчабай (*ойто ло*). Сто-ой! Тьфу! Чилдер көрөлө, санаам энделе берген туру не, бач-а-а!

Экилези тым тура түшкүлейт.

Јыла маш-Мария. Же не болды, Акчабай? Мен мендеп турум.

Акчабай. Сеге телеграмма! Абайыма телеграмма! Полковник Ардаков кел јат! Василий Мироныч!

Јыла маш-Мария (*көстөри јаанап, ичкери болуп*). Меге?

Акчабай. Сеге! Бойым кычыргам! Сақыгар! Уткыгар. Алла! Василий, Мбанга! Во! А деремнеде сен де јок, Абайым да јок. Јангыс ла Јылдыс јүгүр туру.

Јыла маш-Мария. Билерим. Уккам. А Мыбанга кем?

Акчабай. Негр келин. Брынцесса. Шабаш!

Кенеш (*ачу сыгырат*). Петр-оо! Атаныш! (*Баргылады.*)

Акчабай (*ичин јаба тудунын каткырат*). Эх, Јыла маш-Мария... Абайым да сеге болор. Јараш та болзон! Однако, түктү бут? Можийт, Мария конбогон, үйде? А ол чербек кижн! Же садучынын айлына кем кирбес? А можийт јастырган?

Чөбчөйдөги боро суу,
Чөкбөстөнг ич албай.
Азыйда жүрүм жыргалду,
Алкышту жүрөп Акчабай.

Ах, мынын жакшызын. Культурный ичиш деп неме бу не! Жагыс лачим көбөп жат! А азыйда бис бутылканын оозынан ла буль-буль-буль! Онон балкашка чочко чылап меч ле! Вот сеге туберкулез, пневмония! Тьфу! Урен, Акчабай, эрүүл жүрүмге. Эзендик болзын жагы закон! Минеральный суу ичип, министр де болорым. (Ичет, ыксыйт, түйкүрөт.) Айла энир койыл келген туру не?! Жылдыстар, эбире чечектер. Бу жер-планетаны кучактайла, окшоп-окшоп ийер күүним келет. Жүрүм кандый жакшы! Мбанга, англичанка, Алла! Ха-ха-ха! «То ли еще бу-удет, то ли еще бу-удет?».

Калта (агычакка чыгара басып). Акчабай, не алгыр турун, уул? Мында нени эт турган?

Акчабай. Жыргап отурум.

Калта. Суунын ол жанында Абийим сынган. Бас баратсам, агаш аразында кижидокладтап туру. Бу кем деп санандым. Балыкчылар ба айса кем? (Шилдерди көрүп.) Ба-а! Мыны кайдан алган, уул? Бу кабак па?

Акчабай (суудан уруп). Ич, ишмекчи класс. Жырга! Ха-ха!

Калта. Мыны кайдан алган? Можийт, магазин тоногон?

Акчабай. Тенек! Бистин магазинде кабак кайдан келетен? Бисте эмди «Осенний сад» та жок! Кайран аш! Тфу, жаман, жаман! Эх, бир де чөбчөйдү болзо!

Калта. Өлбөгөн неме нени ле көрөтөн туру! Акчабай ару суу ич жат! Бу чын ла аракы болбой?

Акчабай (ичип). Эйе, экстра-кабак! Байа көлөткөдө жадала, санандым. Эх, экстра ичкен болзом! Мынан ары чек ичпес эдим. Эй, кудай, өрөкөн, угуп тураар ба? Тенериден үн угулды: «Эй, угуп турум, балам, уйукта, амадуун бүдер!» Онон шык уйуктап калгам, ойгонып келзем, ончозы мында.

Калта. Чын эмеш не? Бу тарма, куулгазын, көрмөс болбой?

Акчабай (чөбчөйдү берип). Же, Калта, ичип көр. Чын ла кабак. Абайым учун. Алатан эжи Мария учун! Ого жаан Жыламышты ла алып беретен неме не, уул.

Калта (чөбчөйдү оозына жууктадып). Тармалу болбозын?

Акчабай (ачынып). Тармалу! Чач!

Калта (айагын чачып). А-а! Сен кем? Можийт, Акчабай эмезин?

Акчабай. Мен көрмөс!
Илбичи ле тармачы,
Кезик улустын сүнезин
Жер алдына тартаачы.
Чочко до болуп кууларым,
Бука да болуп турарым.

Калта. Жогол! Жогол, күрүм!

А к ч а б а й. Сүнезин кап туттым.
К а л т а. Ой, калак! Айы-күним, Алтайым!
А к ч а б а й. Сен эзирик пе, күрүм!
К а л т а. Сен чын Акчабай ба?
А к ч а б а й. Акчабай эмей база.
К а л т а. Андрей деп уулыг бар ба?
А к ч а б а й. Андрюша уулым черүде.
К а л т а. Айса уулыг жан келген?
А к ч а б а й. У-улым? Андрюша? Көөркий! *(Калтаны кучактайт.)*
К а л т а *(багырат)*. Алтай-кудай! Ару сүнем!
А к ч а б а й *(ачынып)*. Ты что-о?! Жүүле бердин бе?
К а л т а. Сен көрмөс эмезин бе? Крестен!
А к ч а б а й. Мен крестү эмезим, не крестенетем? *(Калтанын жү-
зине тынат.)* Не жытанат?
К а л т а. Апельсин.
А к ч а б а й. Көрмөстөн апельсин жытанар ба?
К а л т а. Чындап та! Жытанбас.
А к ч а б а й. Өскө жыт сеге керек пе? Тенек! Көрмөсти сен кайдан
көргөн? Ол бир кей-кебизин таайыгынын сөзине бүдүп! Тфу! Ме, ич!
Менин Андрюшам жанганы учун! Сүүш учун! Африканын брынцессазы
учун. Суу да болзо! Бөөрөгүн оорыбас.
К а л т а *(ичет)*. Тфу! Чын ла суу туру не! *(Каткыргылайт. Ко-
жондогылайт.)*

Сүүнчилү, макалу
Сүрлү жараш Алтайда,
Бис экүге не керек?
Чөбөй суу колыста!
Африкадаг кыс келер,
Айдый жараш кап-кара.
Акчабай ла Калтага
Аяру эдер ол байла!

А б а й ы м *(жалаңга чыга басып)*. Бу не жыргал? Не ойын?
А к ч а б а й. А-а, Абайым, тойго белетен турбай. Слерди той эде-
тен дежет. Чын ба?
А б а й ы м. Алза алып та ийбей оны. Жаражын албай, жакшызын,
бөкбөз!
К а л т а. Таайым күлүк! Таайым эр!
А б а й ы м. Jaан Жыламаш та не ачынды, бажыма казан салды!
Эх, Ардаков по мен, айса кем?
К а л т а. Тфу! Пелегейди кайдатан, бели чичкезин сөстөбөй! Коп-
коо сындузын. Жажын, жаражын!
А б а й ы м. Паслейим жан жат, үч үйлү. Өскө каан жеринег өнгжигин
база тапкан. Көө ошкош кап-кара.

Учүлези нени де куучындажат. Карагуйлайт. Онон ончолоры сценага чыгат.
Текши кожон,

Абайымнын тойында
Акту бойым сүүнерим,

Чөбчөй аркы жогынап
Чөрчөктөбөй жүрерим.

Африкадан абакай
Кап ла кара, билерим.
Меге көрөт жаражай,
Сүүштег мен күйерим.

Сүүжетен кайран ой
Сүмеленбе жажына.
Жаан ла жаштыг салымы
Биригетен бир тушта.

К ө ж ө г ө

БАШТАПКЫ БӨЛҮК. ҮЧИНЧИ ЛУРУК.

Контораныг толыгы көрүнөт.

Ол ло туулар. Улус. Тал-табыш. Бирүзи кирет, чыгат. Скамейкада отуруп, танкы тартат. Ончозы сүүнчилү. Абайымда военный галифе, бастыра бойы мызылдаган тарылга. Медальдар, кураан бөрүк, ай болот үлдү, килтиреген кирза. Мында Жыламаш-Пелагея, Жыламаш-Мария, Калта, Санал, Кенеш Канашевич.

С а н а л. Абайым уулы «Чайкалу»
Атанган деп айдыжат?
Алган эжин, Алланы,
Министрлер экел жат!

К е н е ш. Англичанка баланы
Алган дежет. Чын ба?
Бийечи кысты, Лаланы,
Бистин улус таныыр ба?

Ж ы л а м а ш-М а р и я. Ончозы айса кей, төгүн?
Ой, жүрегим жайналат...
Же тунгей ле, кемди де
Миронич экел жат!

А б а й ы м. Менин Паслейим! Полковник! Жаан жамылу, генералдын жамызын арай ла сооро тутса. Же кандый да кожоңчы, жараш бала алган дежет.

Ж ы л а м а ш-П е л а г е я. Тусла, калашла уткыйтан ба айса чегенле бе?

О н ч о л о р ы. Чегенле уткыбай, бойынын жангыла. Ак сүттен ару не бар? *(Пелагея контора жаар жүгүрөт. Бир канча улус сценанын түби жаар барып, жолго көргүлөйт. Нени де куучындажат, баскылайт, кулактарына шымыражат.)*

К е н е ш. Эх, алтын погонду болзом кайдат!

А б а й ы м. Погон болушпас, уул, баш керек! Жүрек! Изү. *(Кенеш ле Калта бардылар.)*

Жыламыш-Мария. Абайым уулы Африкадан база бир кыс экелеткен дежет. Кап-кара! Эмди атту-чуулу келин жөөдөөр бө?

Абайым. Каразы карын жакшы. Мере тунгей.

Жыламыш-Мария. Сөсти не учына жетире айтпас?

Абайым. Кемге? Сеге бе?

Жыламыш-Мария (*өчөгөндү*). А мен не? Жараш эмезим бе?

Абайым. Кей-кебизин. Кенешле жүгүр жадын!

Жыламыш-Мария. Кенешти кайдайын мен... Слер ле быжу.

Абайым. Жарабай база, хи-хи, жок. Сен изменийт эдерин. Жараш келин ол не? Мөт. А чымылдар табыла-ар!

Абайым. Алты карыш үлдү бар,
Улдү бар, үлдү бар.
Айга-күнге жаңгырым,
Жаңгырым, жаңгырым.
Сенен жараш келинди,
Сенен жараш келинди,
Сертешкенде табарым,
Сертешкенде табарым.
Албатынын ортодо, ортодо,
Абайымдый уулдар ас.
Качан да болзо жүректе,
Качан да болзо жүректе,
Карыбайтан кайран жас.

Жыламыш-Мария (*кутустанын*). Тегин жерге не бедренер? Канча аймакты не айланар, а? Жаш келиндер жүрү не?

Абайым (*улу тынып*). Болбой жат.

Жыламыш-Мария. Акчагар көп пө?

Абайым. А кайда барар ол? Э-э, жакшы сый алар керек. Алтын-мөнгүн, атлас-торко бар ба?

Жыламыш-Мария. А бар эмей. Толтыра. Кемге сыйлаарга? Мере бе?

Абайым (*ары-бери буландап*). Сыйлаар кичи табылар. Сеге де, хи-хи, суракту келерим. Же менде кургак жөдүл. Ха-хо.

Абайым. Же бир жакшың этсен, бир сүүмжини экелсен.

Жыламыш-Мария (*Абайыма*). Сберкнижка экелигер, малдын тоозын база, аттан ала такаага жетире.

Абайым. Кайдарга? Сельсоветте үзе бар... А-а, билдим, билдим. Сен оны айт, экем, айт. Ух, бир катап моч этире окшоп ийейин бе.

Жыламыш-Мария (*кызырантып*). Бараар, бараар. Окшош кайда барар ол. Таң атканча окшошпой.

Абайым. Таң атканча болбозым. Немениң чодын качан экелейин?

Жыламыш-Мария (*нени де шүүй согуп, Абайымнын кулагына нени де айдат*). Жарайт па?

Абайым. Жарайт. *(Сценанын түби жаар чоркойтот.)* Ардаков неден де айабас! *(Улдүзүн кабортолой ушта тартат, онон шалт этире суга салат.)*

Санал. Жыламаш-Мария, полковник кел жат! Индийский танцовщицала, бийечи кысла. Лала Чандрала! Ой, жаражы коркыш! Та-та-та, ти-ти-ти. Тен, ух! Керек дезе көстөри бийелеп жат.

Жыламаш-Мария. База нези бийелейт, а?

Санал. Же кирбиктери, киндиги, бастыра бойы... Ха, сен анай бийелеп болорунг ба?

Жыламаш-Мария. Сеге бийелеп те бербей!

Санал. Меге-е?

Жыламаш-Мария. Сен канча катап жолыгыш сураган, жалыста, Лугачева эмес те болзом, бу бойым кожончы *(кожондойт)*.

Сен жаантайын, сен жаантайын

Жолыгыш сураган!

Магазинди түндү,

Түндү-гүштү айланган.

Сүүр болзон сүү, уул, жалтанбай,

Сүрүп ийгей уйин, кайдалы-ык!

Айдын түнде, көөркий, жажынбай

Ак жалаңла ойноп базалы-ык!

Санал. Чындап та. Качан? Кайда?

Жыламаш-Мария *(онын кулагына нени де айдат)*. Жарайт?

Санал. Сенде кандый да жажыт бар. Кандый да от, тарма бар. У-ух, көөркийекти! Көстөринин каразын. Түн. Түбинде жылдыстар. *(Барды.)* Ох, ой! Калак!

Калта *(конторадан чыгып)*. Карыкпа, Жыламаш. Абайым ол узак жүрөр бе? Удабас ла тоңкой калар. Ол сени сүүп жат. Ончо жөөжөзи сенин. Сен улу кижинин энези болорунг. Алла Лугачеванын база!

Жыламаш-Мария. Айса ондо чорт то жок. Көрөр керек.

Калта. Сен база жараш ла келин! Сүүшке жайалган, жыргалга. Же салымын башка.

Жыламаш-Мария. А не? Сен жакшы өгөөн, тракторист. Одын тартып береринг бе?

Калта. А таай женеме тартып бербей. Кудай-май!

Жыламаш-Мария. Энир түнде магазинге кел. Куучын болор.

Калта. А түште не кирбес?

Санал. Калта! А ну-ка, бери жүгүр! Ол туку-у машина кемнинг? Боролдын ба? *(Боочы жаар колын уулайт.)* Кийнинен «Чайка» келедири бе? Ондо Алла Лугачева ла эки министр отурар учурлу. *(Конторадан Кенеш чыкты. Ары-бери көрөт.)*

Кенеш. Мария! Эмди биске кем чаптык эдер? Кара жерге иженедин, көөркий. Ха, эмди сен полковниктин эмеени эмезинг, а энези, мамызы. Ах, Абайым, көжөгө, баррикада! А бис экү күүле, эки ырызы жок неме.

Жыламаш-Мария. А олор мени Москвага апарар. Абайымды база! Бис кыйын жадарыс. Мен мындай жыду магазинде иштебезим.

Бастыра бойым алтын, ресторан, театр, концерт!

Кенеш. Же, же, сен мында тушта, көөркий.

Жыламыш-Мария *(нени де шүүй согуп)*. Ай! Не болзо, ол болзын! *(Кенештин кулагына нени де айдат.)*

Кенеш. Ай, жаражайым! Ырызым ла салымым!

Ундер. Полковник! Полковник! Василий Мироныч! Жеткилеп келт. Ур-ра! *(Ончолоры сценанын тал-ортозына жуула түжет. Пелагеянын колында чегендү аяк.)*

Военный кийимдү, погонду, азу сагалду, орто сынду полковник Ардаков, Борол, Жылдыс көрүнди.

Полковник. Кайран Алтай! Төрөл тууларым, кожонду сууларым! Чечектер жайканат, турналар кыйгырат. *(Сүйүнчилү кожондойт.)*

Телекейди мен эбирип,
Деремнеме жан келдим.
Ак-жарыкты айланып,
Алтайыма жет келдим.
Алтайым кеен чечектеп,
Ажуларда уткыды.
Сүрнүккен жүрегим
Сүйүнчилү согулды.

Жакшылар, нөкөрлөр! Кайран жерлештер!

Ундер, Жакшылар, Василий Мироныч! Жакшылар!

Жыламыш-Пелагея. Ыраак жерден келгенингле, Жер-Алтайына жанганынгла, Василий Мироныч!

Ак сүттег эткен бу айран
Агару тату кайран аш!
Айлу-күндү Алтайга
Жанып келген сеге баш!
Ыйык сынду, кайракан,
Ыраагынан уткыган.
Ышту айылда чыккан сен,
Алтайында макталган.

Полковник *(чегенди ичип)*. О-о, жакшызын! Пелагей-женгейектин чегени озогы ла бойы турбай!

Жыламыш-Пелагея. Танып ийди. Көрсөң оны *(сүйүнүп)*. База ичедин бе?

Полковник. Бир уула жарабас... Же жакшы ба, адам! *(Ичкери алтайт.)*

Абайым *(үлдүзин шалт этире ушта тартып, салют берет)*. Нөкөр полковник! Партизан Ардаков тирү, эзен, айыл-журт амыр, абакай-эмеен жок.

Полковник. Эх, адам, адам, озогы ла бойы *(онон үлдүзин туура ийдип, кучактайт, окшойт)*. Ойынчыгын эмдиге салбаган...

Абайым. Бу ойынчык эмес! Жер, жер-алтайына келгенингле, балам, Паслей. Энең жыгылган, эмдиге мен жангыскан. Сени көргөн болзо... Мен сени генералга жедер деп санангам, болбоды ба, балам?

Полковник. Су-кадык коомой, бастыра бойым шырка...

Абайым. Же бу да жамы жабыс эмес (полковник ончо улусла колдон эзендежет).

Полковник. А-а, жакшылар, Кенеш Қанашевич (колынан тудат, силкийт, кучактайт). Қалта, жееним! (Кучактайт.) Пелагея Ивановна! (Кучактайт.) Жыламаш-Мария!

Көк чечектү көөркий жас

Ундылды ба, Жыламаш?

Жолыгары кандый ас!

Айса онон көстө жаш?

Жыламаш-Мария. Жодра жажыл жаста
Бир ле катап чечектейт.
Сүүш жайна-жайнаба,
Бир ле катап келип жат.

Полковник. Ончо улус сүүнчилү
Жагыс ла сен карыкчал,
Ондый болзо, канайдар?
Ончозын сен ундып сал...

Жыламаш-Мария. Кеен-жараш кыстар көп.
Кел жаткан деп айдыжат.

Полковник. Жүрүм андый... Канайдар?

Ончо улус сүүнип жат. Жагыс ла Жыламаш карыкчал.

Жыламаш-Мария. Бис, Абайымла, бис... «Чайкалу» улусты сақып.

Абайым. Мен база орой... Бүгүн ле келдим... Бу Кан-Оозы барып...

Полковник. Анда не?

Абайым. Бу сен келгелекте база тынду-канду неме бедреп. Се-те өйй дө болзо, эне табарга... Же табылар, жажы, жаражы! Лектеген улус жектезин! (Пелагея жаар соок көрөт.) Эмди үйде парадык жок. Кой до сойбогон, көчө дө аспаган.

Жылдыс. Жок, таайым бүгүн биске барар! Абайым база нени эдер ол. Орөкөн.

Абайым. Менде мал толтыра, балам, койдон болгой, жылкы да сойорым!

Кенеш. Колхоз то ыргалды эдер! Жуучыл офицер келген. Алтай полковниктер андый ла көп эмес.

Полковник. Жок, нөкөрлөр, жарабас. Иштинг өйи. Өлөн ижи! Ох, изүзин. Торт ло Африка! Күйгек пе?

Кенеш. Василий Мироныч, слер кожонг сүүп жадаар ба? Темдек-тезе, Алла Лугачеваны?

Полковник. Алланы ба? А сүүбей!

Кенеш. Ол «Чайкала» жүрер болбой?

Полковник. А не? «Чайкалу» жүрер.

Кенеш. А бери келзе?

Полковник. «Чайка» келип болбос, јол јаман. «Волгала» келер.

Он чолоры. О-о, «Волгала», «Волгала», көрүнөт пе?

Јылдыс. Таайым, Борол, је баралдар. Энем сақып јат. Белетер керек. Кудай кандый ырыс!

Јылдыс, Борол, Абайым, Пелагея ары бастылар.

Јыла маш-Мария. Василий Мироныч, уткып турум, ырысту болоор.

Кенеш. Эйе, Марияда бош јок болгон... Ээ, эревизия!

Вероника (*көрүнди*). Јакшылар, Василий Мироныч, полковник!

Полковник. Вероника! О-о, көбркий. (*Кучактайт, окшойт.*)

Вероника. А мында бастыра деремне күүлеп јат. Абайымнын уулы кел јат! Полковник! Јаан айылчылар, јараш, атту-чуулу улус! Абайымды да аптап турган немелер бар. (*Јыла маш-Мария јаар кезе көрөт.*)

Кенеш. Акыр, мен барадым.

Вероника. Тур! Мендебе! А не? Бажына от түшти бе?

Јыла маш-Мария. Василий Мироныч, мен барайын ба?

Полковник (*соок*). Јакшы болзын, слер јайым киж.

Јыла маш-Мария барды.

Вероника. Уй шилемир, јылан, монгыс!

Кенеш. Вероника!

Вероника. А не? Вероника чын айдып јат. Аморальный немелерди ат салар керек, бууп койор керек. А Абайым не? Карган өрөкөн чучурап јат. Төрт кып тура. Бир кыбында бозу, экинчи кыбында чочко, үчинчи кыбында бойы! Онын учун бедренип јат. А биске каткы: ха-ха! Эш-бараан керек. Уй киж!

Кенеш. Вероника, је болор, болор.

Полковник (*санааркан*). Је јакшы болзын, Вероника, Кенеш. Сүрекей чыладым. Эки күн уйуктабаам. Јастыкка ла бажым тийзин. Керекте-ер!

Полковник барды.

Кенеш. Вероника! Бу сен кайткан киж, а? О-о, јүрегим!..

Вероника. Јүрегим!? А-а! Јүс келин сүүбес керек! Чербендеп јүгүрбес керек. Јыла маш-Марияла кожо кече кайда болгон, билбес деп пе? Мен үзе билерим. Ах, шилемир, ах, шайтан, алты баланын адазы, амыр билбес, токыналу јүрбес! (*Чачынан ала койот.*) Айса сего Алла, Лала Чандра керек, а?

Кенеш. Ой-о, больна же! Је јулбазан, көөркийим, Вероника! Улус көрди-и, мен башкараачы киж не! Ай! Ай! Меге кем де керек јок. Мария база!

Вероника (*бир канча кылды жула тартып*). Бот сеге краковяк, бот сеге коньяк! Эмди де жуларым.

Кенеш (*жалынып*). Вероника! Олтүр, мойным кес, жаңыс ла чачым жулба, керек болзо, кайчылап ал.

Вероника. Кайчылап ал, Жыламаш кайчылазын, а мен жуларым, күрүм! Көрөрин, көрөрин! Көчүгинге тептирерин!

Кенеш. Мен бойым барарым, бойым чыгарым!

Вероника. Чык! Чык! Кой кабыр, уй кабыр, какай-чочко кабыр, кас-такаа кабыр. Тенектерин, кей-кебизинин чыгар болор бо?

Кенеш. Вероника, Верончик! Мен тен тегине ле не, калас, тыштынан, баштактанып ойноп, соотоп.

Вероника. Сенин баштагынган менин чачым кажайды.

Кенеш. Вероника, сен кайттың,
Бери көрүп каткырзан?
Күнүркежип турала,
Күй каларыс, сананзанг.

Вероника. Кей-кебизин шилемир,
Кетешкенин келиндер,
Тазада чачын жуларым,
Сени мен кайдарым.

Кенеш. Сүүген жаңыс бу эжим
Сүринг изү жүректе.
Калганчы сөзүм айдайын,
Кайраным, бу жүрүмде.
Онойтпозым! Онойтпозым!

Вероника. Онойтпозың? Бери бис не көчтис? База ла бу кылыгың! База да садучу келинди сыймадың, фургонго кирип мантаттың. Ох, сүмелү күрүмдер. Ол эмеен бойы рульда, а сен фургондо. Онын ичинде коньяк, курсак, орын, телевизор, радио. Бойум көргөм!

Кенеш. Же, же, озогы немени оны и-та-тай, мен эмди чек өскөкжи!

Баргылады. Акчабай ла Аябас келди.

Акчабай. Көрдинг бе?

Аябас. О-о, бот эмеен! Бот мегера!

Акчабай (*жерден энчес эдип неме алат*). Көр, Кенештин чачы, бир тудум! (*Экилезин чачты көргөүлейт*.)

Аябас. Ак кылдар көп эмтир.

Акчабай. Көбүркий Кенешич! Сенин чачын жулар керек, күрүм. Уч үйиң бир уула жулган болзо.

Аябас. Не жулатан? Олор менин чачымды јунуп јат. Бир күн—Эркелей, экинчи күн—Тодырай, үчинчи күн—Ижемји! Көр, торт ло суркурап јат.

Ай, үйлери-им, үйлери-им,
Јараштарын не дейзинг.
Кара көстү Тодырай,

Тенериде толун ай.
Ах, үйлери-им, үйлери-им,
Иштенкейин не дейзинг.
Эң чындыгы Эркелей,
Jүрегимди эзлегей!

Акчабай (*скамейкага отуруп*). Чындап ла. Же түңей ле сен аморальный тип, турецкий султан, пөтүк. Же балдарың азырап жадын. Онызы жакшы.

Айабас. Бу сен бүгүн кандый да ару, жараш. «Осенний сад» та жытанбай жат. Кайкамчыл! Айса Алла Лугачеваны уткыырга турган ба?

Акчабай. Аракы ташталган...
«Прощай вино в начале мая!
В октябре прощай любовь!»

Айабас. Бу кемненг, Кокышевтенг бе?

Акчабай. Жок, Баранже, Жан пол Баранже! А сен мени жагыс ла «Осенний сад» ичкен деп пе? Мен Кокышевити кычыргам. Уитменди кычыргам.

Айабас. Уй келгенди?

Акчабай. Тфу, сеге жагыс ла уй. Американ поэт. А Аллан меге керек жок. Чаңыр жат.

Айабас. Же, ла-анда, бичикчи эмтиринг. А аракыны канайып таштадың? Сеге үйиң аракыга такааның өтөгин чейеле ичирген дежет, чын ба?

Акчабай. Э-эх, карануй улус! Нени ле айдар! Уулым черүден келген! Папа, ичер болзонг, сениле тег ичерим деген, ичпес болзонг, грамм ичпезим деген. А мен уулымды, ой баламды. Эки күнге санангам, эбирбестү таштагам. Пойтык, баламды болуштопко толыыр, мен андый ла подонок по?

Айабас. Бу полковниктинг үйи кем? Алла ба айса африкан принцесса Мыбана ба?

Акчабай. Уй улус ончозы түңей. Абайыма кандый жараш келин келишти!

Айабас. Жыламаш-Мария сыйды алган!

Акчабай. Сениң санаанда жагыс ла үй улус.

Калта (*базып келди, карыкчалду*). Таайым та неге ачынган? Энемле жакшылашкан, экинчи кыпка кирип, орынга жада берген. «Волганы» бойың уткы деген. Алла, байла.

Акчабай. Актриса улустың кылыгы кубулчанг, уулдар, ологро жүрүм жүрүм эмес, ойын! Айса ого генерал табылган, маршал, а? Чорт билер ололды. (*Сананат.*) А-а, Калта? Мен Акчабай ба айса көрмөс пө?

Калта. Же Акчабай, же көрмөс, нези башка. Түңей ле түниле ле шарийтап жадын, тимирип. (*Скамейкага отурат.*) Оной туруп тармы жидин. Мотри!

Акчабай. Тармы! Андый кижиде бар ба?

Калта. Карманчы таайым — жаан тармачы. Ачынза, өлтүре тармадап койор!

Акчабай. А-а, тармачы дейдин бе? Айса бу күйгекти ол илби-тарманын күчиле салган, а? Оны түрмелеер керек. Сенин таайыңды, а? Калта. Алтайга күчи жетпес, же Акчабайга жедер. Айабас, сени де үй улуска күчин жетпес эт салар. Мееркешпегер, уулдар.

Акчабай. Мен көп айтпай жадым. Ол үй улустың ижи. Телефон айдып жат, телевизор көргүс жат. Боочыга көрөөр, уулдар. Кара «Волга» ла болзо, кайракан Абакай, Аллочка жет келер.

Калта.
Кара тарма ол салза,
Карыбай жүр блбринг.
Чочко болуп кубулза,
Чочып ого көрөринг.
Менин таайым Карманчы
Канайып ла кубулар,
Ол ээлү кам, тармачы,
Өчөш тынын кый салар.

Акчабай. Алла болуп кубулар ба?

Калта. Тү-үк, не де эмес. Таайым кичүден ала тармага үренген. Онон поросенок болуп кубулала, баштактанып мантап турала, жалмажын кечире шыйдамдаткан. Онон ло бери аксак *(Бу ла ойдо чочко чыгырды.)*

Айабас *(сценанын учы жаар колын уулап)*. Ол туку чочко сенин таайың болор бо?

Калта. Аксак па?

Акчабай. Жок.

Калта. Айса өскө. Ол Пелагея болбозын, база чочко болуп кубула беретен дежет. Кресттү улус андый.

Айабас. Чепуха! Чушь!

Калта. Чын, чын! Таайым жаан тармачы, беш кижн өлтүрген, бойы мактан жат. Бир учурал айдайын. Таайым жарым ай үйде жок. Бододым, же божогон. Чочко болуп турала, сойдыр койгон. Күс. Чочко сойыштын өйи! Базарга бардым, бир кижн айгыр чочконын эдин сандып туру. Көрзөм, бир буды кыска. Жүрегим шимирт ле этти. «Бу менин таайым болбой? — дедим. — Сен чочкодон чыккан ба?» — дейт. Нени айдайын?! Жан келдим. Бир шилди жык бер алдым. Ыйлап отурым. Кенетийин таайым кирип келбезин бе? Сүүнгенимди не деп айдар! Кучактай ла алдым. «Таайым! Таайым! Слер тирү бе?» — «А мен не өлөтөм?» «Мен слерди чочко болуп ойноп турала, сойдыр койгон деп бодогом?». Таайым ачынды, — дурак! — деди. — Чын ла сени жиirim, өлбринг — деди. Эжикти жырс мергедеп, чыга конды. Кийнинен ары чыктым. Таайым жок. Оромдо кызыл көстү какай туру. «Таайым! Таайым! — дедим. — Жаманым таштагар». Чочко корт-корт — дейле, демнени төмөн мантай берди. Во!

Акчабай. Тенек! Канай өлбөгөн?

Калта. Таайым килеген. Корт-корт дегени, ол жакшы-жакшы дегени не. Чочконын тилиле.

Ай а б а с. Фу, чепуха! Улус нени ле табар. Абайымнын уулы африкан брынза тапкан дежер. Индий бийечи Лала Чандра дежер, Алла Лугачева онын үйи дежер. Та ла та. Кей-кебизин ле болбой. Мен болзом, балерина алар эдим.Қо-ко-ко, јаја-ай, секир-секир, ийиктел-ийиктел турар.

А к ч а б а й. Сениң балкашту оромыңла ба, уйлардын тезегиле бе?
Ай а б а с. А не? Јыгылза, јымжак болор.

А к ч а б а й. Пөтүк! Мен сениң потпыжыңа кирер болдым ба?
(*Пөтүк болуп, колын талбайтып, коркойып айланат.*) Қо-ко-ко! Бу сен бе, Тодырай! Қо-ко-ко! Ижемчи! Қо-ко-ко!

Ай а б а с (*база колын талбайтып, пөтүкти өткөнип*). Қо-ко! Бу қарған пөтүк қайдаң келген? Қо-ко-ко! (*Ақчабайды чокыйт. Экі күрежет, каткы, чығырыш*).

А к ч а б а й, А й а б а с баргылады. Сценаға Јыла маш-Пелагея чыкты. Ол скамейкаға отурып сананат.

Јыла маш-Пелагея. Ах, Абайым, Мирон Сиринович! Мени не бөдөй? А ол меге јарап јат... Қарған көөркий. Шилемир... Санаазында јаш келиндер... Мария!

Сценада каранулайт. Оноң от јарыйт. А б а й ы м — ширееде, каан; оны эбире јараш кыстар, оны эркелеткилейт, күндүлегилейт, бийлегилейт.

Хор кожондойт. Јай! Абайым јаш!
Абайым јараш.
Сүүш јарытқай,
Ол јажагай!
Ары кач, өлүм,
Эзендик јүрүм!
Бис мөңкүлик,
Нақ јүрелик!

К ө ж ө г ө

ЭКИНЧИ БӨЛҮК. БАШТАПКЫ ЈУРУК.

Түн. Магазинниң ичи. Кийин эжик. Столдың үстинде бир шил, рюмкалар, магнитофон. Сол јанында база бир бөлүк, туй көжөгөлөп салган. Анда кулурлу таарлар, кайырчактар болор учурлу. Јыла маш бастыра бойы јылтырайт, мызлдайт.

Јыла маш-Мария (*күйсүйниң алдына айланып, јаранып*). Слерге ончогорго көргүзерим мен! Слерге Алла керек, Рафаэлла Қара керек. Эх, Вася, актриса сени чачып ийер. Ого генерал керек. Јыла маш андый-мындый, кей-кебизин! Бир катап ойноп то ийбей. Јок туру! Ме, алып көр. Тойорың. Көк тенгери, ак чечектү јодралар! Қайран јажыл

май! Эмди ол меге көрбөс тӱ. Аллага көрӱ мен кем? Садучы. Ырызъ жок неме. А оны бастыра телекей билер. (*Күскүнин жанына айланат.*)

Тӱриндеги эжикти токылдадат.

Жыла маш-Мария. Анда кем? Мында учет!

Калта. Алтын-мӱгүн жедем! (*Жыла маш эжикти ачат. Калта кире конды.*)

Калта. Уй, одынды тартып келдим. Жүк арайдан. Таай жемене хи-хи.

Жыла маш-Мария (*мыкынданып, ӱчӱгӱндӱ*). Эжелдинг бе, кӱӱркий?

Калта (*эпжоксынып*). Эйе, сенде калош бар ба?

Жыла маш-Мария. Кало-ош? Мыны кайдатан?

Калта. Кийгей. Айса кӱрек?

Жыла маш-Мария. Кӱре-ек? Мени ӱлтӱреле, кӱм саларга ба? А мен бодогом одын ол жүк ле шылтак: сӱӱжерге келген деп. Таай жеменди же сӱӱ, кучакта.

Калта (*уйалып, тӱмӱн кӱрӱп*). Бу от кӱй туру не...

Жыла маш-Мария. А кӱйгей ле, карын жакшы. Јазап кӱр ала рын! Чечинейин бе?

Калта (*кирер јерин таппай*). Је, мен барадым. Калош бар болзо, бер.

Жыла маш-Мария. Сен не келген? Қалош аларга келген бе?

Калта. Қалош... Айса самын!

Жыла маш-Мария. Самы-ын! Јо-ок, јо-ок. Бийелейлик, ойнойлык!

Эжикти: Ток! Ток! Ток!

Жыла маш-Мария. Мында јажын... Қыймык этпе, эки кулагын туй тудун ал... Чым!

Калта. ӱлгӱним бу туру (*јажынат*).

Жыла маш-Мария. Кем анда-а? Мында учет. Ревизия.

Ун. Королева — абакай, ай! (*Эжик ачылат, кире конуп.*) Бычактын мизинег калдым. Былчый эјебис кӱр ийди ошкош. (*Ары-бери кӱрӱт.*) Уф, уф! Мар-рия... Је, кӱӱркий, эн јараш келин, озо баштап бир чӱӱчӱйдӱг... Јалтанбас болорго, а? Ха-хо! Абайыма баргалагында.

Жыла маш-Мария (*ӱчӱгӱндӱ*). А неден коркорыс бис? Абайым нан ба? Фу! Тӱн. Улус жок. Экӱден ле экӱ... Сен не келген бери, а?

Санал. Ну-у! Мен сени культурный келин деп, јӱрегимле јарадып. Айса сени мен сӱӱп јадым! А сен? Қандый да андый... Фу! Уйатту. Је канайдар? Бир чӱӱчӱйдӱг ичип ийелик, бийелейлик, ойнойлык, оной арыгызын кудай билгей. Озо издин алар керек.

Жыла маш-Мария. Айдарда, сени озо баштап изидер, эргизер? А уйинг эмди ле јет келзе? Зина?

Санал. (кызынып, ары-бери көрүп). Арай... Угуп ийбезин! Өлтүрер. Күнүркеги күрүмнүн бойы.

Жыла маш-Мария. Сен база кылыкту, билерим!

Санал (бийелей согуп, айланып). Же аракыны ур, музыканы ойнот.

Жыла маш-Мария. Чечинбейтен бе?

Санал (рюккадан иче согуп). Ба-чаа! Бу суу туру не! Айса бу ончозы провокация? Мени ченеп жадың, а?

Эжикти: ток, ток, ток!

Жыла маш-Мария. Жажын! Бу кийимдердин ортозына. Кыймык этпе! Јат! Кем де кирзе, нени де уксан — чым! Чым! Ох, Зина келген болбозын. Кем анда-а? Мында учет. Ревизия. (Эжикти ачат.)

Ун. Айткан сөс, аткан ок! (Эжик ачылат.)

Абайым (үлдүзү сүйүртөлгөн, јес топчылары мызылдаган. Түлкү бөрүктү кедейте кийген). Ой, жүрегим! Мынызы канай тырландап туру? (Төжине колын салат.)

Жыла маш-Мария (чочып). Отураар, Абайым, отураар...

Абайым. Сүүнеле бу күрүм жарыла бергей!

Жыла маш-Мария. Эм керек пе, Абайым, жүректинг эми? (Сумказын кодорот.)

Абайым. Јок! Јок! Јажыма эм ичпеем. (Колын јангыйт.) Ончозын көр, бил. Јетир!

Жыла маш-Мария. Нени көрөтөн?

Абайым. Көр! Бу мал-ажымнын списогы. Мынызы сберкнижка. Карган деп сананба.

Жыла маш-Мария. Бир ат, эки уй, эки кунан, эки бозу, одус кой, он эчки, алты кас, төртөн такаа! Ха-ха-ха. А пөтүк бар ба?

Абайым. Төрт пөтүк. Јаңыс једикпезим бар...

Жыла маш-Мария. Кандый?

Абайым. Түниле јөдүлдөп жадым... Кургак јөдүл.

Жыла маш-Мария. А жаңы айылду улус не уйуктайтан? Түниле јөдүлдөбөй. (Сберкнижканы ачып.) О-о, бу слер бай кижн турбайа-ар! Антиресна! А тура, айыл-јурт, чеден-садан, бор-ботко канча турар?

Абайым. Он мунган ажыра тартар. Бу ден Паслейге эне бедреп. Балам арыган, уктап јат. Бабышказы, Аллазы да, келбейт. Бу азыйда сесе көзин салатан.

Жыла маш-Мария. Василий Мироныч атту-чуулу кижн алган. Менднй немени ол кайдар?

Абайым. Јакшы ла кижн болзын, јамызы, магы не керек?

Жыла маш-Мария (ачынып). Түнде бойдон келинге не келгенеер, сүүп тураар ба?

Абайым. А сөс јетирип, болуш сурап.

Жыла маш-Мария (магнитофонды ойнодоп, кутустанып). Же, Мирон Силенович, бийелейлик, той тушта база бийелеерис, ха-ха.

Абайым (*азу сагалын сыймай тудуп, үлдүзүн колырада сүйүртөп, таааны айланган пөтүк чилеп, Ыламышты эбире жорголойт*), Мен Оймоннын кижизи. Бийечим коркыш.

Жашта кутус жүрүмүм
Жаңгы ойто башталды.
Жараш көбөркий келиндер
Жайнап мени айланды.
Он аймакты айланып,
Ойдузын мен таппадым.
Кеен-жараш Ыламыш
Кейтип сеге жолыктым.

Ыламыш-Мария. Жазап, жазап бийелегер! Кижин аларга турган кижин омок болотон!

Абайым. Сопогым уур, кирзе не. Хром болгон болзо, жаңгыс латызырадып ийер эдим!

Ыламыш-Мария. Сопогоор уштыгар! Эх! (*Сопогун уштыйт*).

Эжикти: ток, ток, ток!

Ыламыш-Мария (*Абайымды жажырат*). Жаткар, жаткар, таарлар, таарлар ажыра. Кыймык жок. Шык ла! Анда ке-ем? Мында ревизия, учет.

Ун: «Күүлечегим!»

Эжик ачылат.

Кенеш (*солыктап*). Уф! Уф! Мария! Ах, Ыламыш, сен кандый быыраш! О-о, коньяк! Марочный. (*Уруп ичет*.) Тфу! Суу туру не! Каргышту жаңы закон! Изимди булгап, деремнени үч айландым. Улус көрбөзүн деп! Ха-ха!

Ыламыш-Мария (*кату*). Не келген? Вообще, мени не истеп жадын? Сендий улусты ловелас дейтен бедеи?

Кенеш (*күнүрүүйш үниле*). Абайым ачынбас. Мен кынжыда, кынжыда! Алты балам мойныма илип салган чойлордый! А үйүм?! Көр, чачым тазап браат. Күнүркейле, күнүң ле сайын јул јат. Байа база јулган. Сок жаңгы ырызым — сен. Сен мында (*төжине согот*), жүрегимде. Эх, салымы башка кайран кыс...

Ыламыш-Мария. Эх, Кенеш, тегине ле не жүгүрер, а? Сен ижинди кичее, үйинди.

Сценанын тууразынан: ап-чхи!

Кенеш. Бу кем?

Ыламыш-Мария. Күжүл, кулурга чүчкүр турган не.

Кенеш. Күжүл кижин чилеп чүчкүрер бе?

Ыламыш-Мария. Чүчкүрбей база... (*Музыканы ойноdot. Кенешле кожо бийелейт*). Жазап бийеле, секир, силкин, ичин жабызаар.

Кенеш (*секирет, силкинет, тери чачылат*). Улус укпас па? Чо до жүрегим чочыйт!

Эжикти: ток, ток, ток!

Жыла маш-Мария (*музыканы токтоdot, Кенешти жажырат*).
Кайырчактар ажыра жат. Ичинг чербейтпе! Жабыс. Чым! Кыймык этпе!
Вероника једип келген болбозын! (*Эжиктинг јанына барып.*) Анда кем?
Мында ревизия! Учет! (*Эжикти ачат.*)

Полковник (*эп-јоксынып, тымык кјлјмзиренип*).

Улус уйкуда. Түн карануй.
Јагыс сенин одын жарыдат.
Ол от мени, јаш тушта чылап,
Бойына эркелү кычырат.

Жыла маш-Мария.

Күйген отты айса кем билер?
Сен бойын јажына өчүрген.
Сенде эмди көп јаш үүрелер,
Бери сен айтсан, је не келген?

Полковник. Чаптык этпедим бе, Мария?

Жыла маш-Мария. Василий Мироныч! Уткып турум, уккам,
уккам. Кандый ырыс! Эртең јаан јыргал!

Полковник. Кемнинг?

Жыла маш-Мария. Је, је слердинг, бистинг. Ончо улустын. А мен.

Полковник. Сен керегинде саң башка табыш, кей дежет эр улус.

Жыла маш-Мария. Чын. Менинг көөркийлерим кө-өп! Көрөдинг бе?

Полковник. Је олорды, јаманым ташта, Мария (*ары болды*).

Жыла маш-Мария. Јок! Јо-ок! Сен көр, сүүн.

Полковник. Кемди?

Жыла маш-Мария (*көжөгөни ача тартып, Калтаны алып чыкты*). Ме, көр!

Калта (*бастыра бойы кулур*). Ап-чхи!

Полковник. Калта-а?

Калта. Ай! Ай! Алтай-кудайым!

Жыла маш Саналды ийде салды.

Полковник. Санал Маналыч?!

Санал. Пардон! Мерси.

Абайым үлдүзине бүдүрилип, меч кел түшти.

Полковник. Ада-ам?!

Абайым. Эй, хулиган!

Оноң чатпас-матпас Кенеш чыгара мергеделди.

Полковник. Кенеш Қанашевич?

Кенеш. Қалак-кокий!

Полковник (*колын јайат. Ары-бери көрөт*). Былар ончозы сенин бе?

Жыла маш-Мария. Менин! Эмди көрдин бе? Можийт мен сенин
өйү энен болорум? Эмезе жеен келдин? (*Калтага колын уулайт.*)

Эжикти айы-бажы жок токылдада бердилер.

Жыла маш-Мария. Эмди ончоно једижер!

Полковник (*улусты ајыктап*). Бу не маскарад? Бу не ойын?
Адам, өдүгер кайда? Санал, не чамча жок? И вообще! Кенеш Канаше-
вич! Бу не комедия? Ну-у, Жыла маш?!
Жыла маш-Мария (*эжиктин јанында*). Мында эревизия! Учет.
Ундер. Ач, кадыт! Эйе, учет болбайсын. Ач! Огөбндөр јажырар
јер табылган! Ач!

Эжик ачылат, үй улус сыгылыжып, кыйгырыжып кирдилер.

Калтанын үйи. Калта?! А-а, шилемир. (*Арказына күйүлдеде
јудруктайт.*)

Зина. Санал? Сақып ал. (*Чурап барып, јиткелейт.*)

Вероника. Кене-еш? Черттин кайда?

Кенеш. Јаңгыс ла чачым јулба!

Зина. Эмди сеге Жыла маш?! (*Јудруктайт.*)

Вероника. Чачын јуларым, быјыраш.

Тал-табыш, күреш, арбаныш.

Хор кожондойт. Не кейленер?
Не күнүркеер?
Ай јаражай!
Сен тушташка
Уч канатту!
А сүүш анда?
Јок! Јок! Ку-ку!

ЭКИНЧИ БӨЛҮК. ЭКИНЧИ ЈУРУК.

Эбире агаштар. Кидим јай. Малчынның байрамы. Агаштан агашка кечире тартып кой-
гон лозунг: «Озочылдарга јалбышту эзен!» Магазинде болгон комедиянын эртезинде.
Мында Кенеш Канашевич. Бир көзи таңгылу. Санал маңдайында, Калта
јаагында лейкопластырь крестей јапшыр алган. Узун стол, скамейкалар, отургыштар.
Көжөгө. Јетире бичилбеген лозунг, Учү кыйын јаткылары. Онтогылайт.

Калта. Ох, аркамай!

Санал. Калак, калак, кабыргам!

Кенеш. Ба-та-а, бажым-ай.

Калта. Јо-о, калак, јодомо-ой!

Кенеш. Бажымда кыл артпады, уулдар, тазадым!

Сценанын кийининен полковниктин үни: «А-а! Јакшылар! Бу не байрам? Малчынның
күни? А өлгө ижи? Эртен? Эртен баш оорыыр! Да, да!»

Полковник (*сценага чыгып*). Кенеш Канашевич! Байрамла! О, уулар! Бу не?

Кенеш. Варфоломейдин түни, узун тырмактардын, курч тиштердин! Бойоор көрөдөөр не, Мироныч!

Полковник. О-о! Эйе, мен эмес болзом, коомой болор эди! Ну-у, ситуация болгон, уулар.

Калта. Мен ого карузып, таай женем деп. Одын экелип. А ол чечин, чечин, ойно! Ырга... Уй, бастыра бойым өңзүрө!

Санал. Мен база кутустанып! Мен оны культурный келин деп бодоп. А ол — ырга! Чечин!

Кенеш. Мен ревизия деп бодогом! Ол куй турада. А ол чамчан ушты-ы. Бийеле!

Полковник. Же, же, уулар, төгүн неме айтпагар! Жыламаш-Мария слерди макалу үреткен! Бойлорың бодо, төрт кижиле ол бир күн канай ойнойтон? Оңдо ужо мениң адам?

Санал (*күлүмзиренип*). Же тегин неме не, кутустанып...

Кенеш. Чын! Узе ле тегин неме не ол. Калай. Кей! Же жараш келин... Андый-мындый. Мениң түктү будым керегинде деремнеде фантастический легенда жүр жат. Чын, мен Жыламаштын айлына түнде эзирик келеле, жыгыл калгам. Жыламаш Жылдысла кожо конгон. А улус! Ол койдонгон, ол ойногон. Мениң үйим мениң түктү жодомды картычкага соголо, оңчо улустың жодолорына түңдеген, экспертизага ийген.

Полковник. Слерге каткы. А Марияга уят. Ол үй кижине, жаш келин. Корый алар эжи жок.

Калта. Эмди корыыр кижине табылар, Абайым.

Полковник. Адам?

Санал. Андый эрмек бар. Же бис жаан артистканы сакуп жадыс.

Жыламаш-Пелагея (*тынастап жетти*). Василий Мироныч!

Сценаның түбинен Верониканың үни: «Кене-еш! Бери бас! Райкомноң телефон».

Кенеш ле Калта барды.

Полковник. Не болды, Пелагея Ивановна?

Жыламаш-Пелагея. Абайым база ла... Кижине бедреп барган... Оскөзүн таппазам, Жыламаш-Марияны аларым деген!

Полковник. Кайда-ар атанган?

Жыламаш-Пелагея. Көш-Агашта келиндер
Жаражайлар журтаган.
Комыс угуп аларга
Абайым айса атанган?
Узун жолдо ол көбөркий.
Уладайтан эптири.
Карыыр чакта Абайым
Канайып мынай кейтиди.

Полковник (*башын кабыра тудуп*). О-о, бу жүүлген болбой? Пелагея Ивановна, бу мыны, күрүмди, алзаар!

Жыламаш-Пелагея. Ол мени өчөгөн, кара казан ийген. Кижин алтам, көчө ас деген (*ыйламзырайт*).

Полковник. Чын эмеш пе?

Жыламаш-Пелагея. Жыламаш-Марияга алтын чололу арчуул ийген.

Полковник. Марияга?! Ай, карган шилемир! Эмди мусульман болор. Мулла болор! Жо-ок! Слер жөп пө, Пелагея Ивановна?

Жыламаш-Пелагея. Мен... Канишна. (*Барды.*)

Полковник. Мария! Жыламаш! Адам жүүлген болбой? Ого кижин алыш ойын, соот, каткы... Ах, Мария! (*Барды.*)

Борол ло Жылдыс келди. Иштенгилейт. Столго чаазын жайып, кызыл бөс жайып бичигилейт.

Жылдыс. Айлым жаны Алтын-Туу.

Борол. Алтын-Тууга чыгарым.

Жылдыс. Айса, сени, көөркийди,

Борол. Ак жарыкта табарым?

Жылдыс. Эжик алды Энгмек-Туу.

Борол. Энгмек-Тууга чыгарым,

Жылдыс. Эрке көстү көөркийди

Борол. Эл ортодон табарым.

Жылдыс. Алтай кожон. Кандый жараш! А бу турган туунун ады Алтын-Туу. Алтай. Алтын жер.

Борол. Мен сеге бир жаңар чүмдегем.

Жылдыс. Же, жаңарлап берзег...

Борол. Жайгыда тоорчыгаш аркада
Жаңарлайт нени де сананбай.

Жүрегим жайнулу согултта,

Тушташка мендедет сакытпай!

Чалындагы сенин изинди

Танырым чечектен сурабай.

Жылдар өтсө, айса өткөй лө,

Жүрерим, көөркий, ундыбай...

Жылдыс. Ончо улус бой-бойлорун сүйүтөн болзо, бис чилеп... (*Уйалып.*) Ой... Абайым да сүйүп жат! Жыламашты!

Борол. Абайы-ым? Жаанын? Жажын?

Жылдыс. Жыламаш-Марияны! А Василий таайым сүйүгени Алла Лугачева. Городно жет келген. Кожондоп жат. Удабас мында болор.

Кижин жөткүрди.

Жылдыс. Ой, анда кем?

Полковник (*чыга басып*). Мен, Жылдыс, мен, жееним. Кайран Алтай! Алтын ошкош төрөл жер! Чүми жок, иштенкей улус. Карындаш-

тар, жаңы ой келип жат. Терен сананыштын, иштин ойи! Қалыраш, ша-
лыраш божогон. Баста!

С а н а л. Арт калзаар, Василий Мироныч!

П о л к о в н и к (*улу тынып*). Ол менен камаанду эмес. Ол бир
кижиден камаанду. (*Төмөн көрүп, ары басты.*)

С а н а л. Э-э, айдары жолду. Мында нени эдер? Жаан кожончы.
Василий Мироныч! Чындап, Абайым жан келген.

П о л к о в н и к. Жаңыскан ба?

С а н а л. Жаңыскан. Молдо жок дейт. Капут дейт. Онон жарабады
дейт. Мойноп ийгем дейт.

П о л к о в н и к. Эмди кайда?

С а н а л. Бий турага барала,
Бийелейтен Абайым!
Жаражайды табала,
Той эдетен Абайым.
Эң ле жараш келинди
Эркеледер Абайым,
Алты карыш үлдүзи
Татабайтан, Абайым!

П о л к о в н и к. Ай! Ай! Адам! Адам! (*Сценадан жүгүрөт.*)

Ж ы л д ы с (*микрофонды алып, иштеп туру ба деп ченейт*). Бир,
эки, үч, бир, эки, үч!

Б о р о л. Жылдызым! Улусты жыргалга кычыр! Кожонгло.

Ж ы л д ы с. Иштенкей бистин колдоры
Ончозын эткен жалкуурбай.
Бисле жаантайын ырызыс
Амыраар тушта жыргабай.
Жаңгар кокырлу ойыныс
Жаркынду жерде жаңылгай.
Каруу ла кайран улузыс
Капшайлап бери жуулышкай!

Улустар жуулыжат: Кенеш, Санал, Жыламаш-Мария, Жыламаш-Пелагея, Абайым,
Зина, Калта, Акчабай, Айабас, Эркелей, Полковник.

О н ч о л о р ы.

Кайда? Кайда? Көргүскер?
Алланы, Лаланы,
Африкадан баланы.
Мыбанганы экелгер
Мында кара баланы!
Көжөгөни капшай ачыгар,
Көрүксеп турус, уксагар.
Кемди, кемди көрбөтөн?
Кайда, кайда көргүскер.
Алланы, Лаланы,
Африкадан баланы.

Мыбанганы экелгер
Мында кара баланы!

Полковник (*кайкап, көжөгөни ачат. Оңдо стол, магнитофон,
артык не де жок*).

Ончолоры оп-соп.

Ай а б а с. Бот сеге Лугачева! Улус айдышкан, слерди Лугачева-
ны алган деп! Онон индий бийечи кысты Лаланы алган деп, Афри-
кадан кап-кара жаражай брынцесса экелеткен деп!

Ончолоры. О-о-о-о!

Полковник. Мыны кем тапкан? Кемнинг сөзи? Мен Мария-
Жыламашка телеграмма ийгем! (*Гылдыс да Калта жажынат.*) Марияны
адам сөстөп жат...

А б а й ы м. Пойтык! Бу нени айдат? Мари-ияны?

Мен жаан Жыламашка,
Пелегейге сөс ийгем,
Алтын чололу арчуул ийгем,
Же Пелегей болбогон.
Бажыма казан кийдирген.
Алты карыш үлдүүме
Аяру да этпеген!

Ж ы л а м а ш-П е л а г е я.

А кудай-май, Абайым,
Арчуулды меге ийбедиг!

А б а й ы м.

А кайракан Жыламаш,
Арчуулды сеге сыйлагам.
Эрке эжим болзонг деп,
Ээлү казан аткаргам!

Ж ы л а м а ш-П е л а г е я.

Ай, кайраным, Мироным,
Казан да болзо сыйынды
Карузып мен аларым.

А б а й ы м (*өкпөөрин*). Калта ажыра сый ийдим! Мария ажыра
сөс ийдим. Бор-ботколу, аргалу кижиде деп айт дедим. А ол мени ченеп,
бийеледин!

Ж ы л а м а ш-М а р и я. Абайы-ым! А мен санангам, мени сөстөп
туру деп! Ха-ха-ха!

Ончолоры.

Абайым, кару Абайым,
Ару күүндү ле жалакай,
Пелагея эрке жеңебис,
Өрбөкөнди ол жараткай.
Төрөлинин жайымын
Корып жүрген Абайым,
Төжиндеги медальдар
Шыңгырашкан Абайым,
Абайым, Абайым.

Абайым. Калта! Калта! Сен кайда, жееним? (Калтаны столдын алдынан табып, кулагынан тудуп, чыгара тартат.)

Калта. Жо-о, кулагымай, кулагымай!

Абайым. А-а, учкан, сен мени өчөп, карган таайынды, а?

Калта. Та-айы-ым! Жо-о! Бойоор айттаар не? Жыламыштарга деп. Мен арчуулды жажына бергем, казанды жаанына!

Текши каткы.

Полковник. А Лугачева керегинде кем тапкан?

Жылдыс (жажынган жеринен чыгып). Мен тапкам. Бир кезек улусты ченеп. Таайым, кулагым чөйгөр!

Полковник (онын чачын серпип, каткырат). Ой, шулмузак-гым! Нени ле табар!

Кенеш (ичкери базып). Нөкөрлөр! Жыргалга ончо неме белен! Жыргайлыктар! Эмди, байла, Василий Мироныч артар! Оны председатель эдерис! Жуучыл командир!

Жыламыш-Мария. Алла жет келзе? Москвага ал барза!

Полковник. Көп ороондор эбиргем,
Сананганым жагыс сен.
Кару көөркий Жыламыш,
Сен түңей ле жараш, жаш.
Уйа тарткан жерине
Куштар ойто учатан.
Жашта күйген ару сүүш
Жажына ол артатан.

Ончолоры: «Ур-ра, ур-ра!» Көдүригилү музыка.

Абайым. Акыр, акыр, жееним,
Очерийт, очерийт.
Онон башка кандый жан!
Озо баштап мен,
Онон уулым Паслей!
Сен жөп пө, Пелагей.

Жыламыш-Пелагея. Мен жөп эмей. Калак, үлдүүңе оролып жыгылдын.

Абайым. Балама эне табылды,
А меге эш-нөкөр.

Ончолоры. Женебис! Жыламыш-Пелагей.
Абайымды киче-егей!

Кичее-гей.

Полковник. Мария, сен нени айдарың?

Жыламыш-Мария (каткырат. Оны ийде салат).

Айса Аллага барарың?
Лала Чандраны табарың?

Абайым (үлдүзүн ушта тартып, үстине айландырат.) Мени
өлөр деп кем айткан?! Мен жаш, мен жараш! Эрлик-бийдег элчилер,
эмди меге келбегер! Э-эй, хром сопогым кайда, Пелагей, эжим! Кай-
ран көөркийим!

Опчолоры (текши кожон). Бийе.

Той, Той! Той!
Улус, ыргайлы!
Пелагейди, Абайымды
Уткыйлы.
Той! Той! Той!
Улус, ыргайлы,
Таайымды, Марияны
Уткыйлы.
Карыйтанын
Бис билбезис,
Качан да болзо,
Жүректе жаш.
Жүрүмге сүүнүп
Көрөдис.

Бистер айдарыс
Ол жараш.
Каткы ла кокыр
Бар тушта,
Көстөргө түүлбес
Ачу жаш.
Лагарларыска шыгырайт,
Алтайыста жаш агаш.
Лажына онбос
Чечектий,
Лаанду-жашту Жыламаш.
Жүс те жашту Абайым
Жүрүмнине омок, жаш.

Көжөгө

Апрель, 1986 ж.

ТУУЛУ АЛТАЙДА 20-ЧИ ЖЫЛДАРДА ТЕАТР САМОДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЛО ДРАМАТУРГИЯ ТӨЗӨЛГӨНИ

Туулу Алтайда драматургия литературадан, поэзия ла проза чылап ок, жанр болуп башка аңыланып, таңынан төзөлип баштаганы Совет жаннын ойине — 20-чи жылдарга келижип јат. Революциянын алдындагы жылдарда алтай јеринде театр да, драматургия да јок болгон. Је театр искусствонын ла драматургиянын төзөлгөлөри албатынын жүрүминде озодог бери бар болгон. Олорды бис алтайлардын јебрен чактардан бери јандап келген чүм-јанжыгуларында, кожончылардын ла кайчылардын маргаандарында, кем тилге ус-чечен болгонун көргүзип чүмделген көп тоолу сөгүштерде, жүзүн-јүүр ойин-јыргалдар өткүреринин ээжилеринде көрөдис. Озодо алтай улус кайчылардын кайлаганын угарга сүүйтендер. Улгерлеп, чечен байлык тилле чүмделген кай чөрчөктөр кееркемел јанынан бийик кеминде туруп јат. Јарлу алтай фольклорист С. С. Суразаков бу чөрчөктөрдү бийик баалап, «эпика драмалар» деп айткан. Је алтай улустын кееркемел јайаанында театр ла драматургиянын төзөлгөлөри бар да болгон болзо, олорды таңынан өзүп турган поэтический драманын жанрына кийдирерге јарабас. Алтайлар ол өйдө искусствонин ойиндарды сценадан көргүзетен бүдүмдү бөлүгин, Түштүк Сибирдин өскө дө албатылары — хакастар, танатубалар, шорлор чылап ок, чек билбес болгон.

Көп чактардын туркунына базынчыктаткан албатыга бойлорынын творческий баштаңкайын, искусствозын јарандыргадый айалганы јангыс ла Октябрьдын революциязы берген. 1921 жылда Ойрот уезд, 1922 жылда 1 июнда дезе Ойрот автоном область төзөлгөн. Ол ло өйдө бери алтай албатынын национальный культуразын өнжидип јарандыра керек Коммунист партиянын ла Совет башкарунын туура салбас төс ајарузында боло берген. Партиянын X съездинин јөптөри аайынча чыгарылган «Партиянын келер өйдө бүдүретен сурактары керегинде» деген резолюциязында айдылган: «Партиянын туура салбай тургуза ла бүдүретен сурактарынын бирүзи культура јанынан ичкери алдында бараткан Россияга једижип аларга онын ас тоолу албатыларына болужып, төрөл тилле бичик кепке базып чыгаратанын, школдордын, театрлардын, клубтардын ла өскө дө культурный

учреждениелердин ижин чике тѳѳп жарандырып аларына жѳмѳлтѳзин жетирери болуп жат...»¹

Партия ла башкару ол ѳйлѳрдѳ темдектеп алган программаларын ла резолюцияларын жадын-жѳрѳмде бѳдѳрерин женѳлѳ башкарып турган. Ол жылдарда ѳдѳп турган культурный революция Туулу Алтайдын ишкѳчиле жаткандарынын жѳрѳмининг бастыра бѳлѳктерине: су-кадыкты корырынын, кѳчѳп жѳретенин токтодып, бир , жерге токынап журтаарын тѳзѳп аларынын, эл-жонды бичикке ѳредерине, национальный литератураны ѳскѳрерине, культура-жартамал ѳскѳ дѳ бѳлѳктерине жаан жѳмѳлтѳзин жетирген.

Туулу Алтайда Совет жаг женгенинин кийнинде баштапкы ла жылдардан ала алтай литератураны ѳгжидер кееркемел самодеятельность тѳзѳѳр, жагы корѳм-шѳѳлтелѳ творческий интеллигенция ѳскѳрер иштер башталган.

ВКП(б)-нин обкомы ла облизполком (областьта культурно-жартамал ишти жарандырып, эл-жон ортодо элбеде ѳткѳрерине жаантайын жаан аярузын салып турган. Албаты ѳредѳзи бѳлѳгининг 1923 жылда 23 февральда жѳптѳлгѳн резолюциясында айдылган: «...областьтын бастыра аймактарында библиотекалар, изба-читальнялар, Албаты туралар ла клубтар ачар, оларды керексинген не-немелерле, акча-жѳѳжѳлѳ областьтын бюджетинен жеткилдеер. ...Бичик билбезин жѳголторго амадап, школдор ачар, олардо элден озо жербойындагы жокту жаткан улустын балдарын ѳредер...»²

1921 жылда областьта бастыра 28 культпросвет учреждение иштеп турган, олардын тоозында 19 жагы, иштеп баштаган бастыра 17 библиотека-читальнянын тоозынан 12 жагы, олардо 1500-ке шыдар бичик бар болгон. Иштеп турган 15 театрдын тоозында Чамалдагы, Шебалиндеги ле Улалудагы театрлар, арткандары — самодеятельный коллективтер болгон...³

Драманын баштапкы ла кружокторы кызылчерѳчилердин частытарында ла журт улузынын кѳп нургуны орус албаты болгон журттарда тѳзѳлгѳн. Бистин жердеги баштапкы ла профессионал актриса Е. И. Кошкарова-Фролованын эске алынганыла болзо, онын сценадагы ижи Улалуны актардан жаымдап алган кызылдардын отряды тургускан спектакльда турушканыла башталган. Бу спектакльды жербойынын ишмекчи-крестьян клубына драма кружок тѳзѳп аларга болушкан актер Чукул башкарып тургускан.

«1921 жылда Туулу Алтайда 29 албаты театр иштеген, олардын тоозынан бирѳзинде ле бойынын иштейтен жери бар болгон, жирме эки

¹ КПСС-тин съездтеринин конференцияларынын ла Пленумдарынын жѳптѳрининг резолюцияларында. I бѳлѳк. Госполитиздат. 1958, с. 559.

² Партиянын 1923 жылда 27 февральда Туулу Алтайда ѳткѳн областной конференциясында албаты ѳредѳзи бѳлѳгининг доклады аайынча чыгарылган резолюция. ОАГААО, ф. 55, оп. 1, д. 8, л. 3—4.

³ Улаган аймакта албаты ѳредѳзи бѳлѳгининг 1921 жылдагы ижи керегинде отчет, ОАГААО, ф. 55, оп. 1, д. 6, л. 71.

Албаты тура ла албаты театр келишкен ле јерде иштеп турган. Уч јарым айдын туркунына ол театрлар 247 спектакль тургускан. Ол пьесалардын тоозында 179 драма ла комедия, балдарга учурлалган 38 пьеса ла јүзүн-башка өскө дө бүдүм ойындар көргүзилген...» — деп, Алтай губерниянын 1921 жылдагы отчедында айдылган.¹ Албаты театрдын ла драма кружоктордын репертуарына орус классиктердин де пьесалары киретен: А. Островскийдин «Јокту болгоны јек эмес», «Чакпыртту јерде», «Күнинче јүреге болбос», «Өрүмдү јер», «Акчанын јемдиги де јок бололо, кенетийин алтын», Н. Гогольдын «Кизи алганы» ла «Ревизор», А. Чеховтын «Айу» ла «Сөс айтканы» ла бир канча јартамал учурлу пьесалар, олордын тоозында «Стенька Разин», «Ишјоктор», «Кызылдар келгени», «Крестьян кизи», «Улу коммунар», «Сагыш алынган кизи» ле оног до өскөлөри.

Идеология бөлүктин ишчилери ол бйлөрдө эл-јон ортодо өскө дө бүдүмдү көп јартамал иш өткүргилеп турган. Кандый бир митинг эме-зе јуун өткөн соңында, улуска јүзүн-јүүр концерт-ойындар көргүзип туратандар. Темдек эдип, 1923 жылда 25 июльда «Өскүс балдарга болуш јетирер недеде» деп темага Чамалда өткөн јууннын программазын кычырып көрөли:

- 1) «Өскүс балдарга болуш јетирери» — докладчы В. И. Перцева.
- 2) «Орустар ла англичандар ортодо блаш-тартыштар» — докладчы Плещеев.
- 3) «Куректагы магнит аномалия» — докладчы Добычин.
- 4) Хрониканын бөлүги — докладчы Шибанов.
- 5) Литература бөлүк.
 - а) «Деремнедеги коммуна» — кычырар кизи Тербесова.
 - б) «Түймеен» — кычырар кизи Бурундасова.

Эмезе:

- 1) Некрасов керегинде доклад. — Докладчы Добычин.
- 2) «Кыра чибичек туру» деп кожонды хор кожондоор.
- 3) «Темир јол» деп үлгерди Красноусов кычырар.
- 4) «Барщина» деп кожонды хор кожондоор.
- 5) «Размышление у парадного подъезда» — үлгерди Чуприянова кычырар.
- 6) «Кезилбеген кыра» — хор кожондоп јат.
- 7) «Қалистратушка» үлгерди Добычин кычырып јат...³

20—30 жылдарда эл-јон ортодо литературный геройлорго јаргы өткүрип, олорды шүүжетени элбеде јанжыккан. Андый јаргыларды кандый бир произведенийени текиши јарлу геройын јангы көрүм-шүүлте аайынча көрүп, онын кылык-јангында кандый једикпестер бар — ончолорын шүүжеле, илезине чыгарып, јаргынын кату јобин чыгаргылап

¹ Алтай губерниянын экономический јуунынын 1922 жылдыг 1 январине эдилген отчеды. Барнаул, Госиздательствонын бөлүги. 1922 ј.

² Анда ок.

³ ОАГААО, ф. 55, оп. 1, д. 8, л. 53.

жат. Андый жаргыларда жаньс та литератураньг геройлорьн эмес, анайда ок ядын-жүрүмненьг де алынган, журт жерде кожо ло журтап жаткан бай-кулактарды, олордын колтыкчыларьн, бойлорьнда жалчылар тудуп кулданаачы улусты, онон до өскөлөрин жаргылап туратандар. «Ойротский край» деп газеттин корреспонденти андый жаргылардын бирүзинин өткөнн керегинде бичиген: «29 мартта Кош-Агашта Албаты турада жалчылар тудуп, олорды кулданган бир айыл ээзи үй кижини профсоюзтардын качылары жаргылап, кату карууна тургускан. Анда жуулган улус, анчада ла жокту улус, жалчылар ол жаргыны ажарулу ла жарадып уккандар. (Ол өйдө Кош-Агаш аймакта бай улуска 20 кирези кизи жалчы болуп жүрген.) Конституциянын статьяларьн бусканы учун — профсоюзка кирбей мойношкон, жалчылар тудуп, олордын күчин жип ле согуп туратаны учун — байагы жаргыладып турган айыл ээзи үй кизи 500 салковой штраф төлөөр эдип, онон 6 айга айдуга барар эдип жаргылаткан...»¹

Ол өйлөрдө өткүрилип туратан жартамал иштин база бир бүдүми ол «тирү газет» чыгарары болгон. Элден озо андый газет Улалуда чыккан. Бичик жетире билбес алтайларды политиканын ол өйдөгү эн каруулу болуп турган сурактарьна жылбиркедери жаан учурлу болгон. Андый газеттер чокым-жарт, чечен тилле бичилетен, оны кычырарыла коштой музыка ойнойтон, кожон кожондойтондор, кандый-кандый инсценировкалар көргүзетендер. Улус андый газеттерди сүреен жардып ла жылбиркеп угатандар. Андый бир «Көк чамча» деп адалган «тирү газет» кычырылганы керегинде «Ойротский край» газеттин корреспонденти Ожидающий эске алынып бичиген: «Улалуда Албаты туразьнда «Көк чамча» деп аныгу «тирү газет» баштапкы ла катап кычырылган. Оны жербойьндагы крестьян улус, анчада ла жашөскүрим, сүреен жылбиркеп уккандар. Ол газеттен олор телекей үстинде, ороон ичинде өдүп турган керектер керегинде ле өскө дө көп солундар билип аладылар. Кыскарта айткажын, олор сүреен жылбилү ле керектү, солун ла кайкамчылу «тирү газет» чыгарып, жаан учурлу жартамал иш өткүрип жадылар...»² «Көк чамча» деп газеттин бир канча номери орус тилле чыккан, онын кийинде оны алтай тилле чыгарып баштагандар. Олордын авторлоры совпартшколдын курсанттары болгон. «30 ноябрьда совпартшколдо бистин областьта баштапкы ла катап «Кызыл жылдыс» деп «тирү газет» чыккан. Ол мындый сурактар аайынча бичилген: Китайдагы айалгалар, Англиянын забастовкада турушкан горняктарьнын ядын-жүрүми керегинде, онон курсанттар общежитиенин ээжилерин бузуп, танкы тарткылап, табыш-чугаан чыгаргылап тургандарды карууна тургузары керегинде бичилген ле өскө дө мате-

¹ «Айыл ээзи үй кижини жаргылаган политический жаргы». Ойротский край. 25 №. 8 апрель 1925 г.

² О ж и д а ю щ и й. Ау, «Синья блуза», где ты? Ойротский край. 1926. 10 февраль.

риалдар кирген. Бу газетте једикпестер де бар болгон болзо, је ол алтай курсанттардын баштапкы ла ченемели болгон»¹.

Бу օйлօрдօ јартамал идеология иште тургандар политический кандый да кампанияны, ишкүчиле јаткандардын јадын-јүрүмиле колбулу օскօ дօ сурактарды — бирүзин де ајарузы јогынап арттырбай тургандар. Темдектезе, јербойындагы самодеятельностьтынг артисттери «Ачанадаг түреген Поволжьедеги албатыга болуш јетирер», «Культурный фронттыг көрүзи», «Школдорго болуш јетирери керегинде» деп ле օскօ дօ кампанияларга ла 1-кы Майдын, Улу Октябрьдын жылдыктарынын байрамдарына учурлалган концерт-ойындар тургузатан.

20—30 жылдарда албаты творчествозы түрген јаранып ла օнҗип башталган. Байрамдарга учурлалган ойын-концерттердин программаларына алтай кожондор кожондооры, комыс, топшуур ойнооры, кай чօрчօк кайлаары, кам камдаары кирген. Мындый јүзүн-башка бүдүмдү јартамал ишти јаантайын օткүретени ишкүчиле јаткандарды политический јанынаг таскадарына јаан камаанын јетиретен.

20—30-чы жылдарда алтай совет литературада ла кееркемел јаиандыкта драма бичири ле оны сценада тургузар иш јарана берген. алтай улус бойларында драматический коллективтер тօзօбрин баштап јадылар. 1922 жылда Улалуда баштапкы ансамбль тօзлгөн, онын репертуарында алтай кожондор, кай кайлаары, комыс, топшуур ойнооры болгон, онон башка, кам камдайтанын, алтай тойды канайда օткүретенин ле оздон бери јанҗыгып келген օскօ дօ јанҗыгуларды сценадан ойын эдип көргүзери эл-јон ортодо элбек таркаган. Алтай тилле бичилген баштапкы ла андый ойын—«Куда» деп пьеса. Ондо алтайлардын революциядан озогы јадын-јүрүми керегинде айдылган. Онын учуры кыскарта мындый: Сары-Кыс деп кеберкек, јараш чырайлу кысты эки кижии сօстօгилеп јат, олордын бирүзи јиит, је јокту уул, экинчизи десе бай, је јажы јаанап келген кижии. Сары-Кыс јиит уулды сүөп јат. Бир катап, карануй түнде, качан кыстынг айлындагы оңчо улус терен уйкуда болордо, ол бай кижии келеле, кысты уурдап качырып апарган. Јиит уул оны угала, бычактанып օлүп јат. Качан кыс апарган кижизинен качып, јанала көрօр болзо, онын сүөген уулы օлүп калган болтыр, айдарда ол ого коркышту кородоп, ачу-коронго алдырткан сок јанҗыскан артып калат.

«Совет Сибирь» деп газеттин корреспонденти А. Маленький бу баштапкы ла алтай пьеса керегинде бичиген: «Сары-Кысты ла оны аларга турган эки кижини ойногон артисттердин ойыны сүреен чындык ла јүрүмдик, оло бойларынын ла албатызынын јадын-јүрүминде чын ла болгон керектерди сценадан көргүскендер. Бу јангы тօзօлип турган алтай театрдын баштапкы ла артисттери болгон...»²

¹ Алтаец Янга Бедюров-Тодош. Алтай тилле чыккан «Тирү газет». «Ойротский край». 1926 ј. 22 декабрь.

² А. Маленький. Алтайская постановка. «Советская Сибирь». 1924. 10 октября.

Бу пьесада анчада ла камнын камдаганын улус соныркап көргөндөр. Ол керегинде эске алынган бар: «...Камнын чек сан-башка кебер-бүдүмин, кайкамчыкту кийим-тудумын, куйун чылап тескинип бийелегинин көрөгө, түнүрин түнкүлдедип ле тызырадып турганын угарга жыл билү де, аякту да болгон...»¹ — деп, рецензент бичиген. Бу баштапкы ла алтай пьесада жедикпестер де бар болзо, же оны албаты-жон сүреен жарадып ла күүнзеп көрүп туратандар, көп тоолу драмкружоктор оң бойлорынын репертуарына кошкылайтан. Бу ла өйлөрдөн бери об-ластыта самодеятельный театрлар тазөлип жаранары ла олордо ойноор ло иштеер артисттердин тоозы көптөп ло ус билгирлери өзөри баш-талган.

«Куда» деп пьесаны баштап ла тургускандардын тоозында Көш-Агаш аймакта Ортолыктагы драма коллектив болгон. Ол өйлөрдө самодеятельность школдордо, клубтарда, Албаты тураларда, кызыл черүнийн частьтарында, кызыл толыктарда иштеп баштай берген-дери керегинде жербойынын ла крайдагы газеттерде көп катап бичил-ген. Темдектезе, ол керегинде 1923 жылда 29 августта чыккан «Совет-ская Сибирь» деп газеттин «Областытын жылдыгын байрамдаары» деп бажалыкту жетирузінде айдылган. Анда анайда ок Улалуда, Көш-Агашта, Артыбашта өткөн байрамдарга учурлалган спектакльдар өт-күрилгени керегинде бичилген.

1924 жылда 3 июнда чыккан «Ойротский край» деп газетте Улаган-нын школында И. С. Тургеневтин «Бежин луг» деп куучыны аайыпча ойын тургускандары керегинде жетиру болгон. Бу өйлөрдө Улалудагы, Чамалдагы, Шабалиндеги Албаты театрлары жакшы ижиле албаты-жон ортодо мактадып, текши жарлу боло берген, омор жангыс та классик-тердин пьесаларын эмес, же анайда ок жартамал-политический учурлу ойындар тургузатандар. Бу өйдө об-ластыта көп самодеятельный те-атрлардын ижи жылдан жылга жаранып турган, омор албаты-жонды бой-лорынын ойындарыла сүүндирип турганыла улус ортодо жаан тоом-ыда болгондор. Ол керегинде 1925 жылда 15 апрельде чыккан «Ойрот-ский край» деп газетте бичилген: «Улаганда озодо качан да спектакль деп неме болбогон, айла ол керегинде кем де нени де укаган. Же бот, бир катап жербойындагы служащийлер улуска баштапкы ла катап спектакль көргүскендер. Ол керегинде озо баштап ажындыра кычыру-жар эдилген. Кажы ла действенин алдында көчүрөөчи көргүзетен ой-ыннын учурин алтай тилге көчүрип, улуска кыскарта жартап берген. Алтайлар ол ойынды жылбиркеп көрөлө, сүреен тын сүүнгендер, оног ойын божогон кийинде, омор артисттерге алкыжын айдып, андый ой-ындарды база көргүзип турзын деп сурап тургандар».

«Ойротский край» газеттин корреспонденти М. Анин об-ластытын база бир ыраак аймагына — Көш-Агашка — жүреле, анда спектакль көргүзилгени керегинде эске алынып бичиген: «Жербойынын артисте-

¹ А. Малецкий. Алтайская постановка. «Советская Сибирь». 1924. 10 ок-тября.

ри алтай тилле «Ишмекчи маевка» деп пьеса тургускан. Бичик билбес, жагына бай-камдарга мекеледип ле базынчыктадып, түрениде ле карангуйда јаткан алтайлар эмди, качан Совет јан ологор јайым экелип, бичикке үренип, культуранын једимдериле таныжар арга берерде, ологордын санаалары јарып, эрчимдү ле баштанкайлу иштеер, сүүнчилү ле ырысту јуртаар боло бергендер.¹

Јербойындагы тӱзӱлип турган драмкружокторго ло коллективтерге алтай тилле бичилген пьесалар керек болгон. Айдарда бичикчи улуска — үредүчилерге, комсомолдорго, јербойындагы ӱскӱ дӱ јайалталу ла јарлу улуска пьесалар бичигилезин деп јакылта беретендер, онон ологор бу ишти сүреен күүнзеп ле кичеенип бүүдүретендер. Бичик билбес, узак ӱйгӱ «карангуйда» јаткан алтайларды јаны јадын-јүрүмнин эжилериле таныштырып, ологор революционный күүн-санааны јетиретен јартамал ишти сценадан артисттердин көрӱргӱ јилбилү, көрүм-јилү ойындары ажыра, ологордын чечен, эптү тилле айдылган куучын-эрмектери ажыра јетиретени сүреен једимдү ле тузалу болотоны јарт.

Баштапкы ла алтай пьесаларда јокту улустын революциянын алдындагы јадын-јүрүми, Совет јан келип, ологорды базынчыктап јайымдаганы, кам-јарлыкчылар ологорды канайда мекелейтендери керегинде айдылган. Андый учурлу бир пьесаны Чамалда Албаты туразында тургусканы керегинде јетирү мындый: «Быјыл јайгыда Чамалдын Албаты туразында алтай тилле эки пьеса тургузылган. Ологорды улус јилбиркеп көргӱндӱр, учында улус артисттердин јакшы ойыны учун ологорго быйанду сӱзин айдып, акту јүрегинен мактагандар. Мында тургузылган «Той» деп пьесада алтай үй улустын озогыдагы уур-күч салымы керегинде айдылган. Бис озогыдан аркан-калган јанжыгуларды илезине чыгарып турганын көрӱдис...» «Кам» деп пьеса чын ла камнын бойы — Айулудан Юткановтын камдаганы керегинде. Чүмдү кийимин кийген камнын камдаганын улус јилбиркеп көргӱндӱр...» — деп, «Советская Сибирь» газеттин јурткоры бичиген.

20-чи јылдардын экинчи јарымында кандый да байрам, кандый да политический кампания концерт-ойын јогынан ӱтпӱйтӱн. Шак бу јылдарда алтай јеринде јаны ла солун болуп турган драма жанр эл-јон ортодо элбеде таркап, улуска јарап ла ологордын некетелерине келишип турганынын шылтузында түрген ӱзүп, јаранып баштаган. Пьесалар бичири ле ологорды сценада тургузары элбеген.

Улаган аймакта Октябрьдын 8-чи јылдыгын байрамдаар күндерде Лениннин адыла адалган Албаты туразында алтайлардын революциядан озогы ла ол ӱйдӱги јадын-јүрүми керегинде бичилген спектакль көргүзилген. Кӱрӱчилер ойынды сүреен күүнзеп ле јаан ајарулу көргӱндӱр, анчада ла сценадан бойлорынын таныштары Токойок ло Қадыдактын ады-јолын адаганын угала, ологор кайкажып, балдар чылап, сүүнчилү каткырыжып отургандар. Јербойынын артисттери —

активист алтай ишчилер сүреен јакшы ойногондор, бу мынан олардын бойларына бийик некелтелерлү болгондоры, ойын көргүзердин алдында тын кичеенип ле сүреен белегенгендери — ончозы олардын јакшы ла чындык, јилбилү ле экпиндү ойындарынан көрүнген¹ — деп, «Ойротский край» газетте бичилген.

Областьтын алтай ла орус улусы колыш јуртаган көп тоолу јурттарында драма кружоктор ойындарды алтай ла орус тилдерле көргүзип тургандар. Андый бир кружоктын ижи керегинде Майма аймакта Александровка јурттан јурткор С. Кумандин бичиген: «Бисте драма кружок тѳзѳлгѳн, ого 16 киж и бичиткен. Бис ойындар көргүзип, јууган акчала театрға керектү не-немелер садып алатанс. Бис алтай улустын јадын-јүрүминен алынган керектерге учурлалган кееркемел јуралгандар аайынча алтай тилле спектакль көргүскенис, улус оны сүреен јарадып көрдилер, је јангыс коомой неме — алтай тилле бичилген пьесалар бисте јок болгоны».

Улалу городто студент јашѳскүримниг ортодо бойларынын күчиле спектакльдар тургузары база башталган. Ижин чике тѳзѳп алып, албаты-јон ортодо јарлу боло берген коллективтердин тоозынан совпартшколдын, педтехникумнын, Узнезидеги школдын драма кружокторын адаарга јараар. Олор П. В. Кучияктын баштап ла бичиген пьесаларын, М. В. Мундус-Эдоковтын, А. В. Тозыяковтын, Ф. С. Каланакковтын пьесаларын, «Кызыл Чолмон» деп «тирү газет», онон до ѳскѳ ойындар тургускандар. Бу коллективтерди үредүчилер башкарган. Шан олардон баштапкы ла алтай артисттер үренип чыккан, олардын тоозында: О. Сарина, А. Тайборин, В. Тозыяков, И. Сабашкин, Бубеннов ло онон до ѳскѳлѳри.

20—30 жылдарда јурт улустын јадын-јүрүминде эрчимдү туружып, эл-јон ортодо јаан јартамал иш ѳткүрип турган бичикчи ле јайалталу улус пьесалар бичиирин баштаган. Јербойынын башкараачы ишчилери јартамал ишке јаан ајару эдетен, олор јакшы, јилбилү спектакльдар тургузарын некейтен. Тургузатан пьесалар јок болгондо, олор үредүлү улуска — јурт јерлерде андыйлар үредүчилер болгон — пьеса бичизин деп јакылта беретен. Андый бир учурал керегинде Сибирьде јарлу бичичи А. А. Коптелов мынайда бичиген: «...Қан-Оозы аймакта Сузар јурттын колхозчылары андагы үредүчиге пьеса бичизин деп јакылта берген»².

Бу ончо шылтактардан улам баштапкы алтай пьесалардын авторларынын ағылу үредүзи көп учуралдарда јетпей турганы — литературный произведениелерди јетире билбегени, драма жанрла јакшы танышпаганы јарт көрүнген. Ол пьесаяр кееркемел јанынан једикпестерлү де болгон болзо, је олардо улустын јадын-јүрүминен алынган эн каруулу керектерге ајару эдилеп, олор керегинде бичип ле эл-јонго

¹ Селькор. Октябрь Улаганда. Ойротский край. 12 декабрь. 1925 ј.

² Коптелов А. Л. Совет Ойротиянын литературы. Сибирские огни. 1934 ј. 6 № 10 с.

сценадан көргүзүп турганы ол өйдө жаан учурлу ла мактулу иш болгон. Бу пьесаларда революциянын ла гражданский жуунун темаларын, алтайлардын революциядан озогы кыйын-шыралу жадын-жүрүми, баянчыкта жүргөн үй улустун уур-кату салымы керегинде, бичик билбестерди бичикке үредери, олорды ару-чек жадарынын ээжилериле таныштырары, көчүп жүрөр жүрүмнөн айрылып, бир жерге токынап журтадарын канайда чын-чике тазооп алатаны ла өскө дө сурактар керегинде бичилген. Алтай драматургиянын баштапкы ла пьесалары учуры да жанына чүми жок, сюжеди де ончолорынын бир ай болгон. Олордын көбизинин шүүлте-бүдүми түнөй: алтай улустун ырызы жок салымы керегинде ле ончолорынын учы база бир түнөй: алтай жерине Совет жан эмезе Кызыл Черү келгениле алтай улус ырысту, жайым жадын-жүрүмге јединип јат. Је жылдар өдүп, алтай улустун жадын-жүрүми јаранат, оныла колбой алтай тилле бичилген пьесалар да көптөп, олордын учуры да элбеп, кееркемел кеми де бийиктейт. Олордо жагы жадын-жүрүмнин жаан учурлу бурылталары керегинде айдылат, албаты-јонды жагы сурактарды бүдүрерине, ырысту жүрүмди оног ары өгжидип јарандырарына кычырат.

Баштапкы ла алтай пьесалар 1927 жылда кепке базылып башталган. Олордын тоозына А. В. ла Ф. С. Тозыяковтордын бичиген «Бий эжиги бийик», М. В. Мундус-Эдоковтын «Јенге» деп пьесалары кирет. Қалганчы пьесада алтайлардын революциядан озогы жадын-жүрүми керегинде айдылган. А. В. Тозыяковтын «Актардын мекези» деп пьесазында Туулу Алтайда түймеендү жылдарда болгон керектер керегинде, Н. Қаланаковтын «Јаңы жүрүм» деп пьесазында алтай үй улустун кыйын-шыралу жүрүми, кату салымы керегинде айдылган.

Өрөги тоололгон пьесалардын экүзи учуры да, кееркемел кеми де жанына, өскөлөрине көрө, эмеш бийик кеминде тургулап јат. Олордын аңы-темдектери бар: экилезинин действеизи ле геройларынын ойындарынын эрчими башталганына ла ала түргөн экпинделип, учында ла ончозы—пьесанын учуры, тос шүүлтези јарталат. Эки карындаш Тозыяковтордын «Бий эжиги бийик» деп пьесазы эки картиналу бир бөлүктөн туруп јат. Ол чоком-јарт, чечен тилле бичилген, ондо бай-јайзандардын јескинчилү кылыктары шоодылып, илезине чыгарылат. Баштапкы картинада алтай үй улустун кату салымы керегинде айдылат. Бир јокту кижинин — Аңчынын айлына үй улус жуулып, бойларынын комыдалду ла кыйын-шыралу жүрүми керегинде куучындажып отургандар. Оног эзиреле чалчып, соғужып турган өбөгбнинен качала, айыл эзинин үйи, Оймок, болуш сурап јайзанга келген, ол дезе үй кижинин комыдалын угала адаанын алардын ордына, сүрүп ийген. Оног эзирик јайзан бойынын үйиле кожо бу айылга келген, айдарда айыл ээзи, Аңчы, оны, «тоомјылу айылчыны», (аракыла күндүлейт. Онын кийинде бу ок айылга база бир «тоомјылу» айылчы — јайзаннын ордына отурарга арга-сүме бедреп жүргөн эки жүстү Ийт-Кулак кирип келген. Ол түнде, качан эзирик улус ончолоры уйуктап каларда, јай-

заннын эзирик уйуктап калган үйин отко ийде салып ийерде, эзирик кижги ондонып болбой күйүп калат. Жайзаннын јерине отурарга эбин бедреп јүрген Ийт-Кулак сүмеленип, жайзан үйин өлтүрген деп, кей-төгүн жайат. Экинчи картинанын действиези волостной конторада өдөт. Бого, бу каршулу керектин аайына чыгарга, волостной жаргынын заседатели Загребаев келет. Мында озо баштап Ийт-Кулак, оног Табыл жайзан кажызы ла заседательге жаргы тушта јеткерден айрызын деп, карын беретен. Ийт-Кулак керектен айрыларга калас јерге кјүүренет, Табыл жайзан заседатель Загребаевке јаан карын акча берип, керектен айрылат, Ийт-Кулак дезе бойынын кара санаала эткен каршулу кереги учун јолду буруладып, закон аайынча кату карууна тургузылат. Пьесанын төс геройларынын — Табыл жайзаннын, Ийт-Кулактын ла Загребаевтин сүр-кеберлерин авторлор бастыра јанынаг толо јурал көргүскендер, олардо кажызында ла бойынын кылык-јангы бары пьесадаг көрүнөт. Уй улустын — Оймоктын ла Сырганын сүр-кеберин база чокым-јарт јуралган. Пьесанын геройларынын тилдери де олардын кылык-јангына келиштире берилген. Темдектезе, Ийт-Кулак эрмектенгенде, онын сүмелү ле јарамзык кижги болгонын билип аладыс, Табыл жайзаннын куучынынаг ол јамыркак, улуска кизиреп турарга үренип калган күркет кижги болгоны билдирет. Загребаевтин куучынынаг онын јалканчык ла садынчак кижги болгонын јарт көрөдис.

Бу пьеса, алдындагыларына көрө, бийик кеминде туруп јат. Ондогы јуралган геройлор, олардын керектери ончолоры јадын-јүрүмнөг алынган, эл-јон оны көрүп, чын ла андый улус, оларло болуп турган учуралдар јүрүмде чын болгон деп бүдүп тургандар. Пьесада айдылып турган ончо керектер социалистический чындык јадын-јүрүмнөг көрүм-шүүлтезине төзөлгөлөнөт.

А. Тозыяковтын «Актардын мекези» деп пьесазында көргүзилген керектер 1921 јылда Туулу Алтайдын ыраак јурттарынын бирүзинде болгон. Ол өйдө јангы јүрүмнөг төс јерлерде болуп турган, улуска ырыс экелетен кубулталары керегинде солун табыштар ыраак јердеги алтай улуска бачым јетпей де турган. Бу түймеен-чакту јылдарда кызылдардын ла актардын отрядтары турган јердин тал-ортозында Мендеш деп јокту кижинин айлы турган. Ол кызылдар ла актар деп сөстөрдин учурын да билбес, олардын башказын да ылгаштырбас, бичик билбес кижги болгон. Айдарда, актар онын бичик билбес, неме ондобос болгонын билеле, онын не-немелерин, аш-курсагын блаап алат. Је кийнинде ого кызы Сырга ла онын нөкөри Санаш ончо керектердин айалгаларын, актар кандый улус, кызылдары кемдер болгонын јартап, алтай јерине јангы јүрүм келгени керегинде көп солундар куучындагылап берерде, Мендеш ол ло тушта не-неменин аайы-төййине чыгып, көпти билип алат. Је бу пьесаны драматургический произведениелерге кириштирерге јарабас, мында өдүп турган керектерде, геройлордын куучындары да јартамал аайлу болуп өдөт. Автор бойынын политический көрүм-шүүлтезин көрөбчилерге јангы јүрүмнөг геройлары јиит кызылчерүчи Санаштын, онын командиринин сүр-кеберлери ажыра

жетирет. Же олордын кеберлери бастыра жанынан чындык ла толо жу-
ралбаганы ачынчылу.

Н. Каланаковтын «Жаңы жүрүм» ле А. Точковтын «Делегат Чечек» деп пьесаларында алтай үй улустын жадын-жүрүми ле олордын эр улусла тең праволу болоры учун тартыжулары керегинде айдылат. Н. Каланаковтын «Жаңы жүрүм» деп пьесазы бир жийт үй кижинин ле онын эскидеги көрүм-шүүлтезиле башкарынган өбөтөнинин ортодо бдүп турган блааш-тартыш керегинде. Көчө жаңы жадын-жүрүмнин эжилериле башкарынып, эл-жоннын ижинде эрчимдү туружат, онын социалистический озочыл көрүм-шүүлтелү болгонун көрүп, үй улус оны делегат эдип көстөгөндөр. Көчө улуска киленкей ле буурзак болгону учун улус ого болуш эмезе кандый бир жоп сураарга улам ла келгилеер болгон, удабай оны башкараачы ишке бүдүмжилеп, жербойындагы женсоветтин председателине туткандар.

«Жаңы жүрүм» деп пьесада Көчөнин чындык сүр-кебери ажыра алтай үй улус базынчыктан айрылып, жаңы жадын-жүрүмнин эжилери аайынча иштеп ле бойынын билезинде тең праволу болуп журтай бергени көргүзилген. Мында анайда ок үй улустын байрамы — 8 Мартты байрамдарынын политический учурына ажару эдилген. Пьесада төс геройдын, Көчөнин, сүр-кебери чындык ла бастыра жанынан толо жуалган. Онын сценадагы жүрүми үзүги жогынан кубулат, оныла колбой кылык-жаңы да, көрүм-шүүлтези де кубулат. Баштапкы бөлүктө Көчө кемзинчек, кортык, сөстөн чыкпас, уккур келин болгонун көрөдис, ол озо ло баштап жуундарга да бойынын күүниле эмес, же үүре-желези Байбактын сүме-жайнузына ла болуп баратан. Онон арыгы ойын-көргүзүлдерде Көчөнин политический көрүм-шүүлтези бийиктеп ле элбеп, эл-жон ортодо тоомжызы жаанап турганын көрөдис. Же бу пьесада, жакшы жаңыла колбой, једикпестер де бар болгонун темдектеер керек. Мында геройлор пьесанын учурын ойыныла эмес, а ол өйлөрдөги политический айалгалар керегинде өткүрилген эрмек-куучындары ажыра көрөччилерге јетирет. Пьеса төс герой Көчөнин, митингте чилеп, экин-дү куучыныла божоп јат, бу пьесанын јартамал-политический учуры болот.

А. Точковтын «Делегат Чечек» деп пьесазы база үй улустын сурактарына учурлалган. Онын кыскарта учуры мындый. Шалтык Кокпашев деп кижии жаңы жүрүмнин эжилериле башкарынып, бойына чадыр айылдын ордына тура тудуп алар деп шүүнип алды. Же Шалтыктын күүн-санаазында озогы жүрүмнин арткан-калганы бар болгон. Качан онын эмегенин үй улус делегатка көстөп тудуп аларда, ол оны јаратпай, үй кижинин кереги — айыл-јурттын ижи-тожи ла бала-барканы кичеери болотон деп айдып, ол керегинде ачыныжып, үйиле бөркөшкөндөр. Же табынча ол ончо керектердин аайына чыгат, үй улус керегинде шүүлтези кубулат, «үй кижии — база кижии» дейтен укаа сөстин учурын ондоп алат.

Н. Чевалковтын «Јоктунын аргазы өмөликте» деп ле «Канду бычак» деп пьесалары бойларынын учурыла алтай улусты көчкүн жадын-

жүрүмнөң айрылып, бир жерге токнайла, өмөликке биригип журтаарына, балдарды школго берип бичикке үредерине кычырат. «Жоктунын аргазы өмөликте» деп пьесада Совет жан жоктулардын праволорун корып, олардын адаанын алатан учурлу деп билип алган жалчы Одунчы жажына онын күчин иген бай Адыбаска удурлажып, оноң өчин алат.

Н. Чевалковтын «Канду бычак» деп пьесазында жаңы өйдиг некетелерин жетире аайлап болбос жокту Бекпей байлардын сөзин угуп, үйи жөптөп тө турган болзо, — өмөликке кирбей мойножот. Же үйинин болужыла ол учы-учында не-неменин аайы-төбөйин ондоп, жаңы жүрүмнин жолына кирет. Андый ок жолды база бир жокту кижиге — Борболчок өдөт. Байлар оны меке-төгүнле бойларынын жанына тартып алып, Совет жанга удурлаш болгон каршулу керекке сугадылар. Бу пьеса, алдындагы жартамал учурлу пьесаларга көрө, учурыла, шүүлтезиле бийик кеминде турат. Пьесада тургузылган сурактар чокым-жарт болот, геройлордын ойындары, калас жерге чөйилбей, экинди ле жүргери өдөт. Кажы ла геройдын куучын-эрмеги, тили онын кылык-жаңына келиштире берилет. Анайда Анчынын куучыны чокым-жарт, кезем болот, ол ончо каршучыларды илезине чыгарып, кату каруузына тургустырат. Бай Макташ жаандардын алдына жарамзып куучынданат, жоктуларла дезде кезедүлү үкүстеп куучындажат. Бекпейдин кызынын куучынынан онын кемзинчек ле коркынчак болгону билдирет. Кажы ла геройдын тили онын кылык-жаңына, угы-төзине келижип жат. Бу пьесада алтай жокту улустын классовой көрүм-шүүлтелери ойгонып, бай-жайзандарла тартыжып тургандары баштапкы ла катап көргүзилген. Бу теманы П. В. Кучияк сонгында бойынын творчествозында элбедип ле улалтып көндүктирген.

«Канду бычак» деп пьесада баштапкы ла катап жаңы кижиге — Анчынын сүр-кебери журалган. Ак-чек күүн-санаалу, жалтанбас, жана баспас кижиге, ол чак-түймеендү жылдарда актарга удурлажып, партизан отрядта жуулашкан, гражданский жуу божогон кийинде, ол эл-жон ортодо жаан жартамал иш өткүрет, оноң улус оны башкараачы ишке туткулап алгылаган. Н. Чевалков бу пьесазында жокту албатынын ортозынан чыгып, башкараачы ишчиге жетире өскөн жаңы кижинин сүр-кеберин журайт. Автор кееркемел эп-аргаларла тузаланып, жаңы улустын чындык сүр-кеберлерин, жаңы өйдөги жадын-жүрүмнин керектерин чечен байлык тилле бичийт.

20-чи жылдардагы ончо пьесалардын төс учуры — бир кезек улустын көрүм-шүүлтезинде озогызынан арткан-калган жан-кылыктарды жоголторго ууландырылган жартамал иштерди чике төзөп алып, улус жаңы жүрүмнин ээжилериле башкарынып жүрерине жединери болуп жат. Ол өйлөрдө албаты ортодо өткүрилген культурно-жартамал иштин база бир жаан сурактары — ол бичик билбес, кам-жарлыкчылардын ла кей-төгүнине бүдүп жүрген алтайларды ончолорун бичикке үредери, камбайлардын меке-төгүнүн, олардын каршулу кылыктарын илезине чыгарары, элбек албаты-жонго жартаары болгон. Безбожниковтын «Эрлик бийдин өмөлиги» деп пьесазы баштап ла «Кызыл Ойрот» газетте кеп-

ке базылып чыккан. Пьесанын кыскарта учуры мындый: өлгөн камнын сүнезин көрмөс жер тамызынын ээзи Эрликке апарып табыштырып берерге ченешкен, же камнын сүнези анаар барбай, мойножо берген. Эрлик оны угала, жердин үстиндеги улусты башкарып турган элчизине, көрмөскө, тын чуулданып, кату карууна тургузарга ченешет. Же неме болбосто, камнын сүнезин табала, ол ненин учун мойножып турганынын шылтагын билерге, оны шылады. Айдарда «Жер-Алтайда журтап жаткан албаты-жон жаңы жаң жандап, жаңы жүрүмнүн ээжилериле башкарынып журтагылайт, озор эмди сего, Эрликке де, Улгенге де бүтпей барган, онын учун слердин кемигерге де калан төлөбөс» — деп, камнын сүнези ого каруун жандырды. Эрлик андый солунды угала, ачынып чуулданардын ордына, онын бөштүзи Улгенге алтайлар каланды база төлөбөй барганын угала, «чок, андый керек ого» деп карын сүүнгөн. Пьесанын учу солун картинала божоп жат: жер үстиндеги улустаг калан келбезин угала, Эрлик ле онын колтыкчылары тородог өлбөскө, өмөликке биригип, картошко отургузар деп, жөп чыгарып жадылар.

Баштапкы ла алтай пьесалардын аңылу темдектери: озордо жадын-жүрүмде учурап турган каткымчылу эмезе шоодылганду учуралдар керегинде айдылат, геройлары ончозы улуска жарт болзын деп, кырк-каткылу, чокым-жарт тилле куучындашкылайт.

20-чи жылдарда энг жылбилү творчествозыла баштапкы ла алтай драматург Мирон Васильевич Мундус-Эдоков аңыланып турган. Ол көп тоолу пьесалардын авторы, оны бис алтай драматургиянын төзөөчизи деп жолду адап жадсы. Же Мундус-Эдоковтын көп тоолу пьесалары кепке базылбай жылыып калганы ачынычылу. Андыйлардын тоозында «Калым», «Каңза», «Алтын-Көл». Олордын бичилгенин, бар болгонын бис ол өйлөрдө авторло кожо жүрүп, онын пьесаларын качан да кычырган эмезе сценада тургусканын көргөн улустаг билерис.

Бистинг өйгө жеткен энг учурлу ла энг жылбилү пьесалардын тоозында — «Жене» ле «Озогызы ла эмдигизи». «Женеде» жадын-жүрүмде чын ла болуп турган керектер көргүзилет. Автор улустын көрүм-шүүлтезинде озогыдан арткан-калганынан болуп турган жанжыгуларды ла өскөдө жедикпес-тутактарды художественный эп-аргаларды тузаланып, илезине чыгарат. Пьесанын төс геройы — алтай үй кижжи. Онын өбөгөни өлүп каларда, оны озогыда жанжыккан аайыпча, өбөгөннин ийнизи Таптан байга берип ийерге өбөгөннин төрбөндөри тын албадангылайт. Айдарда үй кижжи бойынын жайымы, жаңы учун бастыра ийдекүчиле тартыжып, оны аргадазын деп, жайзаннан болуш сураган. Же жайзаннын жаргызы, кам, серкпе байлардын жаңына жайылып, калым төлөп садып алган үй кижжи закон аайыпча качырып экелген биледе артатан учурлу деп жаргылап салган. Автор жиит үй кижжинин сценадагы жүрүми ажыра байлардын азыдан бери жүрүмде шингип калган жанжыгуларла тартыжып, жаңына базынчыкта жүрүп, кижжи болгон адын көмө бастырган үй кижжи бойынын бөштүлерине удурлажа туруп чыккан кижжинин кеберин көргүскөн.

Мундус-Эдоков пьесаны бичнирде, бойынын алдына тургускан задачазы — өштүлерине удурлажып тартыжатан геройдын сүр-кеберин жураары эмес, же байлардын жескинчилү кылык-жандарын, озогыдан арткан-калган, кижини базынчыктап, күчин жийтен жанжыгуларын илестине чыгарары болгон. Пьесада байлардын сүр-кеберлерине удурлаштыра жоктулар Эркемейдин ле Адыбастын сүр-кебери берилген. Же олор байларга удурлажа баштап алган тартыжуларын учына жетирип болбой жадылар, ого олордын ийде-күчи де, билгирлери де, турумкайы да жетпей жат.

Мундус-Эдоковтын экинчи «Озогызы ла эмдигизи» деп пьесазында алтайлар жаңы жүрүмнин эжилериле башкарынып журтаарда, олордын санаалары, көрүм-шүүлтелери канайда табынча кубулып, билгирлери бийиктеп турганы керегинде бичилген. Пьесанын кыскарта учуры: бир карган Малчы малынан чыгым болуп турарда, ол кам кычырып камдадат. Айдарда зоотехник уул Мендик ого мал неден улам оорыгылап ла өлүп турганы керегинде олордон королто болбоzyn деп арбын азырал белетеп аларынын учуры керегинде жартап берет. Бу пьеса художественный эп-аргалары жанынан, баштапкызына көрө, эмеш жабыс та кеминде турган болзо, же амадузы жартамал учурлу болгоныла бааланат, ол улусты ичкери, жаңы жүрүмнин эжилериле башкарынып жүрзин деп кычырат. Мундус-Эдоковтын пьесаларында ол өйлөрдөгү жадын-жүрүмнин эн каруулу политический задачалары жарталат, жаңы улустын сүр-кеберлери билгир ле чындык жаралат, улусты ичкери, жаңы жүрүмге кычырат.

20—30 жылдарда драмалар бичириинде база бир кезек бичичилер иштеген. Олордын тоозында П. Чагат-Строев. Ол үлгерлеп «Уч жүзүн кожон» деп пьеса бичиген. Автор бойы оны кожон-пьеса деп адаган. Оны ол албаты творчествозынын байлык чүмдемелин тузаланып, кожончылардын маргааны бүдүмдү эдип бичиген.

Ол жылдарда Г. Токмашовтын «Эки оттын ортозында», «Калганчы жайзан» деп пьесалары албаты ортодо жарлу болгон. Же ол пьесалар бистин өйгө жетпей, база жоголып калган.

Жербойындагы кружоктордын репертуарында орус тилден баштап ла көчүрилген пьесалар көп болгон. Олордын тоозында Е. Окулованын Д. Бедныйдын үлгерлерин тузаланып бичиген «Уй улус кул эмес» деп пьесазы, орус бичинчи С. Подьячевтин Н. Каланаков учурын кубултпай, же геройлордын ады-жолдорун алтайла солып көчүргөн «Тушташ» деп комедиязы. Орус бичичилердин, анчада ла классиктердин, пьесаларын алтай тилге көчүрип, улусты олорто таныштырганы алтай драматургия байып, онон ары өзөргө жаан жөмөлтөзин жетирген.

Алтай драматургиянын төзөлип ле жадын-жүрүмнин социальный сурактарын көдүрип, идейный көрүм-шүүлтелү бичилген пьесаларыла байып, көндүгип өзөри 20—30-чы жылдарга келижип жат. Баштапкы алтай пьесалар — ол алтай драматургиянын бажалгалары, социалистический реализмнин искусствозынын ого тайанып, онон ичкери көндүккенинин төзөлгөлөри болгон дезе, жастыра болбос.

ЧАК. ЖҮРҮМ. КИЖИ.

(Уўр ўлгерлер)

ЧАК ТҮГЕНИП ЖАТ

Чак түгенип жат...
 Не де болор...
 Не болгой не?
 Не де болор...
 Не болгой не?
 Чак түгенип жат...

Кижиликтинг үстинде
 Кийик ийде, —
 Не болорыс,
 Не болорыс?!
 Жердинг үстинде,
 Жердинг түбинде
 Желбис ийде.

Бүгүнгү бистинг күннен,
 Бүгүнгү ару күүннен
 Бүткүл жүрүм камаанду.

Же бистинг ойгор бажыстан
 Мешке өзөт атомду.

Айса болзо,
 Атомду бу чакта,
 Бу жеткерлү жерде,
 Билерге күч телекейде
 Бис калганчы улус,
 Калганчы санаа-сыс,
 Калганчы арткан ис?..

Чак түгенип жат...
 Не де болор...
 Не болгой не?
 Не де болор...
 Не болгой не?
 Чак түгенип жат...

ЭГИРДЕ ЖАНГЫЛАП КЕЛЕТКЕН УЙЛАР

Туулар үстине бүрүнкүй койылып,
 Тенгери тымып, серүүн түшсе,
 Эмчеги саамчып, сүтке тыгыскып,
 Эгирде уйлар жангылап келетсе,
 Сандырап, сакып туратан эдим,
 Саалган сүтке сүүнетен эдим.
 Түмен өлөңлө, жайла жаарзып,
 Түжине көрбөгөн бозуга балазып,
 Эжикте ак уйыбыс туратан,
 Энемнинг көнөгин сүт ажатан...

Энезин эмип, ак бозубыс
Эк-јамакай көбүкшип агарар.
Сүтти кайнадып, бис те бойыбыс —
Сыйным, энем сүүнип отурар.

...Көрүп турум.Бозом койылып,
Көгөргөн алыстан серүүн төгүлет.
Азыйгы ла бойы чубажып алып,
Араайын уйлар жангылап келедет.

Эгирде жангылап келеткен уйларды
Энем саабас — санансам, ачузын!
Карануй таладан кару энемди
Кандый ийде кайра бурызын!..

Эмдиги балдар сүттү аякты
Сүүнип албас. Тойу ончозы.
Эгирде жанган уйларды алкышту
Эжикте уткыбас — дйинстин башказы...

Уйлар мөөрөжөт. Нени ырымдайт?
Унчукпай көрөдим, жүрегим ыйлайт.

ЛОГОЛЫП КАЛГАН ЖЫЛДЫСТЫ САНАНЫП

Бийик айаста жаантайын жарыган
Бир жылдысты күнүң ле сакыйтам.
Ол чокту ла кеен жангыртам,
Ойто ло көрүнзе, ого айдатам:
—Жары, жаантайын жалтыра,
Жаркынында сенин жок жастыра!

Ак-жарыкка жаркыный урган
Алкышту жылдысты бежен жылкайкагам.
Жажытту жагарын ол меге жайаган —
Жагары учун быйаным айткам:
—Жары, күй, күнүң ле жалтыра,
Жакшынак тушташта жок жастыра!

Алыс бийиктен меге жарыган
Азыйгы жылдыстың чыгарын сакыйдым:
Ол кайда барган, канайып жылыйган,
Сандырап оның салымын санандым.

Бежен жыл көргөн жылдысты
Бедреп, жоктоп, мен кунуктым.

Канайып мененг озо жылыйды,
Канайып өлди, кайдаар кайылды?..

Эски жылдыстар эмдиге ле јеринде,
Эбире туулар эски ле ордында.
Је мениг жылдызым көрүнбейт бийикте,
Көөрөбөйт жүрегим бүгүнгү эгирде.

«Јары, күй, эмди ле јалтыра,
Јанжыккан тушташта јок јастыра!» —
Јоголгон жылдысты јоксынып сүрнүктим,
Јолымнын учы кыска деп сүрдүктим.

Мененг озо жылдызым өлүп,
Өлөримди меге белгелеп берди не?
Айса, жүрүминен жүрүм бөлип,
«Јүр эмеш!» — деп, эртелеп барды не?..

* * *

Алтай кижі эжигин
Азыйда ачык арттырган.
Қарачқыда бойы эжинген,
Је күүнинде — күн јарыган.

Эмди бистинг эжиктер
Эки де сомокло бөктөлөт.

Јакшы, јалакај эжилер
Јаркынду бөйдө бртөлөт.

Айдан, күннен, жылдыстан
Алтайлар бүгүн коркыыр ба?
Атом ачкан бойыстың
Айлысты сомоктор корыыр ба?

ҚҰС БҮРКЕИТ БАСТЫРА ЈЕРДИ

Қүс бүркейт бастыра јерди.
Садынчак куштар сандырап барды.

Қалтырашқан кайыңдар ортодо
Қарат чибі ол ондо...

Эбире телекей сары олјодо,
Эт-јүрегим сары корондо.

Қүс бүркеди бастыра јерлерди.
Је бүркеп болор бо бастыра жүрүмди?

ЖЫЛДЫСТАР ЛА КЫСТАР

Бу күйгүлөп турган жылдыстар
Бадышпайт телкем тенериге.
Жылдыстар — эн жараш кыстар
Жабызабас бийиктен бу меге.

Жылдыстар ла жаш кыстар,
Жажын-чакка өлбөс!
Карызам да жүректи сыстадар,
Канымда жүрүмнинг жаражы өчпөс!

Орчылан кеен омордын одыла,
Омор жерди, улусты жарыдар.
Жангыс ла өлзөм, бир уула,—
Жап ла, — ончозы жок артар...

* * *

Жаан телекей үстинде
Жаан калыктар кандый көп!
Менин жонум ас ла төп,
Же салымы, сызы көксимде!

Улу калыктар калыгымды
Уур түнле базырат па?
Улалтпаска тирү канымды
Унчуктырбай базынат па?..

Бастыра чечектер бар тушта,
База бир чечек табылат.
Байлык тилдер көп тушта
Менин де тилим томылат.

Улу чындык бар учун
Бажым бийик — онызы чын!
Чымалы ошкош чын бөкө
Калыгым бар да — мен бөкө!

АЧЫК САЛКЫНДАР АЛДЫНДА

Мени эбире канча кире улус бар,
Көстөриле мени омор жарыдат.

Менде кандый жакшылар, кандый жамандар—
Ол жаркынга ончозы жарталат.

Ачык салкындар алдында
Азыгы бойым айабай турарым!
Албатымнын, жеримниг адынан
Айга да барзам, алтайлап айдарым!

КАИРЫЛЫКТА ЖЫЛКЫЧЫ БОЛГОН БОЛЗОМ...

Калак ла де, Кайрылыкта
Жылкы ла кабырып жүрзем кайдар!
Түн ле түшсе, жык уйуктап,
Түженбей де кижиге жадар...

А мен кандый да сөс бедреп,
Каным күйдүрүп, карыйдым эрте.
Же жаш кулундар нени белгелеп,
Жаантайын киштежет менин көксимде?

...Чалынду өлөңдөр, туулар, аттар —
Чындап та, ончозы озогы түш!
Канайдар, жүрүмүм мындый ла артар...
Кайрылыкта жылкычы болзом, кандый тыш.

БОЙЫНЫН ОРДЫНА

Алтай уул адазын
Азыранты турага апарды.
Адазы жаткан бир кыбын
Арутадып аластады...

«Бойыма кабинет болды —
Бойында жеңил сананды, —
Корыган Совет ол жангы,
Государство көрзин адамды...»

Кайкабазын — кайказын,
Канайып жүреги тидинди!
Билбес улус эм билзин
Бир улу чындыкты:

Жуучыл-солдат шыркалу.
Жуунун кийини — ой кату.
Же балазы жогы — шыралу,
Балалу болор ол күүндү.

Жартап канай жартайган, —
Же бу ла уулды, бу эрди
Оскүстөр жадар турадан
Солдат алган жок бедиге...

Сабары жок колыла
Сыймайтан бажын уулчактын:
«Эр болорунг, чыда ла,
Эзен жандым жуу-чактаг...»

Калганчы сүтле, калашла
Каткырып, сүйүнип азыраар.
«Эр болорың, чыда ла!» —
Эркеледип омок ол айдар.

Тустың тудуш ачузын
Тату шикирле сүүндирген.
Уредүчи болуп, адазы
Уйде, школдо үреткен.

Кырдан кырга чыккандый,
Класстан класска уул көчкөн.
Уулчак болгон чыккандый,
Учында төөдий ол өскөн!

Уулы эмди кандидат,
Улу болорго — бир алтам.

Адазы карган, канайдат,
Аар-жүкти кайдатан!..

«Эр болорың, чыда ла!» —
Эрлү иженчи эскирди.
Өскүс уулчак чыдайла,
Өскөлөп адага эм көрди.

Жаңыс сөслө айткажын,
Жастарды ээчий кыш келди.
Карган ада ла жинт киж
Катап ордын солышты.

...Алтай эр адазын
Азыранты турага аткарды.
Айдарга, калак, ачузын, —
Алтай күүнис артады!

* * *

Кемдер де бүгүн Москвада,
Ташкентте ле Парижте —
База өскө дө ыраакта
Базат, амырайт, иштенет.

Кандый анда музейлер,
Садтар ла парктар!
Энгир өңөлөп ол келер,
Ресторандар элбек ачылар.

Жараш келиндер ле музыка —
Жаан телекей ундылар.
Же кемдер де, кайда да ый-сыкта,
Ачуга, түбекке бастыраар.

А мен дезе эмдиге ле
Алтай тууларла базадым.
Жолду, жол жок жерлерле
Жойу ла атту барадым.

Алтайды аайлаарга мен тыгдап,
Аайлап болбой артадым.
Албатым бүдер сөс талдап,
Же куру мылтыктан ададым.

Элбиреп жааган жаңмыр алдыла
 Эмди ле барып јаткан болзон.
 Эки буттын ээлгир алтамда
 Эң ле кеен туфля болзо...

Јараш бажыңды кызыл күндий,
 Јаркынду зонтик јапкан болзо.
 Ол туштагы омок үндий,
 Унинг ойто угулган болзо...

Апагаш жаңмыр ажулар ажып,
 Айланган јаска нени дешымырайт.
 Јүрүмди, күнди, жаңмырды кайкап,
 Сөбөгинде өскөн өлөңдөр шылырайт.

АНЧЫНЫҢ СӨСТӨРИ

Алтайды	Алтайга
Айландым,	Алкыжым
Арыдым.	Айдадым...
Андайдым,	Адым —
Амыргылап,	Алтын.
Анды	Алтайым да —
Ададым.	Алтын.
Азадым	Аркамнын
Аскышка	Арјанда
Алгыйды.	Ажулар
Ачаптыбай	Артылаг.
Ажанып,	Алдымда
Амырап,	Айлым,
Араайын	Ач-үреним,
Аңданадым.	Абакайым.
Амырап	Алтай —
Алала,	Амыр.
Артканын	Ак-јарык
Алып,	Амыр
Арчымактайдым.	Артсын!
Апарып	Артканын да
Адыма	Айлаттым.
Артадым.	Айлыма
Аңдык	Айландым.

МЕНИН ҮЛГЕРИМ МЕНИ ӨЛТҮРЕР

Менин үлгерим мени өлтүрөр,
Өзөгимди өртөп, олор күйдүрөр.

Қажы ла табылган уур сөзим
Қанымды ичип, мени карыткан.
Қажы ла жолдык жүректен өзүп,
Жүректин ижин, согултын кыскарткан.

Эмеш те кемжү-кертү жогынан
Эбире жылга сөстөр элгегем.
Жолы жок талага үлгерлик жолдыктан
Жолдор саларын мен сүүгем.

Эбелген ыраакта жажытту жерлерге
Энчикпей амаду мени жүткидер.
Менин учун жүрүм жүрерге
Мени менин үлгерим өлтүрөр.

ООГОШ БОЛЧОМДОРГО

Василий ТОЕНОВ

ЧООКЫР ТАШТЫҢ ЖАЖЫДЫ

ЫЛЫЙТУ

Географиянын јерине бек отургызып койгон кезер таш үч конгон кийинде кенейте јылыйып калган. Ол кайда барган? Кем де билбес. Је јенил неме, ойынчык болзо, балдар апарды деп айткай эди. Бийиги бүдүн јарым метрге шыку уур ташты кем апаратан? Айла, ол кемге керек? Је андый да болзо, ол турган јерине кайылып калбаган ине. Кайда барган?

Мындый санаалар Василий Адучыновичти токынатпай турды. Ол кезер таш отурган јерге ончозынан озо келген. Онон мында бастыра үредүчилер ле үренчиктер болдылар.

Баштапкы урок баштала берерде, площадкада Василий Адучынович ле школдын директоры Ольга Михайловна экүден экү арттылар. Октябрь айдын каан-айас, јылу күндеринин бирүзи. Тенери чап-чанкыр, бир де булут јок. Түштүктен јаан эмес салкын согот. Салкыннын аайын көргүзер «самолеттын» тыркыражынан өскө бир де табыш угулбайт.

— Је, Василий Адучынович, эмди нени эдерис? — деп, директор өкпөөрингенин бойында тудунып, өнөтийин, өчөгөн кептү, јымжак сурады.

Јиит үредүчи нени де айтпады. Ол кезер таш отурган јерди база катап ајыктайт. Онон площадканын чеденин лаптап көрди. Директор, јажы јаан, узун чөйбөк јүстү арык үй кижиге, јабыс тактанын учына барып отура берди. Кезер таш турган ороны та кем де тобракла ойто көмөлө, үстин керек дезе түзеде јазап салтыр.

— Мен слерле куучындажып турум ошкожым, былар...

— А, нени айттыгар? — Василий Адучынович баштапкы суракты укпаачы болды.

— Ол таш кайда барган деп, мен слерден сураарга турум.

— Ол ок суракты слерге база берер күүним бар. Ол кайда барды не, Ольга Михайловна?

— А, слер мени, айла, өчөп турыгар ба? Ол таш учун жаггы слер бурулу. Слер оны бого экелгенигер. Онон слер бойыгардын фокустарыгарды качан токтодорыгар? Былтыр ээлү куй ташка балдар апарып жүргенигер. Онын кийинде Тижина Клара тын оорыган. Онын энезинин айткылажына жалкыбаган эмтиригер. Эмди десе жебрен улустын сөөккө кондырган быjar тажын кодорып экелдигер. Билип турыгар ба, слер школдын, үредүчилердин тоомжызын жабызадып жадыгар.

— Ольга Михайловна, бис оны кодорбогоныс...

— Уккам, уккам. Болор! Слерди географиянын кружогын өткүреринен жайладып турум. Балдарга да, ада-эне-лерге де тыш болор.

Слерге база...

— Меге база — директор школ жаар түрген басты.

Василий Адучынович толыктагы тактага барып отурды. Онон эмеш сананып отурала, тизезине јудруктайт. Је директорло не жазап куучындашпаган деп айдар? Чындык учун не тартышпас! Је ол ло городто областьтын музейинин јанында туш-башка јерлерден экелген ондор тоолу кезер таштар «отургылары ла». Олорды экелген улустаг оорып та турган кижии јок. Је онон директорло канайып тартыжарын: ол сени баштапкы класстаг ала үреткен, јажы јаан педагог. А сен кем? Педучилищени жагы божоткон он сегис јашту уул. Төртинчи класстын үредүчизи. Айла, бу географиянын кружогында, чынын алар болзо, сенин керегин де јок. Оны өткүретен кижии географиянын үредүчизи. Је географиянын үредүчизи бойынын төс предметиле коштой бежинчи, алтынчы

класстарда историянын, биологиянын урокторын өткүрүп турганынан улам, кружокты ого бүүдүмжилегендер. Айла, бооро педсоветте ол бу кружокты бойы да сурагадый отурган болгон. Ол баштамы класстардын үредүчизи де болзо, же онын сүүгени география, ар-бүткен. Былтыр мында практикада болордо, ол жаан класстардын үренчиктери ле кожо ар-бүткенди шингдеер ле үредер жер тзззп баштаган. Талдап алган жерди чедендейле, башка-башка стол-молор тургузып, ологго керектүү приборлорды кондырган-дар. Айла, бу приборлорды школ Василий Адучынович мында жетинчи класста үренип турарда алган... Эмди дезде площадкада кандый прибор, кандый жазал жок деп айдар! А мынаар бу Жаан-Туунын макет-сомын Василий быжыл жайгыда тагынан бойы жазган. Макеттеги туунын түштүк жанында жыраалар, агаштар, бийик олззг, түүндүгинде дезде — кайа таштар, чогула тззгүлген сай таш, тын салкынга корчойып калган жабыс агаштар ла борорып калган талдар. Ол керек дезде макетке Жаан-Туунын кобыжиктеринде жаткан малчылардын турлуларын жазап салган. Мында анайда ок улустын сары балкаш алып турган «Копай-Город» деп жууканын, деремненин жанындагы эки оосту куй таштын, колдин ле озко дзз жерлердин кебери сүрекей жакшы эдилген. Бу площадка жаан удабай ла балдардын сүүген жери боло берген.

ЭЭЛУ КУЙ

Бу площадкага кезер таш экелип кондырар шүүлте онын санаазында да жок болгон. Ол сакубас жанынан келишкен. Же озо баштап ээлү куй таш керегинде.

Былтыр практиканын учында Василий Адучынович үч уроктын кийинде балдарды озко кийим кийип, ажанып алзын деп айылдарына божоткон. Энгирге жетире кырга жарым күннин походына барарыс деп айткан. Балдар — ол балдар. Кырда озкон балдар кыр корбззгзз деп канайып айдар. Же экинчи класстын үренчиктери айылдарына сүүнчилү кыйгы-кышкыла жеткилегендер.

— Ура! Бис походко барып жадыбыс. Походко!

Бир частан школдын жанына жуулыжар болуп куучын-

дажып алдылар. Же практикант айлына жаңы ла чайлап отуларда, кызычактар жүгүргенче келдилер.

— Василий Адучынович, бис жуулыжып калдыбыс.

— Ончозы ба?

— Ончозы, ончозы. Слерди сакып жадылар.

— Да-а-... — ол чазына көрөт. — Жүк ле жирме минут өткөн. Бастыра керектерде андый болзоор, жакшы болотон туру.

Ол күн олор суунун ары жанында Килең-Баш деп жаан эмес кырга чыгып жүрдилер. Ондо балдар санаазы жеткенче ойнодылар. Василий Адучынович балдарга солун ойындар таап, бойы олорло тең-тай ойногон. Учунда эки оосту куй ташка кирип жүрдилер. Бу куй таш салкыннан улам болгон деп ол балдарга жартады. Куй таштын бир оозы жаан, экинчизи кичинек, ичи десе телкем ле түс. Бого изү күндерде торбоктор, койлор кирип серүүнденгилейт. Бу куй таш кырдын эдегинен бежен ле метр кире бийигинде. Онын ичине жаан балдар мелле, будукла колдорун салып койтырлар. Же ол ло. Жарымкүндүк поход божогон. Балдар ару кейге амырап алдылар.

Тал-табыш деп неме эртенгизинде уроктор башталар алдында башталган. Василий Адучынович ишке келерде, оны директорго кирзин дешкендер. Директордын кыбында Тижина Кларанын энези ыйлап-сыктап отурган.

— Василий Адучынович, Кларанын энези слерге комыдалду келди. Кечеги экскурсиянын кийнинде Клара жаан оорып калтыр.

— Соокко до өтпөгөн, сууга да кирбеген эдибис, не оорыган болотон—деп, Василий Адучынович Кларанын энезине айтты.

— Менин баламды үредетен болзо, бичикке үредигер. Кырга-айга чыгарарга бербезим. Сен ол жаш көөркийлерди ээлү куйга не кийдирген? Ол түниле улаарып, жүүлип конды, адаганы жаңыс ла ээлү таш.

— Ээлү деп слерге оны кем айтты? Ол торбоктор, уйлар серүүнденип, журттын бастыра жааны-жажы болгон куй эмес пе?

Уул оной ло айдарда, табыш эмес табыш башталды: «Сен жаантайын тайга-таш керип жүрген, онын учун өкпө-

жүрегин оору. Сениң ада-энен де ондый...» Калаптанган Өлөнчи нени айтпады деп айдар.

Өлөнчи жүре берерде, Ольга Михайловна ого мынайда айтты:

— Ого таптырган кижиге тирү буква таптыртканыла түгей ине. Походко, экскурсияга барзагар, слер онын балазын албай турыгар.

— Канайып? Бала барарга күүнзеп турза, канайып албайтан? Онон ол класстан кандый коллектив болотон. Бирүзи барар, бирүзи барбас болзо. Меге нак коллектив керек.

— Коллектив, коллектив! Слер озо үредүде, јакшынак керектерде нак коллектив тözöp алыгар. Онон сооттоп, серүүнденип баскылагайыгар...

— Ар-бүткенди сүүрине үредерин слер соотош деп адап јадыгар ба?

— Је сен кижинин тилинен тутпазан, Вася,— директор үредүчиге јууктай базып, күлүмзиренди. — Сен менин үренчигим. Эң артык үренчиктеримнин бирүзи. Мен сеге јангыс ла јакшы күүнзеп јадым. Ол үй кижинин балазыла ајарынкай бол.

Василиј директорго нени де айтпаган. «Ол белгечи, јарын көрөөчи, кудайзак Өлөнчиге мени, менин ада-энемди јаман айдып турарда, слер ненин учун токтотподыгар?» деп сураарга сананган. Је сурабады. Ого бойы эмес, Ольга Михайловна карам болды.

Өлөнчиге јангыс ла школдо болгон эмес. Ол Василийдин энезин база барып айткылап жүрген.

Энези уулын улустын балдарын куй ташка апарып жүрдин деп айтпаган. Ол эгирде мынайда куучындаган:

— Азыј мен эјемле кожо кой кабырып жүргенисте, јаштан ол куйга кирип аргаданатан эдис. Онын ичиге айылдын ичиге ошкош түп-түс, кургак. Јаан јутта онын ичиге от салып алала, отураарга јакшы. Је онон Иженер јүүлиц, ого барып конгонынын ла кийинде, байланчан эмеендер оны ээлү деп адап алгандар.

Ол кижиге Василийдин де санаазына јакшы кирет. Ол тушта ол баштапкы класста үренип турган болор керек.

Жуунын экинчи жылы болгон. Бир катап Иженер (ол онон озо до жүүлип туратан болгон) школдын жанына «өлөлө, өлөлө» деп кыйгырганча једип келген. Балдар коркыган бойынча, класстарына киргендер. Онон ол оору кижии жүгүрүп, айланып, школдон ырап, жүре берген. Ыраактан көрзөң, ол кижини торт ло куйун айландырып турган немедий. Онон ол кижии онойып ла келзе, кыр јаар жүгүретен боло берген. Бир катап јурттын эмеендери Иженер эртен тура эки оосту куйдан чыкканын көргөндөр. Онон Иженерди городко эмденерге аткаргандар. Онын ла кийинде онон суру јок.

КЕЗЕР ТАШ

Василий педучилищени божодып, иштеерге келерде, ого тортинчи «А» классты бергендер. Директор ого мынайда айткан:

— Јажырбазым, сеге күч класс келижип јат. Варвара Герасимовна амыралтага барар алдында оорып-чылап, көп күндер божоткон, үренчиктеринин билгирлери уйан. Сеге дезе бар сондошты јоголтор ло бежинчиде үренгедий иженчилү билгирлер берерге кичеенер керек. Ол ло бойынча бежинчиге көчүрүп койзобыс, эзенде чак болор. Бежинчиден ле ала балдардын көбизинин үредүзи уйдадай беретени текши јарт. Василий Адучынович, «сен» деди деп ачынба.

— Ольга Михайловна, канайып турыгар, мен не ачына-там. Меге карын јакшы. Онон өскө үредүчилер: «Адучыныч», үренчиктер: «Василий Адучынович» — торт ло карган кижидий.

Сентябрь айдын калганчы күндеринде јаан класстардын үренчиктери школдын жанына картошкого барарга јуулгандар. Василий Адучынович эки урокты божодоло, школдон јангы ла чыгып келген. Школдын јанында—машина.

— Василий Адучынович, бисле кожо картошкого барактар, келзегер? — деп, јаан класстардын бир бөлүк кызычактары үн алыжып, кычырып турдылар.

— Бис бойыстыйын казып койгоныс, эмди слердин очередь — деп, үредүчи каткырып айткан.

— Балдар жуулыжып калган, а завхоз эмдиге јетире јок. Јаан кижии јокко балдарды кедери јангыскандыра канайып божодор. Василий Адучынович, слер олорло кожо барып келзегер кайдар — деп, директор сураган.

— Мен белен. Јангыс өскө кийим кийип алар керек.

— Је јакшы. Атанаар. Баданова, Кленов — слер старосталар, ондо Василий Адучыновичке болужыгар. — Ольга Михайловна кыймыктап ийген машиналардын кийнинен јакып турды. — Јакшы иштегер! Бүгүн ишти божодып койыгар.

— Јакшы иштеерис! — деп, бир бөлүк јаан кыстар эки катап улай-телей јангыс үнле кыйгырдылар.

«Көрзөн, јангыс үнле, нак кыстар болтыр» — деп, Василий Адучынович машинага отуруп јада сананды. Картошко салган кырага кожон-каткыла јеттилер.

Иш озо баштап торт ло јылбай турды. Уулдар кыстарды оок картошколорло шыбалап, каткырыжып божобойт.

— Он минутка амыраш. Эки колоннага туруп ийигер.

— А не керектү туратан? Ойноорыс па?..

— Иштеерис. Кыстар бир башка, уулдар бир башка. Је түрген, түрген. Сындалаарла турыгар!

Василий Адучынович бастыра балдарды алты түнгей звеного бөлиди. Кажы ла бөлүкте јаандары да, кичинектери де, уулдары да, кыстары да түнгей. Артыкташкан Маша деп кысты кажы ла звенонын казып табыштырган картошказынын тоозын алар эдип көстөди. Бойы күчи ас звеного кожулды. Бот, эмди картошколо таштажар, каткырыжар ой јок. Он кижии картошконын сабын јулуп, јангыс јерге тажып јат. Уулдар күрекле казат, кыстар ородогы картошколорды жууп, көнөктөргө салат. Бөлүктер ортодо мөрөй башталды.

Иш кайнай берди. Балдар јангыс ла сыр јүгүрүште иштеп турулар. Канайдарын, кемнин де учына артар күүни јок. Көрөр-угарга јеткелекте бастыра картошконы казып койдылар. Јангы казылган, ап-ару, кызыл-кызыл картошколорды үч јерге чогу уруп салдылар.

— Сандырт, ол ары жанында чочколорды көрзөн! Түрген! — «чотобот» Машанын кыйгызы угулды.

Амырап отурган балдар ончозы бут бажына туруп чыктылар. Эки жедеен кара-чоокыр чочко чогуп койгон картошканы ары-бери түртүп, тепсеп турды. Онон бирүзи жаан картошканы тиштенип алала мантаарда, экинчизи кийинен ары блаажып мантады. Тойу чочколор. Журт ыраак, кайдан келгилеген болотон? Жошкын немелер болгодый.

Ого-бого жеткелекте балдар эки чочканы картошкозын казып койгон кырага курчап алдылар. Чочколор олордон коркыбайт. Керек болзо, бу курчуны кажы ла тужынан үзе согуп жүре берерин билип турган ине көрмөстөр. Байагы жаан картошканы жара чайнап, шапылдада жип, ары-бери баскылап турулар.

Балдар бой-бойына жууктай баскылап, курчуны там ла кичинектедип турдылар. Уредүчи «беришпегер, тенибер немелер тиштеп ийбезин» деп айдардын кажы жанында эки чочко «крю, крю» ла дешкен бойынча, куйруктары чычандап, сан өрө бурт этти. Кыстардын чангырыжы, каткы, «тут, тут» деп кыйгылар, тоозын-тобрак, та кем де жыгылган. Кийиндеги чочкого алтынчы класстын үренчиги Койтык та качан мене согуп ийгенин бу сандраштын ортозында кем де көрбөгөн.

Койтык чочканын үстине узак чыдашкай не деп ончозы тынар-тынбас көрүп турдылар. Койтык кыранын учына жетире жыгылбады. Же онон чочко кыранын жаказындагы онкок-чинкектерге бир-эки ле калыырда, ол күски баргаанын ортозы жаар эки буды сырас эдип, уча берди. Мыны көргөн балдар сыр каткыда. Жаан удабай онон Койтыктын кыйгызы угулды:

— Келеер! Көрзөөр, мен нени таап алгам...

Жерден кезер таштын бажы көрүнүп жатты. Чочко оны ажыра калыган ошкош. Мында кезер таш турганы Василий Адучыновичтин санаазына кирбейт. Онын жыгылганы удап калган ошкош. Өлөн-чөп, жегес туй базып койтыр. Картошканын жерин сүрген трактор онын учына базып ийерде, онын бир жаны жөнөн чыгып келген эмтир. Балдар бу жерди ончозын айландыра шиндеп көрдилер.

Уулдар жаан удабай ла жөнниг алдынан жедеен кезер ташты чыгарып келдилер. Олордын јерде мындый кезер таштар эмди јок. Ол Булакыда, анчада ла јурттан ары эки жаан корымнын јанында, јерге кадап койгон бийик содон таштар эмди де көп. Оны улус «јебрен баатырлардын кереестери» деп ајдат. Је ол содон таштарды бу кезер ташка канайып тўнгдеер. Василий Адучынович бого јүзүндеш таштарды городто, музейдин јанында көргөн, а балдар дезе историянын учебнигиндеги јуруктардан көргөндөр.

— Слер билереер бе, бис кандый таш таап алганысты?.. — үредүчи кезер таштын арткан-калган тобрагын тўжүрип, оны бастыра јанынан шиндеп куучындады. — Бу сүрекей ас учураар кезер таш. Көрзөөр, керек дезе курлу. Јок, мындый кезерди мен баштапкы катап көрүп јадым.

А балдарда үн де јок. Олор мындый неме көрбөгөндөр. Торт ло кижинин бойы. Оос, кулак, тумчук, көс — ончозы бар. Јебрен өбөкөлөрдин эткен кереези кыймыктабас, соок таш көстөриле бу ач үренди «көрүп» турды.

— Эмди терен оро казала, ого бектеп отургызып койоктор — деп, үредүчи кезер ташты база катап ајыктап айтты.

— Антарылып калза...

— Јок, оны апарактар, Василий Адучынович.

— Апарактар, удабас машиналар једип келер. Апарактар!

— Бистин площадкага отургызып койорыс — деп, географиянын кружогынын жааны Витя Тижимеев айтты.

Балдар ол ло күн кезер ташты картошколо кожо тартып апарала, школдын јанындагы площадкага кўнбадыш јаар уулап, бек отургызып койгондор. Чоокыр таштан эткен кезер таштын тууразындагы јалбак агашка «9 октябрьда 1957 јылда Кара-Кобыдан тапкан кезер таш» деп бичип салдылар.

ЭРТЕНГИЗИНДЕ

«Школдын балдары Кара-Кобыдан кезер таш экелген» деп табыш јуртка тўрген јайылган. Ол ло күн энирде кезер ташты көп улус келип көрди. Эртенгизинде јурттын эн жаан кижизи, сегизен јашту Капшаай, келди. Ол табылган

чоокыр ташты көрөргө жетен жашту жеени Жедекле кожо келген. Бу өйдө площадкада Витя Тижимеев приборлордун ижин шиндеп турган тужы. Эки карган келип жатканын көрөлө, «эмеш эрте келгеним жакшы болды» деп сананган. Ол байа бого келеле көрөр болзо, кезер таштын жүзин балдардын та кемизи де мелле чоокырлап койгон эмтир. Чанкыр өңдү мелле кабактар ла сагалдар журап койгон. Олор бу кезер ташты журтка экелгенин кезик жаан улус чек жаратпай турганын ол кече айлында уккан. «Баатырлардын кереезин журтка экелгени өлгөн кижинин сөөгүн айылга кийдиргениле туней» деп айдыжып тургандар. Онын учун Витя шокчыл журукчынын журугун үлүш бөслө жазап арчып салган.

Витя каргандарла эзендежеле, площадканын каалгазын ачып, олорды кирзин деп сурады. Капшаай өрөкөн кол тайагына тайанып, чеденнин жанына токтой түшти. Эки карган өбөгөн бир эмеш өйгө унчугушпай, көрүп турды.

— Ол бо, таай? — Жедек чичкечек үниле сурады.

— Ол эмей база! Ол ло бойы. Чоокыр таштан эдилген. Бистин жерде мындый таштар жангыс ла Кара-Кобыда туштап жат — Капшаай площадкага кийдире базып келди. — Же жакшы ба, нажы? База катап тушташтыс. — Ол кезер ташты кургак, жаан алаканыла таптады.

Витя эки карганнын куучынын тынып-тынбай угуп турды. Кече улус бу кезер ташты кем де көрбөгөн дежип турган. А көргөн кизи Капшаай өрөкөн туру. Витя «Акыр, олордон бу таш керегинде жазап сурап угар керек» — деп сананып турганча, Жедек база ла таайына бурылды:

— Слер ол тушта канчалу болгоноор, таай?

— Сен ол тушта жок болгон. — Капшаай такта жаар басты. Ого једип, суйук ак сагалын сыймай сокты. Жедек ле Витя онын жанына отурдылар. — Мен тогус жашту болгон ошкош эдим. Менен кичинеги үч кыс болгон. Мен эн жааны. Адамдар шак ол Кара-Кобынын бажында журтагандар. Адам сүрекей јобош кизи болгон. А энемди ден айтпа, је сен бойын да жакшы билерин ине. Же анайып, бир катап кой кабырып јүреле, таштарлу јабыс төннөн эски өлөнгө, јенеске бастыртып койгон бу кезер ташты тапкам. Мен оны сүрекей соныркап көргөм, тобрагын, өлөн-бар-

гаазын үзе кургада арчыгам. Эңирде айылда улуска таш кижн таптым деп айткам. «Сен ол јер дөөн эмди чек јууктабай јүр, балам. Ол көрмөстү јер — деп, энем меге ол тушта јакыган. Онон айылдагы улус көрмөс керегинде сүрекеј коркынчылу куучындар куучындашкан. Андый куучындарды мен ол тушта баштапкы катап угуп отургам. Јаан улустын куучынынан мен түниле улаарып конгом. Энем дезе эртенгизинде адама ол бала корымга барып јүреле, түниле улаарып конды деп айткан. «Сен ол јерге јууктаба, сабалган јиирин, билдин бе?» — деп, адам јакыган. Чын, мен бир канча күнге ол јерге јууктабай јүргөм. Је узак эмес. Вир күн түңгей ле једип баргам. Көрмөс керегинде куучындардан, көрмөстөң мен түнде коркып турбай, а түште мен бойым көрмөстин бойы ине. Бу ташка база ла јеткем. Чоокыр кара таш күнге торт ло јалтырап јатты. Айас күн болгон. Айландыра ончо ар-бүткен сүүнчилү. Јаңыс ла кезер таштын јүзи меге сүрекеј соок деп билдирген. Мен, тенек, ол ло корымдардан черет таш таап алала, кезер таштын көстөрнн каткымчылу эдип јарандыргам, ого чач јурагам, сагал јазагам...

Карганнын куучыны бого ло једерде, Витя чыдажып болбой, тыйтылдада каткырып ијди. Онын санаазына байа арчыган јуруктары кирди.

— Не каткырып турун, Мите? Мени энеден мындыј ла карган бойым чыккан болор деп сананып турун ба?

— Јок, мен тегине ле... — деп, Витя айдар немезин таппай эпјоксына берди. — Је онон ары не болды, Аба? (Јурттын јааны да, јажы да Капшаайды анайда адап јат.)

— Ондый кылыктан не болор база. Сабалган јигөм. Энем оны көрөлө, мени аттын камчызыла сабаган.

— Эйе, эјебис балдарын карамдап билбес кижн болгон — деп, Једек бажыла кекип айтты.

— Сабаш неме беде. Мени апарала, бастыра јуругымды арчыттырган, ташты өлөн-баргаала јаптырган... Айла, онын ла кийнинде мен онын оозы-мурдын база јурабагам. Је келип көрөрнн көрүп туратам. Јаш тужында кижн јаратпаган немени карын эдер күүни келетен неме ине. Бу кезер ташты ујуктап јаткан баатыр деп мен бойым көпчи-

дип, сананып алгам. Ого жаантайын келип, оныла тирү немедий куучындажып туратам...

Капшаай карганактын айдыжыла болзо, онын адазы иит тужында бу кезер таш янтыыйп калган туратан.

ЭКИ КОНОКТОҢ

Ол күн балдар урокто тушта кезер ташты та кем де аайы-бажы жок журап койгон. Школдын жуугында жаткан Таркыраш деп балдар жок үй кижиге Ольга Михайловна школго келедерде, ого сакыбаган жанынан туштаган кижиге болуп, мынайда айткан:

— Ол балдараарды ай-уй деп не айтпайдаар? Озогы кереести экелеле, оныла нени ле кылынып жадар кандый аайлу неме ол?

— Школдын ла балдары дежер, слер кайткан улус. Озо баштап озор бу ла слердин төрөөн-тугандараардын, көрүш-таныштарыгардын балдары.

— Бойоор барып көригер, удабас ого үйген-нокто до суккулап койгылаардан айабас...

Ольга Михайловна школдын толыгынан чыгып ла келерде, эки уулчак площадкандан чыккан бойынча, мастерскойдын ары жаны жаар жүгүрө берди. Директор озорды таныбады. Школдо күзүннин табыжы угулып, балдар переменге чыктылар. Жаан удабай бастыра балдар площадка болдылар. Василий Адучынович база мында. Кезик уулдар жарангада каткырыжат. Жангыс ла географиянын кружогына жүрүп турган үренчиктерде табыш жок. Озор кече кружокто бу жебрен кереести кеспес, жонбос, будыбас, оны корыыр ла чеберлеер болуп куучындажып алгандар. А бүгүн дезе.

Кезер ташты чоокырлаган эки күлүк бу ыйлажып туру. Жаан класстын уулдары озорды тудуп экелгендер. Жолой эмеш ныкыткан ошкош, мыжылдажып тургулары. Алтынчы «А»-нын эки жалкузы эмтир. Урокто баштактангылап турарда, үредүчи озорды класстан чыгарып ийген. Онон озор бу ташты журагылап жатканы ол.

— Ол жаткан чыкту бөслө жазап туруп арчыгар, кичинек те мел болбозын. База анайып кылынзаар, өскө куучын

болор — деп, Витя Тижимеев эки баштакка жакарды.

— Же, не турыгар, арчыгар! — Ольга Михайловна ологго жууктай басты.

— Бис ол балдар... — деп, уулчактардын бирүзи та нени де угулар-угулбас айдат.

— А, балдар жүре берзе арчыгырыс дежет, — директор балдарга бурылып, жарлады.

— Эмди ле арчыгылазын...

— Көрзөн, кандый шулмустар...

— Эйе, бис урокко барарыс, олог бир час мында соотогылаар.

— Жураарга уйалбаган болзогор, арчыгырынан не уйалып турыгар.

Эки баштак бос алып, арчий берди.

«Күлүктер» кезер ташка чач, очка, азу сагал, галстук жураптыр. А курында нени «илбеген» деп айдар. Мында үлдү де, граната да, колмылтык та бар. Жалбак маңдайына кызыл мелле чолмон журап салтыр...

КЕЗЕР ТАШ ЖЫЛЫЙГАН КҮН

Ол күн журтта куучын жагыс ла кезер таштын жоголгону керегинде болгон. Кезик улус бүтпей, площадканы келип көрүп, кудайзак ла байланчан улус торт ло маказырап турды. Олог таштын кайкамчылу жоголгону кудайла, арка-туунун эзиле, көрмөстөрлө, учы-учында Кызылгат жарлыкчынын келгениле колбоп тургандар.

Үренчиктер уроктордын кийинде площадкада узак отурдылар. Коп сабазынын жанар күүни жок. Солун. Ол таш кайда барган?

— Бу сен айыл-журтту кижиге? Куру оронын жанында нени эдип отурын? Айса, ада-энег өлүп калды ба? — деп, Койтыктын энези уулын келип арбады. Баштак Койтык энезинин кийинен күүн-күч жок басты. Онон олог жол ортозына тура түштилер. Нени куучындажып тургандары ыраактан угулбайт. Жаан удабай Койтык ойто келди:

— Бисте кружок деп айдарымда, энем божодып ийди, ха-ха!

— Чындап та, кружоктын ла балдары арткан турубызине — деп, Сүремеева Вера айтты.

— Василий Адучиновичтин ордына эмди кемди тургускай не? — деп, кызычактардын бирүзи сурады.

Кем-кем, не, үредүчилер ас па? — деп, Койтык өчөп айтты.

— Бот, «Жалмашты» тургузып койзо, санаан кирер — деп, Бельчеков Игорь каткырды. Балдар географиянын үредүчизине та ненин де учун «Жалмаш» деп чоло ат берип койгондор. Сүрекей жаан обору ла семизи учун бакандый.

— Ол тушта мен кружокко жүрбезим — деп, Койтык келдерлейт.

— Баслейле жакшы болгон...

— Чын, кружокты төзөгөн кижин ол. Келер жайда Караголдын көлине, учар-суузына ла ады жарлу куй тажына жаан походко барып келерин пландап турган болгону — деп, Тижимеев Витя айтты.

— А не, ондо жаан куй бар ба?

— Бистин жердин куй таштары неме бе ол. Караголдогы куйдын терени жүс бежен метр, оозы сүрекей кичинек. Же бир жирме ле метр өткөн соңында, онын ичи чек ле ол жаңгы двордый телкем боло берер, кезик жерде оноң до жаан. Ондо ару суу да агып жаткан жер бар. Же сталактит-сталактит деп немелердин жаражын айтпаза торт. — Витя балдардын жылбиркеп тургандарын сезип, оноң ары куучын дады. — Баргадый болзо, Күзүрейдин боочызы ажыра жойу барар керек. Күзүрей, Эзим, Карагол ичи сүрекей жараш жерлер. Жойу, байкандарлу, түнде конгон жерге от салып барза, не аайлу жылбилү.

— Да-а, ондый поход керегинде мен жаңгыс ла бичиктен кычыргам — деп, Ильдин Чечен үшкүрди.

— А мен кинодон көргөм. Улус кырларла кырларга болуп, бистин Алтайга туку жаан городтордон — Москвадан, Ленинградтан келип жат. Бис десе мында жадала, не ни де көрбөй жадыс — деп, Эңмекчинова Таня айтты. — Оло эне-адабыстын байланчангынан, коркынчагынан улам...

— Витя, ол Караголдын куй тажы керегинде сен кайдан билерин? — деп, оныла жаңгыс класста үренип турган Темеев Роман сурады.

— Баслей бойы куучындаган. Ол слерге эмди тургуза айтпазын деп сураган. Же эмди оны жайладып койордо, жажырар неме жок. Карагол дөөн барардан озо бис бу Соок-Туунын таштарына чыгып, куйларына кирип, тазыныгып баштаарга сананганыс.

— Же кырга чыгатанында ондо неме бар ба? — деп, уулчактардын кемизи де чыдашпай айтты.

— Айтпа. Караголдын куйына кирерге биске жүс бежен метрден ажыра бек шнур, фонарь, свечалар керек, курсак-тамак керегинде айтпай да турум. Жаан жааштын кийинде түрген от салатаны жеңил бе? А байкан тартып үренидени кайда. Же, акыр, ол куй таш керегинде... Баслей үренип турарда, олорды — он беш үренчикти бу ла клубтын жааны болуп турган Вера Михайловна (ол тушта школдо пионер баштаачы болгон) Караголго апарып жүрген. Уксагар, каткыга талараар: походко брааткан улус, а не де жок. Байкан да, рюкзактар да, фонарь да — не де жок. Колхозтын берген акчазыла бир сумал конфет садып алгандар. Байагы сумалдагы конфет, балдардын жылу кийимдери, өдүктери — абрада. Вера Михайловна абралу жорткон, а олор десе кийинен ары жойу, өдүк жок. Жаан жолды ла өрө, тобракты буркурадып... Вера Михайловна кожондоп бараткан, а балдар десе сумалды ойоло, конфет жигилеп турган. Айландыра ар-бүткенди көрөрдөн болгой — жаңгыс ла конфет. Ол до сүүнчи ине балдарга. Жуунычактын беш-алты жылына конфет көргүлеген эмес. Пионер баштаачы бир ле көрөр болзо, сумалдагы «жөөжө» божоп бараткан. Онон ол балдардын көп сабазы энирде конфетке салдыртала, кускулаган...

Шыралай-боролой једип барар болзо, куйдын оозы жемирилип калган эмтир. Онын оозындагы жаан-жаан таштарды аймактагы школдон келген онынчы класстардын үренчиктери туура жайладып тургандар. Качан ачылары јарт эмес. Курсак-эш жок барган улус канайып сакыйтан, ол ло күн ойто јанып ийгендер.

Балдар бир эмеш унчукпай отурдылар. Онон сегизинчи класстын отличниги Очурдяпова Тана араай та сураган, та бойында айткан:

— Ол кайда барганын сананып торт ло бажым жарылып бараат.

— Сен не, эмеендердин чөрчөгине бүдүп турун ба?

— Жок, же... айса ол, кайда?

— Кайда? Темдектезе, жердин алдында. Кемге-кемге жарабаган, ол түнде апарган, көмүп салган... Өскө жажырап жер жок. Бисте жаан суу болзо, сууга таштагылады деп айт-кай эди...

— Акыраар ла, сен чын айттын, Саша. Оны кем де апарган, көмгөн. Најылар, — Витя, өкпөөрингенине туруп чыкты. — Бис, бу кружоктын члендери, ол кезер ташты туйказынан бедректер. Василий Адучыновичти кружокты башкараарынаг шак онын учун јайлаткандар. Таап алзабыс, јегу бистин, таппазабыс — шорыс.

— Кече Күртүк эште Кызылгатка јолыгарга келген улус ончозы ла кезер таш керегинде шымыраныжып, байлангылап, Адучынычты арбагылап турганын уккам — деп, Койтык айтты.

— Көрдөөр бө? — комсомол комитединин качызы Бельчевек Игорь куучынга киришти. — Бистин јуртта байланчан, кудайзак улус эмди де көп. Бис ол кезер ташты таппазабыс, ол Кызылгаттый немелердин тоомјызы бийиктеер. Кезик улус ого бүдүп баштаар. Ого дезе бойынын кара керегин эдерге јакшы болор. Мен сананзам, ол јарлыктап та турган эмес, көп сабазында јарлыкчы кижии болуп, јурттар сайын јорыктап, не-неме куурмактап садып јат.

— Кече менин јенем ол кижиден бир бөрүктин камдузын садып алган, энеме көргүскен — деп, Чечен айтты.

— Канчага алган?

— Онызын укпадым.

— Менин энем база садып алган. Баалу ла деп калактап турган эди.

— Көрдөөр бө, ол куурмакчы үй кижии. Оны јуртсоветке угузар керек — деп, Энгмекчинова өкпөөрип айтты.

— Жок, онойдо жарабас — Тижимеев Витя куучындады. — Же, барып айдып ийек. Оны журтсоветке алдырткылап келзиндер. Не, ол үезин ачыгынча айдып берер деп бодоп турун ба? Сагы. Качан да айтпас. Онон сенин эненнен, а сенин жеңеннен сурап ийзе, олор нени де албааныс, Кызылгатка жолыкпаганыс, куучындашпаганыс деп мойногылап ийер. Камду учун берген акча-жөөжөлөри карам да болзо, же олор жарлыкчыдан коркып тургандарын билип турыгар ба? Онон ол до бөрүкке керектү камдуны Кызылгаттан албазан, кайдаг аларыг. Жок, оны тутса, лаптап тудар керек. Ол керегинде сананып көрөктөр.

— Же, Кызылгаттын Василий Адучыновичти уйатка түжүрерге турганы Койтыктын куучынынан жартала берди. Ол кам таайы учун очин аларга турганы жарт. Жок, бистер, комсомолдор, пионерлер, ондый немелерле тартыжар учурлу. Бүгүнгү күннен ала бастырагар жарлыкчы үй кижиге кемге нени сатканын, ого кем туштажып турганын — ончозын угуп жүригер. Ол слерге комсомол жакылта. Жажытту жакылта! — Бельчеков сабарын өрө көдүрди. — Бистин бу шүүлтебис керегинде кем де билбес учурлу. Кичинек уулдар Алдырбасов Койтыкка баштадып алып, эртен амыраар күнде журттын жанындагы бастыра оролорды шиндегилезин.

— Копай-Городты база көрөр керек...

— Ол ыраак, ол дөөн канайып апаратан?

— Уурдаган кижиге абралу болзо, ыраак па ол.

— Же блаашпагар, чын, Копай-Городты база көригер. Жагыс жазап. Койтык, ол кичинек балдардан бир иженчилү кижиге талдап ал. Күртүктин төрөөни болзо, онон артык болор эди. Онон ол кере түжине Күртүк эшке айланзын, чай азарга, от саларга болушсын. Ол бистин кулагыс ла көзис болзын...

— Жарт, ондодым. Ого жарагадый кижиге бар, менин карындажым — Мантык. Ол Күртүк жеңебистен тегин де чек айрылбас кижиге ине.

— А ого бүдерге жараар ба? — деп, балдардын бирүзиге сурады.

— О, ол бек «өбөөн». Мени тözөгөн.

Балдар ол «өбөөннин» мынан озо болгон кандый да каткымчылу кылыгын эске алынган ошкош, ончозы каткырыжа бердилер.

— А бис, комсомолдор, эртен токто аш арутажарыс. Ондогы улустын куучынын угарыс. Койтыктын ла бистин группанын ортодо колбу тудатан кижиче Чечен болзын. Чечен — колбучы. Не-не јарт эмес болзо, Чеченди биске жүгүртеер.

ТУНДЕ

Койтык Сандыртла кожо Јардактын туразын јол кечире турган ээн туранын көзнөгинен ширтеп турдылар. Бу айылга байа јарлыкчы Кызылгат Өлөңчиле, Таркырашла кожо келген. Онон бери удай берди. База кем де көрүнбейт. Айылчылар турага киргендер. Јардактын үйи айылга јаан от салган. Эмди тура дөөн улам сайын жүгүрип, эт, көчө тажыйт. Јардак бойы айлында јок — аш согушта. Уулдар сакып, соокко чарчап турдылар.

— Будым торт ло үзүлип браат — деп, Сандырт тиштери карсылдажып айтты.

— Мен сеге јылу кийин деп айтпай кайттым. Је алдырбас, чыдаш...

— Койтык, олордын обоозына чыгып алзабыс кайдар. Мынан бис нени де укпай јадыс. А ондо дезе турага кирген, чыккан улустын куучыны ончозы угулар. Онон јылу ине...

Койтык унчукпайт. Ол Сандырттын шүүлтезин сананат. Обоонын үстинде јакшы болбайсын, өлөңгө көмүлип алгылаар эди, онон өскө ол бойы да соокко будын сеспей барды. А не, јакшы шүүлте — обоого кижиче чыкпас, ол айылда ийт јок.

Јардактын үйи јаан тепшини тудунганча турага кирерде, эки нөкөр обоого јөлөп койгон текпишле чыгып алдылар.

...Байа Койтык площадкадагы куучыннын кийинде айлына једип келерде, јаан удабай ого Ойношев Сандырт келген.

— Билеринг бе, менде санг башка шүүлте бар, чыгалы — деп шымыранган.

Койтык айылдын ижин бүдүрүп салдым, тышкары ойноп барадым дейле, турадан түрген ле чыга конгон.

— Же, кандый шүүлте? Айт.

— Эртеңги күнди не сакыйтан. Журттын ол учындагы оролорды, эски туралардын ордын көрүп салар керек. Оноң мениң шүүлтем мындый: ол энгир түнде баскындап турган улусла куучындажар керек...

— Кандый улусла?

— Чотпой, Жылым ла Какаш. Олор жаңыскан жаткан улус. Одындарын кымакайлап, жаңы тудуп турган школдон агаштын такпайларын, арткан-калгандарын тажып жадылар. Айса болзо, олор нени-нени көрди эмеш пе?

— Сен — гений, Сандырт. А олор түште не тажыбай жат?

— Олор түште жүк ле оок-теек ле жарчаалар апарып жадылар. А түнде эмеш одын болгодыйын да алза кем жок.

Койтык жаан удабай ла командазын жууп ийди. Уулдар үч бөлиндилер. Журттын эки жанындагы бастыра оролорды, сүрее-чөп төгүп турган жууканы, эски дворлорды ла тураларды ончозын эбирдилер. Же неме таппадылар. Түн кире берерде, жаңы тудуп турган школго бардылар. Уулчактар эмеш куучындажып отурганча, Чотпой ло Жылым келип, бир жүктүктен жарчаалар апардылар. Олор уулчактарга онду неме айтпадылар. «Слер кече база тажыдыгар ба?» деп суракка Чотпой айылдап жүргем деген, а Жылым десе бажы оорып, айлынан чыкпаган эмтир. Эмди жаңыс Какаш артты. Же ол, көстөң аярынбас кижиге, уулчактарга нени айдар?

— Сандырттын шүүлтези куру болорго жүрү ошкош...

Бу ла тушта школго Какаш келди.

— Якшылар ба?

— Якшы-якшы ба! А бу түнде не баскындагылап жүригер, кулугурлар?

— Бис тегине ле ойноп жүрүбис, эмди слерден бир чөрчөк угуп ийзе кайдар деп браадыбыс.

— Койтык, а бу сениле кожо кемдер?

— Нөкөрлөрүм: Бачымат, Сандырт, Саша, Чечек.

— Меге чөрчөк айдар бош жок, уулдар. Кыш келип жат, одын деп неме ас. Кышкыда келигер, кышкыда.

— Слерге колхоз эмдиге тарттыртып бербеген бе?

— Кайдан, оморды сакыган кижинеме болбос болбой.

— Мен адамды сураарым, тракторун жазап ла алза, слердин одынаарды тартып берзин — деп, Саша айтты.

— Якшы, бөлөм якшы. Мен сеге иженип турум.

— Жадыктарды экелзе, бис келип кезип, жарып берерис — деп, Койтык жөмөди.

— Бот, балдарым якшы. Эмди ооктонг жууп алала, бактар, мен слерге бир якшы чөрчөк айдып берейин.

Уулчактар жарчааларга эки-үч катаптан барып келдилер. Какаштын айлы эски ле жаңы школдын ортозында. Ол улусты үнинен таныырга темигип калган.

Какаш жаан эмес чөрчөк айтты.

— Слер көп жерлер билереер. Оморды бойоор көргөнөр бө?

— Кайдан? — Какаш таңкызынын ыжын буркурадып куучындайт. — Мен он жаштуда көстөнг отурып калган кижинем. Ол тушта жүрүм жүдек болгон до, бу ла айылдын ыжына, көжөгө ооруга көстөнг артап калгам... Кезик улус эмди тойоло, торт батпай барган. Бойлоры машиналу магтаткылап жүргүлеер, а база камга-жарлыкка бүдүп турубыс, байланып-чектенип жүрүбис деп жыдыгылап тургулар. Ол кезер ташты да алзаар. Оныла кожо слерди, учкандарды, журтка көрмөс экелди деп не аайлу табыштангылап тургулары.

— Мен көстөрим оорыырда кудайга да, жердин, суунун ээзине де көп бажыргам, көп жайнагам. Омордын болушканы кайда? Ол үзе төгүн неме. Ол төгүннен албаты та качан айрылатан болбой.

— Солун неме. Ородонг казалала, бектей отургызып койгон таш кайда баратан? — деп, Койтык сүмеленип куучындады.

— Же, база сүмелү ле улус слерлер. Эмди ол кезер ташты кем апарганын мененг сураарга келиштирип албай отурыгар ба? — Какаш каткырып, кара чөйгөнинен чай уруп ичет. — Мен кече турадан конгом, айылда конгон болзом, уурчылардын ады-жолун адап берер эдим. Мен неме күрс

эдерде, ойгонып келгем. Онон тындаланзам, эки кижиче денди ажыра таштап ийген уур немени абрага салала, түрген јорто берген. Сан төмөн јорткондор. Мен кезер ташты апарган деп түш санаамда да јок. Јаңыс ла «бу улус школдон нени уурдады не?» деп сананып калдым.

Онон база эмеш куучындажып отурдылар.

— Түн јорыкту улус жаңыс ла Чотпой, Јылым ла мен деп сананып тургулаган болороор. Бис кучыйактар ийне, тейлегендер ле кускундар кайда? Ол ло Јардакты да алзаар. Эмеен-өгөөн экүден экү. А канча кирелү мал-аш, тудуп јадылар. Төрт кып туралу, эмди экинчи туразы бүдүп браат. Онызын черүдеги јеенибиске деп төгүне ле айдышкылайт. Бүтсе, садып ийер, менин сөзимди ундыбагар. Онон машина, матап. Је не јок деп айдарың. Оны ончозын аларга көп акча керек. Уйи иштебей јат деп, Какаш куучындады.

— Чындап, јарлыкчы уй кижиче бүгүн ол айылга келетен дежерде, не, олордо оору кижиче бар ба?

— Кайдан. Экилеси кадык. Ол тегине ле айылдайтан болбой. Билбезим. — Карган чөрчөккиче бир эмеш сананып отурды. — Айса болзо, ол јүк ле көжөгө?..

— Кандый көжөгө? — деп, балдар билбей сурадылар.

— Той тушта көжөгөни көргөн бедигер? Андый ла көжөгө... — деп, Какаш куучынын јетире айтпады.

* * *

— Эски обоодо кандый јакшы, жылу-у... — деп, Сандырт эстеп айдат.

— Какаш өбөгөн байа көжөгө деп нени айтканын ондодың ба?

— Та, кандый да серемјилү ле неме.

— Бот, бүгүн бис экү оны билип аларыс. Көжөгөзи нези, көжөгөнинг ары јанындагызы не?

Уулдар база эмеш јаттылар. Турага база эки уй кижиче кирди. Тым боло берди.

— Койтык?

— Не?

— Сени Койтык деп не адагандар?

— Мен кайдан билетем. Не, сеге менин адым жарабай туру ба?

— Жок, же сан башка «койт-койт», — чеген бе, не?

— А Сан-тырт-тырт жакшы ба? — дейле, Койтык нөкөрин чаканчагыла тын түрттүрип ийди.

— Ойо...о, кабыргама...

— Тс-с... — Койтык калактап чыккан нөкөринин оозын алаканыла жаба тутты.

Эки уулдын көстөри айылдын эжигине токтой берген машинада. Машинанын оды өчө берди. Жардак машинадан сумалга та нени де жүктенип экелеле, обоого коштой тургузып койды. Экинчи сумалды городтон колхозко аш ижине болушка келген Федор деп шофер экелди. Онон катап ла бардылар.

«Он беш сумал аш! Ашты үлегелек. Жардак уурчы. Бот сеге көжөгө!» — деп, Койтык бойында сананды. Жардак ла шофер обоонун жанында шымыраныжып турды: «Сен жазап жажыр, кижини бүгүн кожо чөнгүрө бердин». «Баштапкы катап эмес, мен «стреляный воробей» — деп, Жардак орустап айтты. — «Оны мен обоонун төзине жажырып койгом. Атанар алдында коштожып берерим. Сен оны куучындашкан жерге апарып, антарып койорын». «Канчаны төлөөрин?» «Ол учун сеге нени де бербезим. Сен нөкөр кижин ийнен... Же, же ачынба, мен сеге аш учун жакшы төлөп берерим. Же түргөн атан, мында сени кижин көрбөзүн».

Машина жүрө берди.

Уулчактар: «Акыр, мынан түргөн түжер, база сакыыр неме жок» — деп сананып жүргенче ле обоого жөлөп койгон текпиш өрө кижин чыгып келеткени билдирди. Уулдар нени эдерин санангалакта, Жардак бир сумал ашты обоонун үсти дөөн таштап ийди. Сумал обоонун ортозындагы онкок жаар тоголонып, Сандыртты базырып ийди. Жардак жер дөөн түшти. Уулчактардын үсти жаар экинчи сумал тоголонды.

Койтык «түжек» деп шымыранып ийеле, обоонун бир учунан жылбырап түшти. Сандырт сүрекей ле мендеген ошкош. Ол жерден тургалак нөкөринин үстине келип түшкен. Койтыктын көстөринин оды жалт этти. Өскө ой бол-

гон болзо, ол оны јудрукла туда берер эди. Је эмди онон үн де чыкпады. Нөкөрлөр чеденди айланала, байагы ээн турага кирип алдылар. Тышкары карангуй. Јардак нени эдип турганы көрүнбейт.

Эмди ол сумалдарды өлөңгө јазап јаап турган болор.

— «Воробей» — Койтык Јардакты өткөнөт. — Кучыйак эмес, сен кускун. А сен менин мойнымды арай ла үспединг...

— Хи-хи-хи, — Сандырт каткырат.

Ха-ха-ха, — уулчактар коркыгандары өдө бергенине сүүнип, каткырыжып турдылар.

Јардак јаан удабай турага кирди. Эжик ачыларда, турадан эзирик үй улустын үндери угулды.

АМЫРААР КУН

Кече Койтыктын командазы Какаштын чөрчөгин угуп отуларда, Тижимеев Витя, Бельчеков Игорь, Энгемчинова Тая баштаган уулар ла кыстар јуртсоветте дружинниктердин јуунында болгондор. Мында олар Василий Адучиновичке туштагандар. Јуртисполкомнын председатели Мамадаков Эжер албаты дружинниктердин ижи-тожы керегинде узак куучындаган. Онон учында мынайда айткан:

— Бисте јан бузаачылар јок эмес. Темдектезе, кече-башкүн Беш-Ичинен Кызылгат деп «айылчы» келген. Мен айылчы деп шоодып айдып турум. Ондый айылчыларла сергелен болор керек. Ол алдынан бери јарлу куурмакчы үй кижии.

— Устинен ары јарлыктап јат — деп, дружинниктердин бирүзи айтты.

— Је онын јарлыкчы болгоны ондо турзын. Ого бүдер улус бисте чыкпас болбой.

— Чыгаар, андый улус бар — деп, үндер угулды.

— Ол куурмакчыны колынан тудуп аларга слер болу-жар учурлу.

— Айла, ол үренчиктердин таап экелген кезер тажын та кем де апарган. Онон улам кудаизак, байланчан улус

ортодо жарабас куучындар өдүп туру. Онын аайына чыгарга база дружинниктер болушсын.

...Амыраар күн токко журттын бастыра улузы келди. Үредүчилер, жаан класстардын үренчиктери, амыралда улус, бухгалтериянын, журтсоветтин ишчилери—ончозы мында. Күн де жакшы, жылу, каан. Василий Адучынович жаан уулдарла кожо агаш күректерлү салкынга үлүш аш собырып турулар. Иш деп неме кайнап турды. Бүгүн албаданар керек. Городтон келген машиналар энирде, иштин кийнинде жангылаар. Эртеннен ары колхозчылар бойлорынын ла эки-жангыс машиназыла артар.

— Бистин кичинек нөкөрлөрис кайда не? — Василий Адучынович балдардын кезер ташты жажытту бедрегилеп турганын билбеечи кижиде болуп сурады.

— Койтыктын ийнизи Мантык Күртүк эште, Кызылгатка жолыгарга келгендерге чай азар одын тажып, болужып жат. А Койтык бойы бистин кружоктын арткан борчолорыла кожо оролорды, жуукаларды шиндегилеп баргандар. Колбучы — Чечен — деп, Тижимеев жажырбай айдып берди.

— О, слер тын улус турбай — деп, үредүчи каткырды.

— Слер не деп сананган эдигер? Кандый да болзо организация — деп, Витя каткырат.

— Кандый организация? — үредүчи ондобой сурады.

Витя эпюксына берди. Олордын куучынын угуп турган Игорь мынайда айтты:

— Слер ачынбагар, Василий Адучынович, кече слерди бистин кружокты баштаарынан жайладып койгон деп уга-ла, бис узак шүүшкенис. Кружокты мынан ары ар-бүткенди сүүчилердин организациязы деп адаарга шүүжип алдыбыс.

— А-а, же ол жакшы.

— Витя председатель ле бойы, а качызы Эгмекчинова.

— Же иштеектер, комсомолдор жозок көргүзөр учурлу.

Токко аш тарткан машиналар улай-телей келип туру. Ол машиналардын бирүзинен Чечен түжүрө калыды. Иштеп турган улуска жууктай базып, Витяны туура барак деп көзиле имдеди.

— Койтык ла Сандырт кече тўн киргенче Јардактын ай-
лын кетешкендер.

— Не керек, андый јакылта болбогон!

— Акырзан, Витя, јетире уксан да. Сен Кызылгаттын
кажы ла алтамын кўрўп турар керек деп айтпай кайттын?

— Эйе...

— Је бот, кече тўнде Кызылгат, Өлўнгчи ле Таркыраш
Јардак эшке айылдап јўргендер. Койтык ла Сандырт дезе
олордын куучындарын угарга кетешкендер. Уулдар Јар-
дактын ла городтон келген шофер Федордын тўнде он
беш сумал аш уурдап экелгендерин кўргўндўр. Јардак ол
ашты обоого сугуп салган. Кезер таш база ондо ошкош...

— Кўлўктер! Мактап турум, — Витя сўўнип айтты.

— Јардак аш тартып экелген учун Федорго јалды бў-
гўн энгирде, олар атанар тушта берер. Онон та нени де са-
лып берер болуп куучындашкан. Федор дезе оны куучын-
дашкан јерге антарып салатан ба кандый? Не, кайда тў-
жўретен, онызын уулдар јакшы укпадыс дешкен.

— Уулдар эмди кайда?

— Алты кире кижии Јардак эштин јанындагы акта фут-
бол ойноп јат. Арткан уулдар Копай-Город јаар барган-
дар. Койтык дезе ол бир солун кижининг адын минип ала-
ла, Кара-Учук тўон барган. Айса болзо, кем-кем кезер таш-
ты ойто јерине апарып салды эмеш пе, кўрўргў...

— Кандый кижии? Кызылгаттын ба?

— Јок, ۆскө кижининг.

— Кижии ондогодый эдип јазап куучындазан, уул!

— Кече энгирде Кўртўк эшке Јаан-Јалангыйдан тан ат-
ту кандый да эр кижии келген. Адын јолой ундып койдым.
Ол кижии Кызылгатка сегис киштинг терезин саткан. Олор
экўден экў артып калала, ума јок акча чотогондор. Јаан-
Јалангыйдан келген кижии байа тўрген ле атанарга санан-
ган, је армакчылап койгон ады јок. Оны Койтык мине бер-
ген ине...— Чечен тыйтылдада каткыра берди.

— Кўрмўстўрди слерди. Кижининг армакчылап койгон
адын минеертени база ууры ине, билип турун ба?

— Је, Койтык онын бўгўн атанарын билген эмес...

— Айса болзо, онызы јакшы эмес пе, Чечен! — Витя
сўўнчилў каткырат, алакандарын уужайт. — Билеринг бе,

Койтык једип келзе, ол кижиге адын көргүспезин. Кыскарта айтса, ол кижиге атанбас учурлу. Жакылта јарт па?

— Јарт!

— Учурт.

Витя Василий Адучыновичке ле јуртсоветтин председатели Мамадаковко укканын куучындап берди.

— Карын ла макалу болуп јаткан эмес пе, уулдар — Мамадаков јакшызынып куучындады. — Эки куурмакчыны јангыс уунда тудуп, көстөштирерге јакшы болор...

Байа эртен тура тагла Мамадаковко Шымды келген. Ол азый ууры учун бир-эки жыл катунын јеринде болгон кижиге. Эмди дезе айыл-јуртту болуп, колхозто ак-чек јакшы иштеп јат. Азый түрмеге ол ло Кызылгаттын «болужыла» кирген. Эмди дезе ол јарлыкчы үй кижиге оны база керекке ийде саларга турганын јакшы билип ийген.

Кызылгат кече Шымдыга туштайла, мынайда айткан:

— Менде эки камдунын ийлебеген терези бар. Сен оны ийлейле, баалап садып ий. Мен бойым садаын дезем, бош јок. Эртен атанар керек. Учунчи үлүзи сенин болор, је бе?

Шымды аланзып турган кижиге болуп, бир эмеш унчукпай турган. Онон айткан:

— Кечеги саткан јараш алугардан бир бөрүктіин үзеери салатан болзогор, мен јөп.

— Је, андый болзын. Эртен тал-түштин кийнинде бойым экелип берерим. Эмди улуска бүдерге болбос. Айлында кижиге болбос по?

— Мен јолоорды келиштирип койорым...

* * *

Тал-түштин кийнинде, Кызылгат камдуларды Шымдыга табыштырып турар өйдө, Мамадаков дружинниктерле кожо баргандар.

Бир частын бажында Кызылгат, Јаан-Јалангыйдан келген куурмакчы, олардын колтыкчылары Өлөнчи, Таркыраш, камду садып алган үй улус — ончозы јуртсоветте отурдылар. А јаан класстардын уулдары дезе, Јардак јеңиле кожо Федор нөкөринин машинасына јаман-јуман

кеденге ороп койгон кезер ташты салгылап жадарда, тудуп алгандар. Ол ташты Федор город барадала, жолой Кара-Кобынын учугуна түжүрүп салар болгон. Же келишпеди.

Кезер таш табылган деп табыш деремнеге чүрчө ортозына жайыла берди. Бастыра балдар — школдын жанында. Жаан уулдар кезер ташты орого жазап отургызып турдылар. Жардак күрек алып, ороны арчыырга сананган, же уулдар оны туура эткендер.

Шофер: «Кандый да тенек таш ла аамай Жардак учун нөкөрлөримнен артып калдым» — деп арбанып, жорторго сананган. Же дружинниктер ого атанарга бербедилер.

НӨКӨРЛИК ЖАРГЫ

Бир недеleden журттын клубында нөкөрлик жаргы болгон. Клуб жык толо. Жаан класстардын балдары база мында. Кызыл бөслө жаап койгон узун столдын кийнинде — нөкөрлик жаргынын председатели Вера Михайловна, нөкөрлик жаргынын члендери, журтсоветтин председатели, дружинниктердин жаңы командири үредүчи Василий Адучинович. Жабыс скамейкада бурулу улус баштарын салактадып алган отуру.

Вера Михайловна мынайда баштады:

— Нөкөрлөр, жадын-жүрүм жаранганыла коштой кезик улустын уурданары, куурмактанары ла өскө дө жаман кылыгы токтобой туру. Алу садаачы куурмакчылардын Кызылгаттын, Чоттын, уурчы Жардактын ла болушчы шофердын керегин органдарга берип ийгенис. Олор эткен керектери учун кату каруузына турар. Же бүгүн куучын олор керегинде эмес. Бүгүн бис, журттын ак-чек санаалу улузы, бистин ок журттын улузын — Кызылгатка тил-кол болуп жүгүришкен Күртүкти, Өлөнчини, Таркырашты, Жардакка балдардын экелип отургызып койгон кезер тажын уурдаарга болушкан Селемерди жаргылаарыс. Ого коштой Өлөнчи ла Таркыраш кам, кудай, көрмөс-алмыс керегинде балдар ла улус ортодо кей-төгүн жайып тургандары учун буруладып турулар.

Нөкөрлик жаргы сүрекей экинчү өткөн. Улус бурулаткан эмеендердин көп сабазын ыйлада арбаган.

Жаргынын кийинде Василий Адучынович ар-бүткен керегинде лекция кычырды. Ол учында мынайда куучындады:

— Бистин јерис сүрекей кеен ле байлык. Бис оны көрөрдөн, шиндеерден болгой коркып-үркип, байланып јадыбыс. Ол неге де јарабас неме. Темдектезе, јараш таштардан, јестен, мөнгүннен не-немелер эдер завод Алтайда туку экинчи Екатерина каан тушта төзөлгөн. Ол завод 1729 јылда Чарышка кирип турган Белая деп суунун јанында төзөлгөн. Мында чүмдү аяктар ла кееркедим өскө дө јараш немелер эдип туратандар. Анчада ла јажыл чоокыр јашма деп таштан эткен сүрекей јаан табак-аяктар солун кееркедимдер болгон. Андый аяктардын бирүзи эмди Парижте музейде туруп јат. Ленинградта Государственный Эрмитажта Алтайда эткен база бир јаан аяк бар. Онын бийиги эки метр алтан сантиметр, јалбагы — беш метр. Алтайдын тажынан эткен эн артык эдимдер Ленинградтын өргөөлөрүн, Кремльдин өргөөзинин залдарын кееркедип јат. Олор анайда ок Парижтин, Берлиннин ле өскө дө городтордын музейлеринде бар. Улус олорды келип көрүп, јаражына сүүнип јат. Чын, бистин јуртта андый эдимдер јок. Је, нөкөрлөр, бис Алтайдын аттуучулу чоокыр чулумынан эткен кезер ташты таап экелеристе кезик улуска јарабаганын кайкап турум. Ол ташты Какаш өрөкөн кичинек тушта јараш көрүп, онын јанына ойноп јүретен. Бис экелеристе Абабыс оны база катап јилбиркеп көргөн. Чын ба, Аба-таай?

— Чын. Слер ол чоокыр таштын јаражын, оны јонгон озогы өбөкөбистин узун көригер. Байланар, коркыыр неме ондо јок — деп, улустын алдында отурган Какаш јоон үниле айтты.

Бу сөстөрдин кийинде улус узак өйгө колчабышты.

...Эмди школдын јанындагы кезер таш ыраактан көрүнөт. Таш кезер соок көстөриле күнбадыш јаар көрөт. Ол талада балдар јилбиркегедий солундар эмди де көп. Балдарды јаңы јерлер, јаан јолдор сакыйт.

АМАДУЛАРГА — ЯАН АЛТАМЛА

Спорттың телекейлик классту мастери Анчы Самтаевтинг клас-сика күреште жеткен једимдери керегинде айдып тура, улай-телей ле энг баштапкы деген сөсти тузаланарга келижет. Онын ондый болоры јолду. Анчы Туулу Алтайдын спорттогы магын энг бийикке кәдүрген күрешчи болуп јат.

... 1983 јыл. Тоолу ла күндерден Норвегиянын Кристьянсунт деп городында јаан јашту јиттер ортодо телекейлик чемпионат башталар. Анчыны сок јангыс сурак токынатпайт: «Јуунты командага мени алгылагай не? Талдашту туштажуларда ончолорын ого-бого јетирбей, жарындарына јапшыра салган эдим. Кандый ла болбогой?» Анча-мынча болуп, орооннын јуунты командазынын күрешчилеринин јууны башталган. Тренерлердин соведи энг кичү бескеде Горно-Алтайсктагы пединституттын студенти Анчы Самтаев күрежер деп јарлаган. Спорт сүүчилер ол чемпионаттын једимин јакшы билгилеер. Анчы анан мөнүн медальду јанган.

Је ол тренериле кожо бистинг мөнүнге болорзынар учурыс јок,

мынан ары кандый ла маргаанда энг баштапкы болоры учуу тартыжар, ичкери јуткиир деген күүн-санаалу шүүлте эткен.

Амаду. Ого јединерге канча кирези көп иштенер керек! Өскө сөстөрлө ол — ач-амыры јок иш, тазыктырыныш, јүректинг токынал јок јүгкүүлү, бойына ла тренерине бүдүнген бек бүдүмји. Ондый күүн-санаа јок болзо, јенү де, једим де келбес. А. П. Манзыров ол тушта үренчигине мынайда айткан: «Канайтса да, 1984 јылда СССРдин јиттер ортодо чемпиондын адын ойноп алар, ол ажыра орооннын јуунты командазына быжу кирип, јаан маргаандарда туружар».

Јаркынду јенүлердинг, эге-төгө айткан эптү ле јараш сөстөрдинг экинчи јаны бар болгонын база ундыбас керек. Онызы байагы амаду деп айтканыма келижип барар болор. Учы-түби јок јолдор, тазыктырыныштар, талдашту туштажулар, белетеништү сборлор — олор ас эмес өкпөдриштер экелип јат. Кебистеги өткүрген алты минут ой кезикте бастыра арга-чакты алып барат. Бутка да турар күч јок. Једим келип, ол ло бойынча кижиде

нинг бойыла кожо база артпас. Андый жеңүлердин баазын күрешчиден, тренерден өскө кем де билбес. Самтаевтин белетенижи ай-күннинг кандый ла айалгазында таң эртен турада жүгүрүштө башталып жат. Онон кебистеги тудуштар үч-төрт частаң ажыра улалат. Анайып, кажы ла күн. Анчы—күрешке бастыра бойын беринген атлет.

Же кезикте санаганынгла болбой калар. Ол жанынан бир-эки темдек айдайын. 1981 жылда он сегис жашка жетире уулдар ортодо СССР-динг чемпионаны өткөн. «Ирбизек» спортшколдың күрешчизи Одессада белетеништү сбордо боллоло, качашкан чылап, сол колын чыгарып алган. Анчы ол тушта арай ла болзо ыйлап ийбеген. Ол тең-тай тартыжуга ончо жанынан белен болгон. АЙса болзо, бистинг жерлежиске Совет Союзтын жийттер ортодо чемпионын ады ол до тушта келер эди. Экинчи катап онын он колы 1982 жылда чыккан. Орооннын чемпионанына база ла барылбай калган. Мынын ончозын токыналу өдөргө кижиге бийик күүн-тап керек болгоны жарт. Анчы ол тушта тижин былча тиштенип, бир де артык эрмек айтпаган, түрген жазылып, кебиске чыгарга мендеген.

1984 жылда ол белетеништү сборды Сергей Ютановло кожо Улан-Удэде өткөн. Александр Поликарпович Улан-Удэ жаар учарга белетенип турган. Кенете эжик ачыларда, бозогодо Самтаев турган, он колы гипстү. Онын көстөри адылба, база ла келишпей калды деп айдып тургандый. Канайдар түбекти. Же бу

учуралда мындый «сооро» ту-душтын баазы бийик ле баалу болгон. Ол 18 жашка жетире уулдар ортодо США-да өдөтөн телекейлик чемпионатта туружатан кижиге болгон ийне. Же ол трененин болужыла түрген-түкей эмденип, июль айда кол жазылган ла кийинде социалистический ороондордың күрешчилери ортодо өткүрилип турган «Нажылык» деп телекейлик турнирге атанган. Ол анда пьедесталдын үчинчи текпижине көдүрилип, күлөр медальла кайралдаткан. Уур-күчтерден жалтанбазан, күрешке бастыра бойынды беринген, једим качан да болзо, келер. Онызын Анчы Самтаев жаркынду жеңүлериле көп катап илезине чыгарган.

Сегизенинчи жылдар онын спорттогы жүрүминде аңылу өй болуп артар. Бис ого, байла, такып-такып бурыларыс. 1984 жыл. Баштапкы старт. Ол сақыбаган жанынан күрешчиге төртинчи жер экелген. Алма-Атада Совет Союзтын Геройы Баймагамбетовтын сыйы учун өткөн телекейлик турнир керегинде айдып турум. Бу учуралда ого бийикке көдүрилерге бир кезек шылтактар буудак эткен. Ол элден ле озо алдында өткүрилген маргаандарда туружып, көп арга-күчин жылыткан. Онон оны ээчиде ле белетеништү сборлордо болгон. Ого база ас эмес аргачак барган. Манзыров ол тушта үренчигине артык сөс айтпай, жангыс белетенерис деген.

Февраль айда Самтаев орооннын жуунты командазына кирерге Краснодар жаар талдашту туштажуларга атанып жат. Жеңү!

Ол орооннын јииттер ортодо јуунты командазынын члени. Анайып, «Ирбизек» спортшколдын кўрешчизи Ереванда јаан јашту јииттер ортодо ۆткөн СССР-дин чемпионанына јакшынак белетениш ۆдўп келген. Ол бу жаан маргаандарда баштап ла чемпион болуп чыккан. Ол керегинде мынан ары элбеде айдарыс. Чемпионатты ээчиде ле июнь айдын баштапкы числолорында Минсктин јанында турган «Стайки» деп олимпийский базада белетеништў сбор башталган. Сбордын сырагай учына јетире Дания дббн Европанын чемпионанына баратан кўрешчинин ады-јолы јарт эмес болгон. Та Москванын кўрешчизи Владимир Остроумов, та бистин Анчы барар. Олордын кўчи тентай уулдар. Манзыровтын не келтези база ла сок жагыс — кемге де ижемји арттырбас, ончо туштажуларды бўдўмјилў ойноп алар. Кўрешчи тренеринин јакылталарын чип-чике бўдўрип, Остроумовты да, ۆскөлөрин де јарындарына јапшыра салган. Дания јаар атанарга јетире беш кўн артарда, олимпийский комплекстин актовый залында кўрешчилердин текши јууны ۆткөн. Баштапкы сбсти орооннын јииттер ортодо јуунты командазынын баш тренери Юрий Ивано-

вич Колупов алып, Европанын чемпионанына баратан кўрешчилердин ады-јолдорын адаган. Јергелей турган ўренчик ле тренер «Самтаев» деген чокым ўнди угала, сўрекей сўўнгендер. Оны ээчиде классика кўреш аайынча олимпийский ойындардын ўч такып чемпионы, аттучуулу Александр Медведь ле Минсктин кўрешчизи, телекейлик чемпионаттардын ўч такып чемпионы Владимир Зубков кучын айдып, јииттерге једимдер, јенгил тартыжулар кўўнзегендер. Анайып, алтай уул гран ары јанына барып, орооннын адын корулаар жаан кўндўў алган.

Туулу Алтайдын јиит кўрешчизи Данияда јакшынак кўреш кўргўскен. Мындыј маргаандарда јенўлер јенгил келбеген. Анчы жаан јашту јииттер ортодо Европанын чемпионынын адын курч тартыжуларда ойноп алган. Ол Даниянын кўрешчизи Якобсонды, румын Николае Онигоны, болгар Рамиз Мустафовты јенген. «Ирбизек» спортшколдын кўрешчизи финалда ГДР-дин кўрешчизин, Андреас Климтти 3:0 балла јенгип, алтын медальла кайралдаткан. Анайып, Даниянын Фридрихсхан города алтай уулга телекейлик јар ла јон ортолой классту мастер деп ат экелген.

ЭНЕ ЈЕРИМ

Тренер кижии ўренчиги керегинде, канайтса да, толо ло артык айдар болбой. Сбсти РСФСР-дин кайралду тренери А. П. Манзыров алып јат.

— Анчынын чыккан-ۆскөн јери Эре-Чуйдын бажында Мухор-Тархаты јурт. Бу аймактын эл-јоны элезиндў эне чблинин эн соок, эн кату айалгазында

ачка-јутка алдырбай, арбынду ла чындый иш бүдүрген ат-нерезине кайкап божобозын. Күрешчинин адазы Адучы Эренкенович ле энези Аксойон Самтаевна СССР-дин 50 жылдыгынын ады колхозто койдо туруп јат. Олор эр-јажына мал ижинде иштеп келген улус. Анчы иш-тенкейге ле шыранкайга, турумкай туружуга ада-энезинин јайлуларында ла кыштуларында таскаган. Ол топ кылык-јаңду, сөс уккур уул. Қош-Агаш аймактын ончо оок уулчактары аттучуулу јерлештери — СССР-дин спортынын мастери Эзен Белееков ло Мадий Каланаковко түней болорго амадап јадылар. Анчынын јаштаң ала андый амаду-санаазы эмди бүткен деп айдар керек. Ол — спорттын јон ортолой классту мастери, СССР-дин ле Европанын чемпионы. Айдарда, Қош-Агаш аймактын эпчилдеринин ле бөкөлдөринин једимдерин улалтар күрешчи олордо бар. Мында классика күрешти тооп ло сүүп јадылар.

Мен Омсктагы физкультуранын институтын 1979 жылда божотком. Ол ло жылда Горно-Алтайскака иштеп келгем. Мадий Каланакович меге, јиит тренерге, бир бөлүк оок уулчактар берген. Олорло таныжып турала, чыт ла эдип калган уулчакты ајарып калдым. Јажы оогош то болзо, күчтү күлүк эмтир, је техниказы уян деп темдектедим. Анчы ол тушта орто үредүлү областной национальный школдо сегизинчи класста үренген. Ол тогузычы класста болордо, күскиде секцияга келзем, байагы кичинек баатырым јоголып кал-

тыр. Бир эмеш сакып көрөр, айлында не-не болуп калды эмеш пе деп санандым. Күндер ээчий-деечий улалган. Анчыда суру да јок. Школго келзем, база кем де билбес. Ол ло тарый Мухор-Тархаты дөбөн телеграмма сокком. Табыш база јок. Ол тушта мен бойым да күрежип туратам. СССР-дин чемпионадында туружарга Элиста јаар атанар кижин Мухор-Тархатыны көстөдим. Аайы-төйинне чыгар, күрешке јайалталу болуп бүткен уулды ойто канайып та болзо, кайра алдыртар керек. Катап школго кирип, онын ол туштагы завучы Роза Санабаевна Алушкинадан Анчыны город јаар ийгилезин деп бичип салган тилбек чаазын бичидип алдым. Атаңдым. Узак ла баргам. Баштап тарый бу јердин түбинде турган јурт болбой деп санангам. Тышкары декабрь ай. Соок жаңыс тызырап јат. Қош-Агаштан машина бедреп, атанып турганчам, энир кире берген. Бачымдап турганымды не деп айдар. Кайра бурылып, чемпионатка учары кайда.

Јуртка анча-мынча јетпей туруп, машинабыс сууга түжүп, эки-үч тарый «чүчкүрип» ийеле, моторы табыш јок болуп калды. Арбана салып, машинадаг калып јадала, јука тош оодыларда, тиземе јетире сууга түже бергем. Қарын, тудунчагымда кургак унты болгон. Ол аргадаган. Јуртта от јок, карачкы түн. Шофердын айлына конуп ала-ла, эртезинде комсомол организациянын качызы А. Сейсеке-новко јеттим. Керектин аайын јартап, Анчынын айлын сура-

дым. Ол аказынын айлында жадып, школго жүрүп турган эмтир. Ада-энези — кедери турлуда. Аказына барзам, оны школдо дешти. Угуп турар болзо, андагы жүрүм ого чала күчке келишкен. Же андый да болзо, күрештин секциясына жүрерге күүнзеп жат. Школго барып, Анчынын отурган клазын табала, жоп алып кирдим. Класстын ичинде соок деп неме не де эмес. Школдын жылыдар жазалы жара тонгон, үренчиктерге некей тондорлу жүрөр жоп берилген эмтир. Байагы бедреп келген баатыр кептү күлүгим калганчы партада адазынын же ле деген фуфайказын жабынып алган, тырс ла отурып жат. Мени ол ло тарый таныган.

Анчыла ачык-жарык куучындаштыс. Шүүлтебис жангыс болды: кайра «жанар», тазыктырынар, маргаандарда туружар. Ол эпжок, нөкөрлөрим, үредүчилер не дежер деп турарда, байагы Роза Санабаевнанын бичип берген тилбек чаазынын көргүстим. Анчынын көстөри суркурап, бастыра бойы торт сүүне берген.

Городко келеле, бастыра баржок уур-күчтерди өмөлөжип өдүп, күрешке тазыктырынып баштаганыс. Ол бир жылдын бажында спорттын мастеринин нормативин бүдүргөн. Анчы ол тушта онынчы класста үренген. Анайып туруп, школдо калганчы күзүгинин үни шыгыраган. Күрешчинин алдына жүрүмде кем болор деген сурак тура берген. Арткан тренерлерле жөптөжип, үренчигимнин акту күүнин угуп, үредүни Горно-Алтайсктагы пе-

дагогика институттын история-филология факультетинде улалтар деп куучындаштыс. Оны айлыма кычырып, кожо жаттыргызып алдым. Жок, жок, общежитие ни ого ол ло тарый бергендер. Же бис ол тушта бир эмеш ыраада көргөнис. Жүрегимнин түбинде мен ого бүткөм. Бир киж болуп биригип алала иштензебис једим, јок, тегин једим эмес, јаан ла јаркынду јегү келер деп иженгенис. Јаан удабай айлыма база бир үренчигим Аржан Мюсов келген. Күрешти сүүген бир күүн-тапту спортчыларга мынаг өскө база не керек эди. Бой-бойысты колдын беш сабарындый ондожотон ло болзобис. А ол бир ууш болуп токпок боло берзе, көпти эдер аргалу.

Анчы Даниядан келерде, экү Мухор-Тархаты дөби барып жүргенис. Каан-айас күндер турган. Күрешчинин јерлештери бисти ачык-жарык куучыла, коқыркаткыла уткыгандар. Анчынын алдында койлоп жүрген кобыларыла теп ле тегин соотоп базып жүргенис. Кеен ле јараш јеристин аржан-кутук сууларынан, аарчы-курут ажынаг амзап јанганыс. Бот, бу мынайда јаш өлөннин јыдын јытап, ада-эне-нин эрмек-куучынын угуп, азып берген чайын ичип отурарга кандый јакшы деп, күрешчи айткан эди. Онын бу сөстөри та ненин де учун санаамда јап-јарт артып калган. Ол удабас ла эр улус ортодо маргаандарда туружар. Айдарда, ончозын јангыдан баштаар керек.

Байа, мынанг өрө, Ереванда јииттер ортодо өткөн СССР-дин чемпионнады керегинде элбде айдарыс деп айткам. Оны канайып көндүре өдөр. Орооннын јуунты командазынын тренерлери мында Туулу Алтайдын күрешчизине јаан ајару эткендер. Бу маргаандарда 190-нон ажыра күрешчи турушкан. Анчы «Спартак» обществонунг төс соведининг јуунты командазы учун күрешкен. Кебиске Самтаевти онынг тренери А. П. Манзыров чыгарган.

Армениядан келеле, Манзыров «Алтайдын чолмоны» газетинг редакциязына кирип, мынайда куучындаган эди. Тренердин куучынын тындап ийектер.

— СССР-дин јииттер ортодогы чемпионынын ады Самтаевке онойып ла јенил келбеген. Бир кезек јастырыштар да болгон. Онон улам чемпионнын адын арай ла ычкынбаганыс. Арменияда классика күрешти сүүп јадылар. Спорттын маргаандар өткөн залында улус јык ла толтыра болгон. Баштапкы туштажу. Онон көп неме каманду. Самтаев озо ло баштап РСФСР-дин чемпионы Олег Суворовло (Омск) тушташкан. Анчы ла Олег РСФСР-дин јуунты командазынын күрешчилери. Олор бой-бойын јакшы билжерже. Анчы ичкери тап эдип, күрешти бойынын колына алып ийген. Төрт минуттын бажында јаргычы бистинг күрешчининг колын санг өрө көдүрип, јенүчил деп јарлады. Таблодо 12:0 тоо күйет. Јенү! Маргааннын экинчи

кругында Самтаевтин алдына чыт ла эдип калган атлет тура берген. Геннадий Огородников. Ол профсоюзтын јуунты командазынын члени. Кебистеги күреш көндүгип, баштапкы период учына једип келген. Анчы «өштүзине» бир де јай бербей, балларды ээчий-деечий јууп, оны 11:0-го јетирген. Ару јенүге јетире бир ле бал артарда, период божой берген. Калак ла дезен, је алдырбас, эмди јангыс ла бош салынбас керек деп, ичимде сананып калдым. Амыраштын кийнинде Огородников атыланып, Анчынын үстине торт чурап барган. Анайып, ого онон јүк ле алты баллды кайра ойноп аларга келишкен. Маргааннын баштапкы күни «түжүмдү» болгонына сүрекеј сүүндис. Изү тартыжулар алдыста болгонин јарт ондогоныс.

Чемпионаттын экинчи күни. Ол «Ирбизек» ДЮСШ-тын күрешчизине јенил эмес ченелтелер экелген. Онын баштапкы удурлажаачызы Москванын ады јарлу күрешчизи Владимир Остроумов. Ол 1983 јылда Алма-Атада Баймагамбетовтын сыйы учун өткөн телекейлик турнирдин чемпионы, СССР-дин 1984 јылда өткөн чемпионнадыннг призеры, Јуучыл Ийде-күчтердин чемпионы. Бу туштажу финалдагы тудушка бодолду өткөн. Кебиске чыгар алдында бис күрешти аайлу-башту өткүреринин планын тургусканыс. Остроумовтын тын ла уян деген јандарын јазап туруп шиндегенис, ого удурлажар эп-сүмелер

белетегенис. Остроумовты канайтса да партерге тургузар керек. Экинчи периодто дезе москвичтин жастыраларын ла арыганын тuzаланып, женуге керектуу баллдарды канча ла кирези коп-тодо жуур. Анчы курушке бастыра бойын беринип, бир баллды ушта согуп ийген, же Остроумовты партерге тургузып ийерде, эп-сумени жастыра тuzаланып, «оштунин» тоолондырып албаган. Куруште тырмакча да жастырыш ончозын урет салар аргалу. Онызын тууразынан коруп, торт тыдына бергем. Туштажунун учинчи минутында жаргычы Анчыны партерге тургузып jat. Остроумов мында эки баллды ойноп алала, амырашка 2:1 тооло женип барган. Экинчи периодто бистин курушчи ичкерлешти эрчимделтип, амадузына јединген. Остроумов — партерде. Эмди жангыс ла бел ажыра тоолондырар эп-сумени билгир тuzаланар керек. Анчы женуге андый керектуу эки баллды шак бу партерде иштеп алган. Самтаев 3:2 балла женип барып jat. Је ол онызына болорзынбай, бойыннын сууген бел ажыра чачар эп-сумезин тuzаланып, текши тооны 5:2-ге јетирген. Бу туштажуга курушчинин бастыра арга-чыдалы барган.

Бозом энир. Кебисте Анчы Самтаев ле Киргизиянын курушчизи Ашот Ушуров. Мынын алдындагы маргаандарда озор жангыс катап тудушкан эмес. Куруш јаантайын тен-тай тартыжуда одотон. Анчы ого алдында бир де јендиртпеген, бу да учуралда једим онын јанында болды. Анчы амырашка Ашотты 4:3

балла јегеле барган. Улустын тал-табыжы откуре Ушуровты партерге тургузарга албадан деп шымырандым. Экинчи периодто ого андый арга берилген де болзо, је ол оны тuzаланып болбогон. Ушуров бистин курушчинин алдынан чыга конгоны учун, онын ордына партерге Анчыны тургускандар. Кебистин кырында бир канча ойго кос ло кулак болуп туруп калдым. Айландыра тып-тымк боло берген. Ашот Анчыны эки-уч катап тоолодып ийзе, јену онын. Самтаевти ол эки катап кейге алып чыккан. Эмди ле мергедеп ийер. Је бистин јерлежис чыдамкайын мында база катап коргусти. Ол «оштунине» кандый да эп-сумени тuzаланар арга бербеген. Мере, секундант кижиге, бу калганчы уч минут ой жангыс јерде тонуп калгандый билдирген. Текши тоо ол ло бойы 4:3 болуп артты. Уренчигимнин јенугине суунип, оны кучактай алдым. Анчыга подгруппазында јену аларга СССР-дин уулдар ортодо жуунты командазынын члени Сергей Богушла тартыжар керек. Ол туштажу эртен.

Ол ого баллдар аайынча ойнотырып та ийзе, финалга тугей ле чыга берер. Анчы ады јарлу курушчиге бир де ижемји артырбай, оны 12:0 тооло јенген.

Финал. Мында Анчыга СССР-дин 1984 жылда Фрунзеде уулдар ортодо откон чемпионанынын монун призеры, Армениянын курушчизи Алик Манукяна куружерге келишкен. Јерлештери Манукяны балдан тыг јомогилеер, онызын зис ажындыра сезип, ого тыг ажару этпес

деп жѳлтѳштіс. Айдарда, кѳрешті баштапкы ла минуттаг ала колго алар керек. Маргаанды эн тыг, эн бѳкѳ атлет алып јат. Залда отургандар чемпионат тужында кѳрештіг бу бѳдѳмин јакшы ондоп тургандарын кѳргѳскендер. Олор Манукяннаг јаныс јенѳ сакагандар.

Диктор кѳрешчилердин ады јолдорын јарлайт. Бис Анчыла кебистиг кырында турус. Одожыста — Манукян. Алты минуттыг бажында чемпионныг ады јарталар. Мен ѳренчигинин јенѳзине ичимде бѳткем, ого иженгем. Бу турнирге тыг белетенген болгонус. Анчыда ман-

заарыш, алаатыш јок. Бу туштажуны ол бир тынышла ѳткѳрген. Кебистеги тартыжу ажындыра темдектелгени аайынча ѳткѳн деп айдар аргам эмди бар. Баштапкы ѳч минуттыг кийинде тоо баллдар аайынча 8:1 болгон. Мынаг Манукянныг Самтаевтен јѳк ле бир балл ойноп алганы кѳрѳнет. Амыраштыг кийинде кѳреш сырагај курчыган. Армян кѳрешчи јерлежити акалаарга тыг ла албаданган. Је оныг сананганыла болбоды. Анчы туштажуны 16:6 балла јенип, Совет Союзтыг јиттер ортодо чемпионныг адын адаткан.

1985 јыл. Ростов-на-Дону город Анчы Самтаев социалистический ороондордыг Јуу-јепселдѳ Ийде-кѳчтериниг кѳрешчилери ортодо ѳткѳн маргаандардыг јенѳчили.

Бу жаан маргаан керегинде «Ирбизек» спортшколдын күрешчизи мынайда айткан эди:

— Ереванда өткөн чемпионатта туружып, ченемел алындым деп айдарга турум. СССР-дин чемпионынын адын ададар деген бир амадуум бүтти. Алик Манукян бөкө лө чыйрак күрешчи болуптыр. Айла, баштапкы жер меге келишкенин ала тарый ондобой калгам. Чикезинче айтса, туштажунунг учунда бутка турар чак та болбогон. Качан Александр Поликарпович жүгүрүп келеле, кучактай алып, «Анчы, сен чемпион! Ондоп турун ба!? Чемпио-о-он!» — деп, тал-табыш ортозынан сүүнгенине торт ло кыйгырып турарда, женгенимди жаңы ла сескем. Экинчи катап жүрекке толо ырыс пьедесталда турарымда келген. Тожиме алтын медальды Монреальда өткөн XX олимпийский ойындардын чемпионы, ады жарлу совет күрешчи Алексей Шумаков таккан. Ол элес эдил калган минуттар эмди качан да ундылбас. Өкпөбүриш?.. Ол жогынан

кайдан болзын. Мындый өйлөрдө бойынынг ангулузы да бар эмтир. Ол өткөн жолыгды кайра көрөр жүрегининг ару шимирти. Айла, мындый өйдө, кандый да жегү болзын, көстөриме элден ле озо «Ирбизек» ДЮСШ-тын тренерлери ле күрешчилери көрүнер. Спортто кандый да жегүлерге жетсем, «Ырысту болзом, анда болгом» деп, бастыра өйгө айдынып жүрер болорым. Спорттогы баштапкы алтамдарым Мадий Каланакович Каланаковтын башкарган школынан башталган ийне. Совет Союзтын Гимни жаңыланарда, бис маргааннын флаги тужүрдис.

Бу жегүге жедерине тренер ле күрешчи күч жол өткөндөр. Самтаев Бастырасоюз турнирлерде мынын алдында пьедесталга үч катап көдүрилген. Же онын текпиштери алтай уулга арай ла жабыс болгон. Бис Анчынын арга-чыдалын билип, оной бу жегүни сакыганис. Ол амадубис бу жаста бүтти. Ол жаан маргаандарда мынан да ары туружар.

ЖЕНУГЕ ЭКЕЛГЕН ЖОЛ

1985 жылда бирме бир жашту күрешчи баштап ла эр улус ортодо маргаандарда туружып баштаган. Красноярскта өткөн Совет Союзтын чемпионатында ол экинчи болгон. Орооннын эн тын бөкөлөриле тудужар жаан ченелтелер келген. Ол оны база жегүлү өдүп чыккан. Эмди 1986 жылда өткөн чемпионат керегинде айдарга турум. Күрешчиге ол ороондо эн баштапкы деген ат экелген.

Совет Союзтын бежен бежинчи чемпионаты 1985 жылдын январь айынынг учкары күндеринде Ростов-на-Дону городто өткөн. Ол керегинде «Советский спорт» газеттинг 4 февральда чыккан номеринде СССР-дин жуунты командазынын баш тренери Геннадий Сапуновтын мынайда айтканы бар: «Мен бирме бешке шыдар чемпионат көргөм, кезиктеринде турушкам да. Же мындый солун турнирге баш-

тапкы ла катап учурап јадым. Јиит уулдар јоткон кептү күрешкендер, олор ады јарлу атлеттерге јай бербегендер! Эң артык деген күрешчилер чыдашпай јана баскандар. Јуунты командага чыдалду, турумкай атлеттер келип турганы јакшы».

Куучын-эрмегим толо болзын деп, тос газеттен база бир үзүктү алып, кычыраачынын алдына јайа салар күүним бар. Онон ары кычырактар. «Эйе, Ростовна-Донудагы чемпионат айдары јок јилбилү өткөн. Былтыргы јылдын чемпионынын адын јүк ле үч кижиге корып аларга келишкен. Спорттын јолду мастерлеринин бирүзи де уур ченелтелерди јендеп чыгып болбогондор». Солун јетирү дезеер. Анчы керегинде анда база айдылган.

Туулу Алтайдын спорт сүүчилери бу чемпионаттан база сүрекей көпти сагыгандар. Јүректин түбинде ижемјинин оды калас күйбеген. Аланзыштар да болгон эди. Бистин ады-јарлу күрешчибис бу учуралда алтын медальды ойноп алгај не? Айса былтыргы ла јылда чылап оны сооро тудар ба? Эмди ончозы бойынын јерине туруп калды. Анда да јок, учураган ла кижини токтодып, мынајда сураар күүнин келер: «Уктыгар ба Анчы керегинде, күлүктин бойы, ойноп алган ийне, ойноп алган ийне, Совет Союзтын чемпионынын адын. Сананып көрзөгөр дө, ороон ичинде ол эмди эң баштапкы! Устине эр улус ортодо...»

...Анчы Горно-Алтайска келеле, автобустан түшкен ле бойынча, «Ирбизек» спортшкол ја-

ар ууланган. Јүрекке толо сүүинчини ончозынаг озо кемге чыгара айдар. Олорго: тренерлерге, күрешчилерге, нөкөр уулдарга. Табышту городтор, күзүреген, күүлеген спортзалдар анда, кайда да сүрекей ыраакта, артып калган. Белден уур јүк түшкен немедий. Қажы ла келиште андый. Бу кичинек ле кару городында узак болбогонинын ба кандый. Јолой ло ајыктанырын. Анча-мынча барып јатсан, орто үредүлү национальней школ учураар. Эске алыныштар јок јерден торт урулып келер. Оны кыйар јан кайдаг келзин. Јүрүмде үренчик тужынды ундытан бедин.

Оромды өрө барып јадала, канайып та сақып, кетежип турзанг, байа ла бойынча караннан сақыган «Јакшы ба!» деген јардак үн кенерте угулып келген турар. Эди-каныга јылу јайылар. Јайым ла тыш. Кандый јакшы! Төрөл јер, көрүш-таныштар. Јар-јаак куучын. Сынын чүрче ле серий түжер. Чемпион кижиге сурактар тен јеткилинче. Анчы дезе удур јагыс күлүмзиренер. Онон эки-үч ле сөс айдар: «Је ойноп алдым, баштапкы јерге чыктым, ол ло».

— А Швецияда өткөн телекейлик турнир, Клипаннын сыйы?

— База колдо.

Јагыс күндер ас берилген. Эки күн канчийан ол. Эмди ле туку Мухор-Тархатынын апагаш карга бастырган чөлине барып, амыранып базып јүрген кижини. Бир де эмешке болзо, кулактарды тундурган спортзалдардын күүлежин, кылбыркай отторлу

городторды ундып... Же карын, маргааннын кийинде Горно-Алтайска да жетире келгеним жакшы. Соңзын Москва жаар ой-то атанар керек. Эмди тургуза келишпей жат. Ой лó болзо, Тестү-Бойдогы турлуга шунганча жедип барбай. Айылдагы улус жарт ла сакыгылап жат.

Чемпионаттаг келеле, Анчы городто эки ле күн болгон. Салдым бош салынарга жарабас. Апрель айда Грецияда Европанын чемпионаты өдөр. Орооннын жуунты команданын күрөшчилери ого белетеништи баштап ийгендер. Ол тоодо Анчы Самтаев. Эмди орооннын чемпионаты керегинде. Анда күрөшчи РСФСР-дин жуунты команданын адын корыган. Оныла кожо эг женил бескеде база эки кижиле болгон. Сергей Суворов ло Николай Парфенов. Күрөшчилерди маргаанга команданын баш тренери, Олимпийский ойындардын чемпионы Шамил Шамсутдинович Хизамутдинов белетенип турала, Швецияда болгон телекейлик турнирде база турушкан. Бу жаңжыккан жаан турнирге көп ороондордун күрөшчилери келип жат. Ол быжыл 24—27 январьда өткөн. Спорттын телекейлик классту мастери анда кемге де, кандый да ижемди артырбаган. Клипаннын сыйы ой-то ло бистин жерлештин колында. Ол Швециядан келген ле бойынча Ростов-на-Дону дөбн атаган. Бодоп көригер, турнирдеги күрөштер, учы жок узун жолдор... Ого канча кире чыдал, ар-гачак барып жат эмеш.

Орооннын чемпионатында кү-

рөшчинин тренери Александр Манзыров оныла кожо болгоны база жакшы. Кебиске оны Манзыров чыгарган. Ростов-на-Донудагы спорттын өргөбзи Анчыга таныш. Былтыр мында социалистический ороондордун Жуучыл Ийде-күчтеринин спортчыларыла найылык туштажу өткүрилген. Самтаев анда база кемге де ойнотырбаган. Онызын спорт сүүчилер ундыбаган болбой.

...Баштапкы круг. Оны быжу баштаар керек. Кебистин бир жанында Украинанын күрөшчизи Александр Матер-Борчук туруп жат. Бачымдаш жогынаг кайулап көрөр, оной табаруга көчөр. Анчы балларды бир эмештеп жууп ла жат. Анайып, ол онго жеткен. Матер-Борчукта алты балл. Кемнин де жегүни ычкынар күүни жок. Табло 10:6 тоо көргүзөт. Ой дө божоорго жеткен. Калганчы секундтар. Сыгырткыш жаңыланат. Баштапкы жегүү колдо! Бу тудушка Анчы Самтаев бастыра бойын беринген. Стартта жаантайын андый. Та неге де атпандаарын. Жастырыштар да болуп жат.

Экинчи кругта онын алдына Казахстаннын күрөшчизи Кайрола Шанмурзин тура берген. Бу туштажу керегинде көп айдыш та жок. Жерлежистин жаркынду жегүзин 12:0 тоо неден де артык керелейт. Шанмурзин канайып та күжүренген, албаданган болзо, же Анчыдаг бир де баллды ойноп албаган. Учунчи круг күрөшчиге финалга көнү жол ачар.

Экинчи күн. Самтаев ле Арменианын күрөшчизи Вараан

Кахкичян тудушкылап жат. Же бугунги күнде Туулу Алтайдын күрешчизи арга-чыдалыла, күчиле ончолорынан тыг. Залда отурган улус онызын ол ло тарый сескендер. Анчы эп-сүмелерди ээчий-деечий тузаланып, баллдардын тоозын база ла онго жетирген. Жаргычынын сыгырткыжы угуларда, текши тоо 10:4 болгон. Эмди ол финалда өскө подгруппада жегү алган Ильгам Умаевле күрежер.

Онын удурлажаачызы Ильгам Умаев Азербайджаннын ады жарлу күрешчилеринин бирүзи. Ол Меадин Аллахвердиевтин жерлежи. Телекейлик турнирдин экинчи призеры. Былтыр ороонуну Краснаярскта өткөн чемпионатында үчинчи болгон. СССР-дин жуунты командазынын члени. Анчы ла Ильгам бой-бойлорын колдын беш сабарындый билижер. Белетеништү сборлорды жаантайын кожо өдүп турган уулдар уйан да, тын да жаандарын канайын билишпейтен эди. Же кем күчтү болгонын янгыс кебистеги маргаандар көргүзип жат. Олор айланышкаича. Баштапкы амырашка Анчы «өштүзинен» эки баллды ойноп ала ла барган. Ильгамда эмди тургуза эш неме жок. Же өй эмди де бар. Онон Умаев торт атыйланган. Анчы корулунышка көчөрдө, жаргычы ого аяру эдип, партерге тургускан. Ильгам мындый жарамыкту арганы билгир тузаланып, Анчыны бел ажыра тоолодып ийеле, бир балл иштеп алган. Жок, табарар ке-

рек. Самтаев калганчызында ла сүүген эп-сүмезин — «вертушканы» эдип, онон ээчиде де «өштүзин» тоолоткон. Жаргычынын колы өрө көдүрилет. Эки балл! Самтаев ичкерлешти там ла тындып жат. Оны эмди токтодор арга жок. Умаев чыдажып болбой, кебистен чыгара жүгүрерге албаданат. Бугунги күнде ол ороон ичинде эн жеңил бескеде, чындап та, эн күчтү. Анайып, алтай уул финалда Ильгам Умаевти 4:1 тооло жеңип, эр улус ортодо Совет Союзтын чемпионунун адын адаткан. Жеңү. Жаан жеңү!

1983 жылда Туулу Алтайдын Ондойдо өткөн кичү олимпийский ойындарынын күндүлү айылчызы болгон жарлу күрешчи А. Шумаков маргааннын учында А. Самтаев керегинде мынайда айткан: «Эн жеңил бескеде ончолорын акалап, бийикке Самтаев жолду көдүрилген. Ол иштенкей де, төп тө күрешчи. Ол мынын алдында телекейлик турнирлерде база жеңүлер алган, континенттин маргаандарында оны ченеп көрөр керек. Жеңил бескелү күрешчилердин белетенижи, ого көрө, жабыс...»

Тренер ле үренчик сүүнип калган тургулап жат. Төштөринде алтын медальдар жалтырайт. Туулу Алтайдын спорттогы магын бийикке көдүргөн күрешчиге ле тренерге учурлай СССР-дин Гимни жагыланат. Олимпийский ойындардын чемпионы олор экүни кучактай алып, колдорынан силкийт...

Быыл апрель айдын јирме үчинчи күнинде телетайптар јер-телекейдин ончо ороондорына кайкалга турар јетирү ийген. Ол кайда да анда, јүректин түбинде, жаңыланып артып калды. «Грецияда классика күрешле Европаның чемпионаты божоды. Төртөн сегис килограммга јетире бескелү күрешчилер ортодо континенттин чемпионы болуп Анчы Самтаев чыкты...» Ол јалкын чылап јалт эдип, күүн-санаабысты жарытты, көгүске бадышпас сүүнчи сыйлады. Мындыј јетирүни бис энчикпей сақыганыс. Ижемјибис бүтти. Ак-јарыкка алтай албатының адын чыгарган күрешчиге алкыш-бийанысты айдадыс. Бу чемпионат Грецияның төс города Афинада өткөн.

...Апрель айдын јирме бешинчи күни. Горно-Алтайск. Аэропорт. Кем де чечектер сыйлайт, кучактай алат. Көгүске толгон сүүнчи чыгара айдылат, ачыгынча акту јүректен. Партия обкомының качызы Борис Күндүлеевич Алушкин удур базып, чемпионды уткыйт. «Төрөл јерине келгениңле!», «Јенүле, Анчы!» — деген үндер угулат. Јарс-марс каткы жаңыланат. Ончозы колыжып калган: күлүмји, ойын-коқыр.

Анчының самолеттон жаңы ла түжүп келген тужы. Мындыј уткуулга учурап, ол удур жаңыс ла күлүмзиренет. Арып-чылап та калган болзо, је күүн-санаазы омок. Көстөринде сүүнчинин одычактары күйет. Европаның чемпионының ады ого кор-

кышту күч тартыжуда келген. Онын ортозында аланзышка да алдырган, өкпөбөргөн дө ой болгон. Мындыј маргаандарда ол баштапкы ла катап турушкан ийне.

Анчының амырын тоскырған күрешчинин ады-јолы Френк Шерер. ФРГ-нин атледи Лос-Анджелесте өткөн Олимпиадада экинчи болгон. Ол телекейлик чемпионаттын мөңүн призеры. Ченемелдү күрешчи. Туштажунуң учына јетире он ло секунд ой арткан. Јенү колдо. Ол кайда да барбас. Эмди ле јаргычы Анчының колын сан өрө көдүрер. Кем сананган, бу он секунд ойгө Шерер үч баллды ээчий-деечий ойноп алар деп. Таблодо 16:15 гоо күйет. Анайып, јенүни туштажунуң калганчы секундтарында Френк Шерер ушта соккон.

Је јуунты команданың баш тренери Геннадий Сапунов онын јенүзине бүткен. Анчының јанына базып келеле, ол токыналу үниле мынайда айткан: «Мен Сибирьдин уулдарының арга-чыдалын билерим, олар уур-күч айалгалардаг качан до болзо, јенүлү чыгып јадылар. Бош салынба, көрүп ле тур, ончозы кеминде болор». Команданың комсоргы Михаил Маминашвили јантайын күрешчинин јанында болгон. Ол коқыр-каткызыла уулдарды токынаткан, јакшынак күрежиле команданың дебютанттарына тем көргүскен. Чындап та, мындыј күчтү ле гаяк командала је нени этпейтен эдин. Ончолорын түре-мара тудуп,

туш башка мергедеери арткан. Ол ло Шерерди бистен тыг деп турыгар ба? Кече ол маргаанды ченемелиде алган. Тартыжар күүн де, чыдал да бар. Айдарда, азыйдагы ла чылап, ичкери јүткир керек. Өскө јол јок.

Турумкайыла, кебистеги јана баспас тартыжузыла, ак-чегиле ол анда, Грецияда, капиталга бийлеткен калыктарды кайкаткан да, сүүндирген де эмтир. Онызын бис төс газеттердег кычырдыс. Туулу Алтайдын бастыра спорт сүүчилерине бу төп лө иштегкей күрешчидег тем алар керек. Онызын айтпаза да јарт. Көригер јашөскүримди, олор бүгүн кандый да көдүринилү күүн-санаалу јүрүп јат. Јаан да улус соныркажат. Бир таныш карганак менен мынайда сураган эди: «Самтаев деген уул өскө каанныг јерине барып, анда Европаныг эн тыг деп ададып турган бөкөлөрин јарындарына јапшыра салган дежет, чын ба?» «Чын эмей а, тен не де этпеген» — дезем, өрбөкөн удур јангыс: «У-у!» — деп унчуккан. Туку Шабалин аймакта Мухор-Чаргы јурттан алтанэки јашту А. А. Арбанакон деп кижиге Анчы Самтаевтин јенүзи керегинде угала, сүүнгениме чыдажып болбой, көстин јажын ычкынып ийгем деп, газеттин редакциязына бичиген.

Бистин «Ирбизек» спортшколодо көп јакшынак күрешчилер чыдап јат. Олор Самтаевтин кийнинен јаан маргаандарга чыгып, јенүлү күрежип јадылар. РСФСР-дин јолду тренери А. П. Манзыровтын база бир үренчиге, Аржан Мюсов, быјыл

орооннын јинттер ортодо јуунты командазына кирген. Айса болзо, ол спортшколога база јаан јарла мак экелер. Бүгүнгү күнде областыта спорттын он эки мастери бар.

... Самтаев Грецияда өткүрген арткан туштажулары керегинде мынайда куучындаган: «Сборды Алуштада Меадин Аллахвердиевле, Ильгам Умаевле кожо өткүргем. Јуунты командада кажы ла бескеде үч кижиден болуп јат. Тренерлер Европаныг чемпионатына ийип, меге јаан бүдүмји эткендер. Анда, Грецияда, күрежип турган эн јенгил бескеме бастыразы он күрешчи болгон. Баштапкы кругта Норвегиянын бөкөзи Роминикле тушташкан. Оны 9:1 балла јендим. Шерер керегинде айдып салдыгар. Ол меге коркышту јаан ченелте болгон.

Онын кийинде Польшаныг күрешчизи Мартинскийле тудужып, арга-чыдалымды ченедим. Кебистеги тартыжу тен-тай айалгада өткөн. Оны 6:5 тооло јенгип те алган болзом, је ол мени тыг ла сүүндирбеди. Баштапкы јерди ычкынып ийген кижиде кандый күүн-санаа болотон эди. Эмди финалга чыгары учун тартыжулар башталар. Көрбөйин деп туура бастым. Кебисте Роминик ле Шерер. Амыранар кыпка кирип, бөктөннп алган отурып јадым. Қанайткан немедеер! Бош салынып кайттым.

Анча-мынча ойдин бажында команданыг уулдары јүгүрип келеле, јарыш эдип: «Анчы, сен финалда, угуп турун ба? Сени кезеткен күлүк кебисте чалкойто јадыры. Шерер јендирткен!

Барып көр!» — деп үн алыжып кыйгырыштылар. Ала тарый бүтпегем. Чын эмеш пе? Жок, барып бойымнын көзимле көрбөгөнчөм бүтпезим. Сыр жүгүрүккө бардым.

Анайып, финалга чыгып, чемпионаттын калганчы күнинде Болгариянын күрөшчизи Братан Ценоvlo тудуштым. Ценоv керегинде нени айдар? Мындый жаан маргаандарда тегин атлеттер болбой жат. Оныла телекейлик турнирде мынын алдында бир катап тушташкым. Ол тушта ойнотырып ийгем. Ценоvтын жаан турнирлерде туружып алган жеңүлери көп. Элдег ле озо ол Европанын чемпионы. Бу аттан кижинин бажы карануйлаар. Же оног, кебиске чыгып, токыналу күрөштим. Мөнгүн медаль — «карманда». Жылыитар неме жок. Кемнинг де жай берер күүни жок. Эп-сүмелерди тузаланарга чек келишпейт. Ол до меге балл бербейт. Жаргычы анайып турала, мени партерге тургусты. Мындый кызаланду айалгага учурап, Ценоvко бир де балл бербедим. Эмдиге жетире кемисте де балл жок. Оног партерге Братанды тургускандар. Бел ажыра тоолодуп, эки балл иштеп алдым. Туштажунун экинчи жарымында ол менен бир баллды ойноп алган. Күрөшпей барарда оны база ла партерге тургускандар. Мен мындый жарамыкту учуралды

тегин бош салбай, база бир баллды иштеп алала, жеңүни учуна жетирдим.

Олимпийский ойындардын кабай города болгон Афины бистинг жерлежиске эн ырысту болуп, ого эр улус ортодо Европанын чемпионынын адын экелген. Горно-Алтайсктагы педагогический институттын история-филология факультедин божоткон жирме эки жашту күрөшчинин алдында эмди де жаан ажудар бар. Телекейлик чемпионат, Сеулда өдөтөн Олимпийский ойындар база кырлардын ары жаанында эмес.

Арчын жыды жытанган, аржан суузы адылган Алтай жерис уулына жагыдан чыдал кошсын деп турубыс. Күрөшчини жаан маргаандарга үйдежип, бу энчейишкен кырларды элен-чакка ээлеген эл-жоннын адынан «жарындуга чачтырба, жаактуга айттырба» деп айдадым.

Бистинг ады жарлу күрөшчибис быжыл сентябрь айда орооннын жуунты командазынын атлеттериле кожо Алуштада беледеништү сбор өдүп турала, жардын чыгарып алган. Онызы ого Венгрияда өткөн телекейлик чемпионатта туружарга буудак этти. Эмди ол жазылып калган. Анчы жаан маргаандарда мынан да ары туружар.

БИЧИКТЕРДИҢ ПОЛКАЗЫНДА

К. Төлөсов. Кадын жаскыда: Роман. Куучындар. — Алтайдын бичиктер чыгарар издательствозынын Туулу Алтайдагы бөлүги, 1985.—272 стр.

Жүрүм — жажына тартыжу. Бу солун шүүлте эмес. Мыны мынан озо до жүрген билгир улустар чикелеп жартаган. Чокымдап айтса, эмди де андый: жүрүм жаантайын тартыжуда өдөт. Же алдында кажы ла кижин бойынын тыны, билези, мал-ажы учун тартышкан. Ол тушта күчтүлөр, күркөттөр жететен. Санаа-сагышту, керсү улустар жүрүмнинг кату жолына чыдашпай, жег жастанып жыгылатан. Мындый керектин бир кезегине мен Күүгей Төлөсовтын «Кадын жаскыда» деген баштапкы романын кычырала, туштадым. Романда тартыжулар, табарулар, өштөштөр, өлүмдөр көп. Күчтү кижин — күчтү, сүмелү кижин — сүмелү. Же ол керек романнын баштапкы ла страницаларында андый. Романнын учында кажы ла кижинин кылык-жангы чокымдалып, чын неме чын, кара неме кара болуп, жаргала берет. Эки ииттин, Токна ла Кымыскайдын, ару сүүжин кирлеген, кинчектеген улус: Эдис ле Кутус. Же 16 жашту кыс Кымыскай база сүмелү. Ол той болор алдында, адазындый кижиге барбаска, туниле Токнага качкан. Эки иит ойто бириккен. Же олор ырысту ба? Жок. Ненин учун дезе кара санаа, катыс өштөш кыйгакту керектерин, кара «жыланын» ииттердин билезине божоткон. Же учу-учында Кутус бойынын кара керектери учун Токнанын жеенинин — Чөбчөйөктин колынан өлөт.

Романда эн ле күч жүрүмдү кижин — Кымыскай. Бу келин бала жаштан ала эр улустын катузын, жаантайын чагыжып, өштөжип жүргүлөгенин көргөн. Жалакай ла жымжак кылык-жангу өбөгөнн — Токна оны Айабас (сурас уулу) учун жаантайын кемирген. Онон бу келинди «бай» жаржак Лыман «баба шибка хорошая» деп базынган. Бу келин эки өбөгөннин жылыткан, өштүлөр онын Астыкпас деген уулын өлтүргилеген.

Бир ачу өйдө ол айдар: «Онду неме көрбөдим. Ого-бого согулып жүргенчем, жүрүм бош туурамла өдө берген эмтир».

Же керектү өйдө Кымыскай тоштыр соок, темирдий кату болотон болтыр. Ол ортон уулынын — Астыкпастын ла экинчи өбөгөнн Чөбчөйөктин очин алып, мылтык кодүрип, бойынын эн жаан уулын Айа-

басты ла Яманактын уулын Семенди өлтүрө адат. Бу үй кижинин сүр-кебери керегинде көпти айдып, жартаар аргалу.

Романда, эмеш кал-тенекусү де болзо, Чөбчөйөктын кебери база солун. Бу кижини «ат өлтүрүп амтажыган, эр өлтүрүп эремжиген» Кутусты жок эдет. Токна деген таайынын адаанын алат. Бир катап ол нөкөрлөриле кожо Токна таайын өлтүргөн Кутустын уулынын, Эмекейдин, тойи болордо, ээрлү эки атты уурдайла, үч атты турган жерине шукусулап салган. Жабыска килебес, жашка болушпас, кижини күүни жок кара санаалу Эдисти база ол өлтүргөн.

Чөбчөйөк кылык-жаңыла С. С. Суразаковтын «Улалу» деген жети-ре бичилбеген романында Табыткага түнгөй. Башказы неде десе, Табытка байыырга албаданат, а Чөбчөйөк жабыска, жагыска болужарга кичеенет.

Романда жүрүмнүн жүзүн-базын сурактарына учурлалган философский шүүлтөлөр. Же культуразы бийик, литератураны чыгдый билер улуска ол философский шүүлтөлөр чаптык немедий билдирер аргалу. Ненин учун десе, ол шүүлтөлөрдөг улам кезик геройлордын сүр-кебери кычыраачынын санаа-шүүлтөзинен үзүлүп, булгалып турат. Мынаг улам кезикте романнын сюжет жолы булгакту немедий билдирет. Же романды экинчи катап кычырганга, бу жолдын агы-каразы жартала берет.

Кажы ла чүмдемелди кычырала, онызы — андый, мынызы — мынды деп укааркаары жаман керек эди. Ненин учун десе бүгүнгү күнде жакшы деген чүмдемел канча жылдын бажында жаман да болуп калар аргалу. А бу кече-башкүн ле жаман деген чүмдемел бир канча өйдүн бажында жалтырап, жарана да берет. Андый учуралдар телекейлик литературада жеткилинче. Оны бичиичилер жакшы билер.

Же Күүгей Төлөсовтын эг баштапкы романын кычырала, меге жарабаган неме — горойлордын аттары: Эдис, Кутус, Эмекей, Чөбчөйөк, Лытыш, Тогузон Токус. Бис эмдиге геройлорго чокым жараш ат адаарга чыдабай жадыс. Бис геройларысты (же ончозын эмес) жараш, жаркынду аттарла адазабыс, алтай эл-жон оморды маат жок, бала-барказынын адын адаарга тузаланар да эди. Жакшы, жараш ат кижинин күүн-санаазын качан да өрө көдүрер. Мыныла коштой романда «эки катап эки» деген сөсколбу арбынду учурап жат. Мынызы билгир кычыраачынын күүн-санаазына чаптыгын жетирер деп шүүйдим.

Калганчыда, Күүгей Төлөсовтын эг баштапкы романы алтай кычыраачыларга жарамыкту бичик болор деп иженедим.

С. МАНИТОВ,
Огдойдон.

Быыл «Алтайдын чолмоны» газетте (29 май, 10-чы номер) К. Төлөсовтын «Кадын жаскыда» деп романы керегинде Б. Кортиннинг рецензиясы чыккан. Оңдо Б. Кортин романдагы жастыраларга ажару эдип, түзедип, жартына чыгарга болужып турганыла жөпсинедис. Кычыраачылар бойларынын шүүлтелерин мынайда кемзинбей, жажырбай, ачыгынча чыгара айдып турза, жакшы болор эди. Ачыныш-эш жогынап шүүшкенде, једикпестерди де јоголторго јенил ине.

Бичиичи К. Төлөсов бир кезик јерлерде өкпөрип, санаазына эбелип келген сөстөрдү терең сананбай, түргөн бичип турганы, чын бар. Је текши алар болзобус, бу алтай бичиичиде јарык јайалта бар. Онын акту күүнинен бичиген повестьтери ле куучындары јилбилү, жакшы. Бичиичинин ченемели оңог ары јаанап, билери кожулып, узы бийиктеп, чүмдегени кажы ла кычыраачыны сүүндирер деп, иженип ле сакып турубус.

База бир ажаруумды айдып ийейин. Б. Кортиннинг рецензиясында Айабас ла Алдырбас кызылдарга кожулган деп жастыра айдылат. Бичиичи К. Төлөсовтын бичигениле болзо, кызылдардын јолыла Айабастын энг кичү карындажы Алдырбас барган. Јаан аказы Айабас Јыманнын уулдарыла кожо тирүге колго киргенче, акбандиттердин јолыла јүргөн. Је, айдарга сананганым бу ла.

С. ОМИН,
Беш ичинег.

С. Сартакова. Сүүштин боочызы: Улгерлер. Туују. — Алтайдын бичиктер чыгарар издательствозынын Туулу Алтайдагы бөлүги, 1986.— 96 стр.

Бистин үлгерлик сүүчилер Сурайа Сартакованын ады-јолын жакшы билер. Онын ару ла танылу уни алтай литературанын база бир коолы боло берген деп айдарга јараар. Мындый органы поэттин «Сүүштин боочызы» деп јаны үлгерлик јуунтызы берет.

Сурайа Сартакованын јайаанында энеликтин темазы — төс тема.

Бир колымда каткырған балам,
Алаканга ла бй бошпок буттары.
Экинчи колымда болчок јер-тала,
Алаканга ла бй кырлары, јаландары.
Эки колымда эки кереес,
Экүнинг бирүзи де бирүзин јенбес.
Кыйузы јок айлаткыш јалангыла
Колымда чебер апарадым...

Балазынын да, Јер-телекейдин де салымы — эненин колында. Эне жогынап јүрүм де јок. Эненин сүүжи — јүрүмди, телекейди корыган ийде.

Бу шүүлтени поэт жүрекке тийер, санаада артар сүр-кеберлер ажыра жетирет. Онын чүмдөп жураганы — жараштыра сананып тапканы эмес, жок, үй кижининг, эненин учурын ондогону, билгени, граждандык көрүм-шүүлтези.

Сурайа бойы төрт баланын энеси. Онын да учун поэттин балдар керегинде үлгерлери ондой жылула, эркеле, жалакайла толгон. Бу үлгерлер эненин «кечип учка чыкпайтан кемјүзи жок теңистий» сүүжининг база бир жаркындалган жаны.

Жаңы жуунтыда С. Сартакованын «Сүүштин боочызы» деп туујызы чыккан. Ол база үй кижининг, эненин чындыгы, чыдамкайы, арузы ла бийиги керегинде.

Чек болорго, чебер болорго
Ченелте сеге өдбргө келижет.
Эш болорго, эрегіс болбоско
Эң кату да сөстөр једижет.

Чын, үй кижининг, анчада ла жагыскан үй кижининг жүрүми јеніл эмес, «өзбргө лө чөнгөргө бычак мисле тартышту». Је, ойто ло, эң ууркүч өйлөрдө турумкай болорго, ченелтени өдүп чыгарга үй кижиге эне болгоны, өскө жүрүм учун каруулу болгоны болујат.

Мыныла колбой Сурайа Сартакованын жааанынынг база бир аңызын темдектеер күүним бар. Бисте бичинип, үлгерликте, прозада бойын ченеп турган үй улус ла кыстар ас эмес. Кезиги кыска өйгө угулып-көрүнип келеле, јоголып калат. Је солун, јилбилү иштеп те тургандары бар. Ақту бойымнынг күүнимди айдар болзом, мен Гүзел Елемованын ла Мария Кудачинованын үлгерлерин јаантайын сакып ла соныркап кычырадым.

Је бот үй улустын үлгерлигинде бойынынг ич телекейинде, санаакүүнинде учы-кыйузы жок казыныш, комылал-сыгыт сүрекей көп туштайт. Көп лө сабада тос тема — «Мен. Менин сүүжим, күүн-санаам». Сүүштер, ачыныштар, айрылыштар, ойто ло сүүштер. Түп-түнгөй сөстөрлө бичилген түнгөй күүн-санаалар. Аңылузы, башказы ас.

Сурайа Сартакова сүүш керегинде база көп бичийт. Ачулар, алаңзыштар, серемјилер — оло јогынан канай жүрер? Је Сурайанын лирикалык геройы сүүжине чындыгыла, арузыла биске јуук ла баалу. «Өөркөөр, өч алар» эмес, бийик күүндү болор, коп-сайгактан коркыбас — бүдер. «Јаманда, јакшыда, јабыста, бийикте јаантайын јаба болорго», «Чынды, чындыкты најы эдип, чеберлеп кожо алып жүрерге», «Эжим» деген эрјине сөстинг учурын теңте тудуп жүрерге поэт бисти кычырат.

Сурайа төрөл јери, эл-калыгынын салым-жүрүми, ижи-тожи керегинде ас эмес бичийт. Мен мында жүк ле эки теманы темдектеп, оло керегинде санааларымды айттым.

Јинт автордын јаны үлгерлик жуунтызы кычыраачыларга солун болорына алаңзыбайдым.

С. ПЕТЕШЕВА.

ХРОНИКА

АЛТАИСТТЕРДИН ТЕЛЕКЕЙЛИК ЈУУНЫ

Быыл 15—21 сентябрьда Ташкентте бистинг ороондо баштапкы катап алтаисттердин жаантайынгы телекейлик конференциязынын (ПИАК) XXIX сессиязы өтти. Онын ижинде алтаистиканын сурактары аайынча иштеп турган үч жүстөг ажыра учуный, ол тоодо Англиянын, Венгриянын, Болгариянын, Италиянын, Кыдаттын, Американын, Германиянын Федерация Республиказынын, Турциянын, Япониянын, Чехословакиянын ла өскө дө ороондордын учуныйлары туруштылар.

Сессияда Совет Союзтын түрк тилдү бастыра жерлеринен делегаттар болгон. Телекейлик жуунда Узбекистаннын, Казахстаннын, Туркменистаннын, Азербайджаннын, Кыргызстаннын, Татар, Башкир, Дагестан, Кабардин-Балкар, Тува, Кара-Калпак, Бурят, Якут АССР-лардын, Туулу Алтай, Карачай-Черкес, Хакас автоном областтардын алтаисттеринин, анайда ок Москва ла Ленинградтын атту-чапту алтаист ле түрколог учуныйларынын, СССР-дин Наукалар академиязынын Күнчыгышты шингдеер ле тил аайынча институттарынын наука ишчилеринин докладтары угулган.

Баштапкы пленарный жуунды ПИАК-тын Совет Союзтагы төзөмөл комитединин председатели СССР-дин Наукалар академиязынын член-корреспонденти В. М. Солнцев ачкан.

Жуулган улуска уткуулду сөсти Узбек ССР-дин Министрлер Советинин Председателинин заместители С. У. Султанова айтты. Сессиянын туружаачылары ПИАК-тын Генеральный качызы профессор Денис Сайнордын (США) куучынын тын аjarулу уктылар.

Ол бойынн куучынында алтаисттердин XXIX сессиязынын жаан учурын темдектеп, «ПИАК төзөлгөннинен бери бастыра историязында бистинг туштажу Совет Союзта, ого үзеери аңылу тили түрк тил болуп турган союз республикалардын бирүзинде өдүп жат» деп айтты.

Профессор Сайнор оной ары бу организациянын историязыла таныштырып, Күнчыгышты шингдеер учуныйлардын жаан тоомжылу телекейлик биригүзининг бүдүретен керектерин жартап, ПИАК-тын организациязынын төзөмөл бүдүрөмиле таныштырды. Онын бүдүми мындый: оны башкарап иш бастыразы Генеральный качынын аjarузында. ПИАК-тын президентине ээчий сессияны өткүрүп турган орооннын учуныйы тудулып жат. Бу организацияда жаантайын иштеер члендер

жок, член взностор жуулбай жат. Алтаистиканын кажы бир бөлүгине жантайын да чындык улус онын наука симпозиумдарында туружар аргалу деп, Генеральный качы угускан. Же үн берер жан онын сессияларында эки катаптан көп турушкандарга берилет.

Технический болушты ла күнүн сайынгы административный чыгымдарды бойына көп жарымдай Индиан университет алынып жат. Алтаистика аайынча шинжү өткүреринде сый — «ПИАК-тын Алтын медали» жөптөлгөн. «Алтын медаль» сессияларда жакытту үиле тудулган телекейлик камыстын жакытту үн беришле көстөлгөн кандидаттарга берилет. Бу өйгө жетире андый медальла телекейдин 17 учуныйы, ол тоодо СССР-денг академик А. Н. Кононов, профессорлор И. Цинциус ла Н. А. Баскаков кайралдаткандар.

ПИАК-тын төс амадузы — алтаистика жанынан шинжүүлери бириктирерин жеткилдесери, учуныйларга жылдыг ла жолыгар, шиндеп турган сурактар аайынча жетиүүлөр ле шүүлтелерин угужар арга берери.

Ол жанынан бу телекейлик форумнын ХХІХ сессиязы сүрекей тузалу ла керектү болды. Онын ижин текши жанынан темдектезе, ол сүрекей бийик научный ла төзөмөл айалгада өткөн деп айдар керек. Сессияда турушкандар түрк тилдү ле монгол-манчжур калыктардын табылганы, өскөн керегинде сурактарды шүүшкен. Бу десе алтаистиканын сурактарын онын ары элбеде ле терең шинжүүлесерине жөмөлтөлү болор, ол калыктардын эмдиги өйдөгн ич-көгүс культуразынын тазылы, онын арыгы өзүминин жолдорын терең билип аларга болушту болор.

Конференциянын программазы сүрекей элбек болгон. Бойыгар да бодозоор, бир ле неделенин туркунына үч жүстен ажыра докладтар ла жетиүүлөр угуп шүүшкендер! Секциялардын жуундарында тил аайынча алтай бөлүккө кирген калыктардын историязы, тили, фольклоры, культуразы ла чүмделгизи аайынча көп сурактар көрүлгөн. Мында тил аайынча алтай бөлүккө кирип тургандар керегинде айдып тура, бир канча сурактарды жартап чокымдаар керек.

Эмдиги наукада эки жүзүндү алтаистика табылган. Баштапкызы: эмдиги өйдө Алтайды, чокымдап айтса, бистин Туулу Алтайды, онын географиязын, геологиязын, археологиязын, антропологиязын, этнографиязын, культуранын жебрен кереестерин, Алтайда озодон бери журтагандардын, алтайлардын, тубалардын, телениттердин, чалкандулардын, байаттардын ла өскөлөрнин де тилдерин ле диалекттерин, оос чүмделелин үренериле колбулу наукалык ууламжы. Экинчизи: бастыра талаларда ла ороондордо очо гуманитарный ууламжыларла тил аайынча алтай билеге кирип турган учуныйлардын биригүзи.

Тилдерди, жаан ла оок калыктардын бүткен бүдүмин, историяны, литератураы, идеологияны үренери, түркологтордын Совет Союзтагы комитетинин председатели академик Кононовтын айтканыла, тын да келишип те турган эмес болзо, же үрениже берген эки сөслө «Алтай тилдер» деп узактан бери адалып келген. Ого түрктөр, монголдор,

тунгус-манчжурлар, бу өйдө көп учуныйлардын айдыжыла болзо, япондор до, угро-финндер де кирип јат... Мынды шүүлте блааш јок деп айдарга болбос. Мында да кубулталар, түзедүлер, көстөштирген шүүлтелер, јагы көргүзүлер, табынтылар болор аргалу. Менин шүүлтеме, алтай тилдердин билезине монгол, корей, јопон ло Арктикада јаткан калыктардын тилдери кирип јат дегени јастыра. Андый шүүлте Баштапкы Петр каан тушта Полтавадагы јуу-согушта олјого кирген, онын согында Сибирьде јүрген швед офицер Ф. И. Габберт-Страленберг Сибирьде јаткан калыктардын тилдерин шиндеерге ченешкенинин кийинде эдилген. Ол керегинде јилбилү јетүрүни Ташкентте В. И. Лениннин адыла адалган университеттин түрк филология аайынча кафедрасынын јааны профессор И. Кучкартаев эткен. Онын шүүлтелериле јөпсинбеске болбос. Швед шиндеечи Сибирьдин ле оныла коштой јаткан јаан ла оок калыктардын тилдерин үренип тура, көп сөстөр, темдектезе, «эне», «ада», «јер», «суу», «от» ло өскөзи де учуры аайынча түгей болгонын тапкан. Страленберг анайда ок тилдеги табыштардын бириккенинде, ол тилдердин морфологиязында да, синтаксис бүдүминде де көп түгейлер бар болгонын јартаган. Швед учуный бойын шинжүлерине тайанып, онын үренген одус эки тилди алты башка бөлиген. Шак анайда XVIII чакта тилдер алты бөлүккө— түрк, монгол, тунгус-манчжур, угор, финн тилдерге бөлинген. Онон бери эки јарым чактан ажыра өй өткөн, је андый да болзо, наукада бу тилдер алтай биленин тилдери деп адалары јанжыгып калган. Бу өйдин туркунына алтаистика тил јанынан түндештирү — история үредүнин тагынан бөлүги болуп калганы јарт. Тил аайынча учуныйлардын шүүлтелериле болзо, алтай тилдердеги текши түгейлештирүлер ол тилдерле куучындажып турган калыктардын колбулары тынганынын шылтузында төзөлгөн. Өскөртө айтса, текши бирлик бой-бойынан сольшканынан табылган. Өскө алтаист-учуныйлар бу бирликти ол тилле куучындажып турган калыктардын уктаган угу бирлик болгоныла колбогылайт. Олордын шүүлтезиле алтай тилдердин уйазы, тазылтамыры укташ. Андый шүүлтелердин көбизи чокымдалбаган, јарталбаган, оларды јарадып јөптөбөстөн дө маат јок. Шак анайда тил, история, фольклор јанынан секцияларда ла бөлүктерде шүүлтелер угу жар тушта болгон. Је интернационал форумда турушкандарды бириктиргени јагыс амадулу болгон — келижип турган санаа-шүүлтелерди табары, наукадагы бедренишке бирлик көрүм-шүүлте таап, онын аайына өмө-јөмө чыгары. Алтаистика, анайдарда, лингвистика, культура ла история, фольклор ло этнография јанынан јилбилү шинжүлер өткүрер элбек бөлүк боло берген.

Бистин шүүлтебиле, бу текши терминге («Алтай тилдер») јагыс алтай биле эмес, тагынан башка үч бөлүк кирип јат. Ол бөлүктер мынды:

Баштапкызы: јирме беш тил бириктиреечи түрк бөлүк. Ол тилле куучындажып турган калыктардын көп сабазы бистин ороондо јуртап јадылар. Ого беш союз, јети автоном республика, төрт автоном об-

ласть кирип турулар. Бистинг ороондо түрк тилле куучындажып турган эл-калыктын тоозы славяндардын кийинде экинчи жерде туруп жат.

Алтай билеге кирип турган экинчи бөлүк тилдер монгол бөлүк деп адалат. Ого он бешке шыдар тил кирет. Олордын тоодо: монгол, бурят, калмык, жербет, ойрот, хошут, уранхай ла өскөзи де.

Учинчи бөлүк — тунгус-манчжур. Ого оннон ажыра тил кирет. Олор бистинг ороондо Арктиканын зонасында жаткандарды бириктирет. Бого Ыраак Түндүкте, анайда ок Кыдатта, Кичү Азияда, Афганистанда, Европанын кезик ороондорунда журтаган калыктар кирет.

Конференцияда турушкандардын көбизинин докладтары көп учуралдарда Туулу Алтайла колбулу болгон. Мынызы тегиндү эмес, ненин учун десе, Алтайла жерен түрктөрдүн бичимелдери колбулу болгон. Туулу Алтайдын жеринде жерен культуранын көп кереестери ачылган. Мында кайа таштарда эткен бичимелдер, VI—IX чактардагы түрк каганаттардын жуучылдарына ла башчыларына учурлап бичиген кереес сарнаалар табылган. Туулу Алтай элбеде жарлу археология ла фольклор кереестериле аңыланат. Алтайда журтаган жүзүн-жүүр уяктардын материалый культуразы сүрекей жилбилү.

Академик Андрей Николаевич Кононов, профессорлор Николай Александрович Баскаков, Халык Гусейнович Короглы, Ия Васильевна Стеблева ла өскө дө алтаист-ученылар мынайда темдектегендер: «Алтайлардын историязы, олордын социальный ла культурадагы өзүми Төс Азияда жаткан калыктардын историязыла, культуразыла сүрекей жуук колбулу». Мынын да учун бу жилбилү телекейлик жуунда турушкандар Туулу Алтайдан келгендердин научный жетирүлерине жаан аяра эткени жолду болор.

Телекейлик конференциянын туружаачылары Американын Бириктирген Штаттарынын ядерный ченелтелерин жаратпай турганын керелеп, бастыра телекейдин ученыларына научный шүүлтелер ле кычыру жөптөгөндөр, Совет Союзтын мораторийин жараткандар.

ПИАК-тын культура программазы сүрекей элбек болгон. Онын делегаттары күн чагылган Узбекистаннын жарамыкту искусствозыла, республиканын экономикасында ла эл-жондык жүрүминде једимдерле таныштылар.

Телекейлик алтаистиканын ХХІХ сессиязынын алдына тургузылган амадулар ла сурактар јенгүлү бүттү. Алтаист-ученылардын жууны шинжүлү иш аайынча ичкери алтам эдип, бу бөлүкте бистинг науканы ла билгиристи байгызып, бу ундылбас туштажуда турушкандардын насылык колбуларын тынгытты.

С. КАТАШ

КАИДЫҢ ОМОК КУУЗИ

Быјыл сыгын айда Узбекистаннын төс города Ташкентте Телекейлик албаты ортодо алтаистика деп наука аайынча конференция өткөн. Онын ижинде Горно-Алтайстагы история, тил ле литература аайынча научный шинжү өткүрер институттан төрт киж и турушкан: В. И. Эдоков, С. М. Каташев, Ф. А. Сатлаев. Олордын бирүзи бичиичи, фольклорист, кайчы Таныспай Баксурович Шинжин. Туулу Алтайдыг бичиичилик организациязынын литконсультанты Т. Т. Торбоков Таныспай Баксуровичке бир канча сурак берген.

Т. Торбоков:

— Таныспай Баксурович, Слер конференцияда кандый докладту туруштыгар?

Т. Шинжин:

— Учур и јаан бу конференцияга мен алтай албатынын ат-нерелү баатырлык кай чөрчөктөринин башталганы аайынча јаан эмес јетирү-доклад эткем.

Т. Торбоков:

— Айдарда, алтай кай чөрчөктөрдин башталганында киж и соныр-каткадый санаа-шүүлте болгон бо?

Т. Шинжин:

— Шүүлте мындый: кезик кайчылар кайлаардан озо топшуурын алкаар. Је улайына эмес. Н. У. Улагашев каа-јаа чөрчөктөринде топшуурын алкайтан. Бүгүңги өйдө ады јарлу кайчы А. Г. Қалкин, темдектезе, 1976 јылдын кийнинде бичиткен чөрчөктөринде улай ла топшуурын алкаар боло берген, онын алдында бичиткен чөрчөктөринде алкыштар јок болгон. Онын кийнинде алтай албаты, онын ончо кайчылары јебрен өйдөн бери кай чөрчөктөрин баштаза, өскө ук албатынын сөөк-тайагын чокумдап айтпас болгон. Ол јангыгу эмдиге јетире анайда улалып, барып јат. Алтай албаты јанында да, ыраакта да јаткан эл-јонды кай чөрчөктө адабай, чикелебей јатканы сүрекей јаан политический учурлу. Мында чындык, чокум демократия. Је кезик түрк-монгол укту албатылардын кай чөрчөктөринде улустын угу-төзи, сөбги айдылат. Темдектезе, казахтардын «Кобланды баатыр», кыргызтардын «Манас» деп чөрчөктөринде каракыпчактар ла калмыктар керегинде айдылат. Узбектердин «Алпамыш» деп чөрчөгинде конграт деп ук албатыны Даман-бий башкарат, кезик чөрчөктөрдө јерлердин, јурт, городтордын, историяда болгон улустын чын ады адалат. Ол ок Узбектердин «Рустамхан» деп чөрчөгинде Султанхан каан Акташ деп јерде јатканы айдылат. Кезик орус чөрчөктөрдө (былиналарда) городтордын, јурттардын ады чике адалат, баатырлардын јүрген, керектер эткен јерлери чокум көргүзилет. Је алтай кай чөрчөктөр бу јанынан нени де чике, чокум көргүспей јат. Қыскарта айтса, алтай кай чөрчөктөр мынызыла јаан ағылу.

Т. Торбоков:

— Бу докладаар керегинде конференцияда улус кандый бир шүүл-те-сөс айтты ба, Таныспай Баксурович?

Т. Шинжин:

— Сентябрь айдын 16-чы күнинде, тал-түштин кийинде, фольклор, литература ла искусство секциязынын ижин башкарган улус: профессор И. В. Стеблева (Москвадан), Т. М. Мирзаев (Ташкенттен) залда угуп отургандарга жакшы кеминде деп темдектегендер. Залда жагыз ла бистинг орооннын эмес, је гран да ары жанынын көп ученыйлары болгон. Чынынча айтса, Туулу Алтайдан барган бастыра ученыйлардын докладтары жакшы деп темдектелген.

Т. Торбоков:

— Конференцияда көп ученыйларга жолыгып, жагыдаг танышкан да болбойгар? Ол тузалу ба?

Т. Шинжин:

— Чын, мында көп таныш ученыйлар болгон. Жагыдан да танышкандарыс бар. Жолыгып, таныжып, ижис, жүрүмис керегинде куучындаштыс. Эскиде таныш улустан, темдектезе, Москвадан келген литературовед, бичинчи, көчүрөөчи Фиш Радий Геннадиевичке жолыктым. Оныла мен 1977 жылдан таныш. Ол тушта мени ле Э. Калкинди Бронтой Бедюров, Москвада аспирантурада үренип турган кижичи, бичинчилердин Переделкино деп жердеги байзыгына кычырып, көп бичинчилерле таныштырып, туштажу өткүрген. Ол тушта Р. Г. Фиш бисле жуук таныжып, «алтай кайды түнде укса, кижининг баштерези жуурылар» — кеп кайкаган. Ташкентте ол бйлөрди, нөкөрлөрди эске алып куучындаштыс.

Т. Торбоков:

— Акыр, кай дееерде, Ташкентте өткөн конференцияда, Таныспай Баксурович, слер кайладаар ба?

Т. Шинжин:

— Кайлаган. Конференция 15 сентябрьда башталган, ол ло күн, пленарный бөлүктин кийинде, бастыра айылчылардын алдына ўзбек кожончылар, бичечилер ле бир кайчы чыгып, бойынын албатызынын оос искусствозыла оорды таныштыргандар. Ол туштажу программа да болгон. Мен топшуурымды алганча баргам. Айдарда, мени кайлазын дешкен. Мен ончозынын алдына чыгала, конференциянын ончо туружаачыларына алтай албатынын ла кайчылардын адынан эзен-амыр жетирдим. Онон бистинг ле өскө ороондордын алтанстика наука аайынча шигжүлү иштеп турган ученыйларга су-кадык, амыр-энчү иштеп, жаан једимдерге јетсин деп күўнзедим. Онон топшуурдын күўзин кийдире соголо, төрт-беш жүзүн алтай кайды кайлап бердим. Алтай кай ончозына јараган дезе, јастыра болбос. Экинчи катап секцияда, докладымды кычырала, мында отурган улустыг сурагыла кайлагам.

Учинчи катап десе, калганчы пленарный бөлүк бөрдө, сурак аайынча кайлаарга база келишкен.

Т. Торбоков:

— Айдарда, слер 1985 жылда капиталист ороондордо: Францияда, Швейцарияда, Италияда кайлаганаар, эмди кайаарды кандый ороондордунгу улузы укты?

Т. Шинжин:

— Конференцияда 300-ке шыдар учены турушкан. Олор Англиядан, Венгриядан, Италиядан, Кытайдан, Турциядан, Монголиядан, США-дан, СССР-ден, ФРГ-нен, Япониядан, Польшадан ла онон до өскө ороондордон. Айдарда, менин угаачыларым көптөгөн, элбеген десе, жастыра болбос. Же андый да болзо, алтай кайды жакшы билип, ондоп, баалап турган улус — ол бистинг орооннын.

Т. Торбоков:

— Айдарда, конференция слерге незиле жарады, Таныспай Баксурович?

Т. Шинжин:

— Конференция меге бойынын чике тургускан ижиле, чындык амадулу керегиле, жүзүн укту бистинг де орооннын, өскө дө орооннын бир канча ученылары шинжүде жаан ижемжилү иштегениле, амадузыла, нажылык күүн-тапту болгоныла жараган. Ого коштой алтайлыктын конференциязы телекейдин бастыра ученыларына ядерный жууны жок эдерине, кижиликти өлүмнен аргадаар тартыжуга туружып биригери жанынан кычыру эткени жаан учурлу болгон. Ол айдыш жок жараган.

Т. Торбоков:

— Таныспай Баксурович, айтканаарга алкыш.

Т. Шинжин:

— Соныркаганыгарга жаан быян!

24 сентябрь, 1986 ж.

Латвияда алтай литературанын Күндерин өткүрерине белетенер керекле колбой республиканын Бичиичилик биригүзинин Башкартузынын Качылыгы Туулу Алтайга бир бөлүк улус аткарган. Озо баштап Латвиянын компартиязынын Төс Комитединин органы — «Циня» («Чын») деп төс партийный газеттин агылу корреспонденти Оскар Гердц 25—30 июльде критик, литература шиндеечи С. С. Каташла кожо Майма, Шабалин, Ондой, Кан-Оозы, Көксуу-Оозы аймактарла жорыктаган. Айылчылар Жоло журтта тойдо туружып, алтай

чүм-жангы көргөн, Туулу Алтайдын улузы керегинде очерк бичирге Көксуу-Оозындагы Карагай совхозтын ан тудачызы, Социалистический Иштин Геройы П. Ф. Поповло таныжып куучындашкан.

Экинчи бөлүк улус 29 июльден ала 7 августка жетире жүрди. Олор: Адольф Шапиро — Латвия ССР-дин калык артизи, Риганын ДЮС-нын баш режиссеры (ол алтай литературанын Латвиядагы Күндеринин адакы эңиринин ойын-жыргалынын тургузаачы-режиссеры болгон), Ульдис Берзиньш — көчүрөөчи-түрколог, Сильвия Радзобе — кееркемел шиндеечи, алтай калыктын культуразы, театр керегинде бичирге келген.

Айылчылар Горно-Алтайскта бистин бичинчилерле, журукчыларла, жыргалчы артистерле, музейдин ижиле танышкан, оной Шабалин, Ондой, Кан-Оозы аймактарла жорыктаган.

Жолодо олор Сомоев Токтой Амырович деп кижиге жолыккан, онын айлына кирип чыккан. Алтайды Латвияга ачкандардын бирүзи, алтай теманы көлдүргөн эң баштапкы латыш бичинчи, эмди Латвиянын калык бичинчизи Имант-Зиедонис 1963 жылда бистин жерге келип, бу кижиге керегинде «Поэттин дептери» деп солун бичик чыгарган. Лиит Имантты эң баштап атка миндирип аңдаткан, тайгалаткан кижиге база Сомоев Токтой.

Жабаганда латыш айылчылар кайчы А. Г. Калкинге жолыккан, Кан-Оозы журтта Ш. Шатиновко, Экинурда Ж. Каннинге айылдаган. Мөндүр-Соккондо жербойынын энтузиасты Николай Андреевич Шодоев жууп баштаган музейдин ижиле танышкан.

Айылчыларга кайкамчылу жер Кырлык журт болды. Чангыр деп туунын эдегинде атту-чапту койчы К. Т. Урмавотын турлузынын жанында Кырлыктын эл-жоны айылчыларды алтай жагыла күндүлөп, чүм-жангы ойын көргүскөн. Журттын жаанду-жаштузы комыстаган, шоорлогон, жаңарлаган. Сүүнчилү неме, Кырлык совхоз ло Латвиянын кандый-бир совхозы ортодо колбу тудар шүүлте эдилген.

Ондый ок күндүү 2—3 августта Шабалин аймакта Беш-Өзөк журтта болды. Олор алтай айылдын ичине кирип, ак сүт ичип, курут-быштак, аш-тус амзап, кур курчаткан.

4—6 августта латыш айылчылар Алтын-Көлгө барып жүргендер.

18—25 июльде Туулу Алтайдын бичинчилик организациязынын ишчилери Шабалин аймакта Барагаштагы совхозко текши малга азырал белетееринде туружып, төртөн центнер өлгөн жууп берген. Олор анайда ок бу каруулу иш ойинде журт жаткандарды культура жанынан жеткилдееп керекте база туружып, Барагаш, Шыргайты, Беш-Өзөк журттарда литературанын туштажуларын эдип, партия ла башкарунын жаан учурлу документтери аайынча жартамалду иштер өткүргөн. Эл-жонло туштажулар тужында бичинчилер ас жүрүжип турган бу жерле колбуларды тыгыдар ла көнү жолго тургузар шүүлте эдилген.

Чернобыльдагы АЭС-те болгон жеткерден улам түбекке түшкен улуска болуш эдип, **29 июльде** Туулу Алтайдын кажы ла бичиичизи оноор эки күннинг ишжалын көчүргөн.

РСФСР-дин Бичиичилик биригүзинин Башкартузынын председатели С. В. Михалков ло Качызы Э. В. Зимин Туулу Алтайда бололо, **12 августта** Хакасиянын автоном облазына атангандар. Олорды Туулу Алтайдын бичиичилик организациязынын каруулу качызы Б. Я. Бедюров үйдежип жүргөн. Олор Сибирьдин беш бичиичилик организациязынын жипт литераторлорынын Абакандагы тергее жуун-семинарында турушкандар. Анайда ок ишкүчиле жаткандарла жакшынак туштажулар өткүрилген, бисле мөрөйлөжөөчи областьтын жеринде алтай литературанын Күндерин өткүрери керегинде күн-эртеден жөптөжү-куучындар тургузылган.

Партия обкомынын жакылтазыла онын штатта эмес лекторы Б. Я. Бедюров **1 октябрьда** «Энчүликтин урогын» өткүрип, Ондой аймакта бирлик политкүнде турушты. КПСС-тин XXIV съездинин адыла адалган колхозто Мактын Кереезинин жанында митинг өдөрдө, берилген темала ол куучын айтты. Онон башка Б. Бедюров ол ло күн Куладыдагы орто школдо, энгирде Културуанын журт байзыгында куучын айткан.

Материалдар жууп, археологиянын кереестерин шинжүлөп турганыла колбой ол Бешадар, Алтынду-Боочы деп жерлерде болгон.

18 октябрьда Москвада «Калыктар најылыгы — литературалар најылыгы» деп кычырула РСФСР-дин Бичиичилик биригүзинин Башкартузынын пленумы өткөн.

Пленумды кире сөслө РСФСР-дин Бичиичилик биригүзинин Башкартузынын председатели С. Михалков ачкан.

Россия литературазынын једимдери ле онын алдында турган сурактар керегинде докладты Башкартунын качызы Н. Доризо эткен.

Бу суракты шүүжеринде туружып куучын айткандар тоозында Туулу Алтайдын бичиичилик организациязынын каруулу качызы Б. Я. Бедюров.

26 октябрьда Л. В. Кокышевтин адыла адалган оромдо (алдында экинчи Кайас) поэттин чыккан күнине учурлай жаан байрам өтти.

Байрамда микрорайондогы төрттинчи школдын үренчиктери, городтын коммунальный хозяйствозынын, горГАЗ-тын ишчилери, ором комитетинг члендери, анда жаткан эл-жон ло өскө дө улус туруштылар.

Сөсти горисполкомнын председателинин заместители Н. И. Тулинов алып, Л. В. Кокышевтин жүрүми, жайаандыгы керегинде жылу куучындаган. Мында жуулгандар ортодон бичинчи Э. Палкин, Лазарь Васильевичтин эш-нөкөри О. А. Савчиц, бичинчинин карындажы Н. В. Кокышев эске алындылар.

Оромдо иштин ле жуунин ветерандары И. И. Диунованы, П. А. Ячковты, беш бала азырап чыдаткан эне К. А. Коновалованы, «Электробытприбор» заводтын ишчизи, Калыктар нажылыгы ордендү ветеран В. П. Мурлеваны макка көдүрдилер.

Жуунин ветерандарынын тураларына кызыл чолмон, иштин ветерандардыйна — серп ле маска журалган темдектер кадалды, эн арула жараш туралардын эелерине грамоталар табыштырылган. Оромдо Культуранин городтогы байзыгынын, Бийсктеги күдели эдер комбинаттын Культура байзыгынын артисттери ойн-жыргал көргүстилер. Л. В. Кокышевтин жайаандыгына учурлалган бичиктердин ле оромдо жаткандардын жазаган эдимдеринин көрүзи ле саду өтти.

Л. В. Кокышевтин адыла адалган оромнын байрамында партия обкомынын качызы Б. К. Алушкин ле партия горкомынын качызы Р. И. Саймунова туруштылар.

Т. ТОНЖАН

ЛИТЕРАТУРАЛАР НАЖЫЛЫГЫ — КАЛЫКТАР НАЖЫЛЫГЫ

Латвия ССР-де «Алтай литературанын күндерин» өткүрерге автоном областтан атангандар 12 октябрьда республиканын төс города Ригага жедип келдилер.

Аэродромдо оморды Латвиянын партийный ла совет ишчилери, литературанын ла искусствонин чыгартулу улусы, фольклор группа жылу уткыгандар. Уткыгандардын тоозында Латвия ССР-дин компартиязынын Төс Комитединин качызы Анатолий Валерьянович Горбунов, партиянын Төс Комитединин культура бөлүгинин заведующийи Горис Айвар Янович, партиянын Төс Комитединин секторынын заведующийи Нелли Языковна Янаус, Бичинчилер союзынын правлениезинин председатели Янис Янович Петерс ле өскөлөри де болгондор.

«Алтай литературанын күндеринин» туружаачыларына уткуулду сөсти республиканын компартиязынын Төс Комитединин качызы А. В. Горбунов ло республиканын Бичинчилер союзынын правлениезинин председатели Я. Я. Петерс айткандар.

Каруулу куучыды партиянын Горно-Алтайсктагы обкомынын качызы Б. К. Алушкин айткан. Онон Туулу Алтайдан келгендерге чечектер берилген.

13 октябрда 18 часта республиканын компартиязынын Политүредү өткүрер туразында Латвия ССР-де «Алтай литературанын күндерин» ачарына учурлалган көдүринилү жуун башталган. Оны Латвиянын Бичиичилер союзынын правлениезинин председатели Янис Петерс ачкан. Анайда ок Латвиянын албаты бичиичизи Имант Зиедонис уткуулду сөс айткан.

Жуунда партиянын Горно-Алтайсктагы обкомынын качызы Б. К. Алушкин, бичиичилердин Туулу Алтайдагы организациязынын каруулу качызы Б. Я. Бедюров, поэт Адаров, бичиичи ле кайчы Т. Шинжин, критик С. Каташ, жуунын ла иштин ветераны Д. К. Тарбанаев куучын айткандар ла фольклор группа ойын-концерт көргүскен.

... Резекне — көк көлдөрдиг жери, эл-жоннын жебреннен бери журтаган жери. Жолды эки жандай ажы жуунадылган кыралар, амырзынып турган агаштар, көгөрип чыккан жажанды отогон мал, баштары сүүрейген туралар, кар куйулып түшкелекте маала ажын жуунаткан улус. Анда-мында капуста, сөкклө тарткан машиналар.

Көк көлдөрдиг жеринде алтай литературанын Күндеринин туружаачыларын районнын партийный, совет ишчилери, жоннын чыгартулу улuzu сакылталу айылчылардый уткыган.

Партия райкомынын баштапкы качызы Зигман Станиславович Петкевич Алтай жеринин айылчыларын жылу уткып, мынайда айткан: «Ыраак Алтайдан келген айылчыларды бис жылу уткыйдыс. Литературалар нажылыгы — калыктар нажылыгы. Нажылыгыс там тыгызын, слерге жеңил жол, жаан жедимдер!».

Резекнеде эдимдер искусствозынын школында өткөн туштажулар ундылбас. Айылчылар үренчиктердин эдимдериле таныжып, олорды алтай эл-жоннын жүрүмиле, ижиле, амадузыла таныштырган. Жуунын ла иштин ветераны Тарбанаев Донской Кыдыевич өткөн жолдорды эске алынган, Көш-Агаш аймакта «Кызыл-Мааны» колхозтын эчкичизи Саблаков Исаак Темидович албатынын кожондорын кожондогон. Фольклор ансамбль ойын-концертин көргүскен.

Бу солун туштажунын сонгында Күндердин туружаачылары той-балкаштаг чүмдемел жазаар ишчилердин ижиле танышкан.

Энгирде «Бирзагале» совхозто жылу туштажу өткөн. Ишмекчилер фольклор бөлүктинг ойын-көргүзүзин жылу колчабыжула уткыган. Таныспай Шинжин, Жаан Ыжыков алтай кайла көк көлдөрдиг жеринде журтагандарды таныштырган.

16 октябрда Күндердин туружаачылары беш жара бөлинип, Рига городтын ишмекчилериле, талайчыларыла, ученийларыла, студенттериле тушташтылар. КПСС-тин обкомынын качызы Б. К. Алушкин республиканын пароходствозында иштегендерди автоном областтын экономикадагы, культурадагы, социальный өзүмиле таныштырган. Таныспай Шинжин кайлаган, фольклорчылар ойын-концерт көргүскен.

Латвиянын Госуниверситединин педагогика факультединде С. Каташты, Д. Тарбанаевти, Ж. Каинчинди, Э. Тоюшевити, Ш. Клешеваны жылу уткыгандар.

31-чи школда Б. Бедюров куучындаган, Ш. Шатинов, J. Белеков үлгерлерин кычырган, И. Саблаков кожондогон, J. Ыжыков кайлаган. Жилбилү туштажулар Латвия ССР-динг тил ле литература институтында, радиотехниканын биригүзинде өткөн.

17 октябрьда айылчыларды бичинчилердин Юрмаладагы Я. Райнстинг адыла адалган байзыгында жылу уткыгандар.

18 октябрьда Ригада јинг көрөөчилердин театрында алтай литературанын Күндерине учурлалган энир көдүрингилү айалгада өткөн.

Алтай литературанын карындаштык Латвиядагы Күндери мыныла түгенип, калыктардын најылыгын там тыгытты.

КПСС-тин Горно-Алтайсктагы обкомынын ла бичинчилердин Туулу Алтайдагы биригүзинин адынан латыш литературанын Күндерин келер жылда Туулу Алтайда өткүрер кычыру эдилди.

Э. ТОЮШЕВ.

БАЖАЛЫКТАР

Бүгүнгү күннинг нежелтези (В. Торбоков белетеген) 3

УЛГЕРЛИК ДЕПТЕРДЕН

Эркемен Палкин. Кара көстү эликтер... Милиционердег жаан
милиционер... Жалбракча күн 12

ЭЛИБИСТИНГ ЭНЧИЗИ

Тырмай Торбоков. Кара-Бөкө (Кеп куучын) 18
Клара Макошева. Укташ элде. Балага алкыш. Балага жаңы кинек
кийдиргенде айдатан сөстөр. Баланы соотоктоны. Ба-
ланы баайлаганы. Сарындар. (Койнок. Табыр-тобыр
камчылу. Озогы сарын. Тойдо эттү тепшини чыгарып
бергенде, айдатан быйан сөс. Эки карындаш жууга
чыкса, сарнайтаны. Жуу ойиндеги сарындар. Той сарын-
дар). Улгер сөстөр. 25

ДРАМАТУРГИЯ

Аржан Адаров. Абайымнын кижиге алганы (Күүлик комедия) . . . 33
Светлана Тарбанакова. Туулу Алтайда 20-чи жылдарда театр
самодетельность ло драматургия төзөлгөн 69
Борис Укачин. Чак Жүрүм. Кижиге (Уур улгерлер). 83

ООГОШ БОЛЧОМДОРГО

Василий Тоенов. Чоокыр таштын жажыды 91
Петр Адаров. Амадуларга — жаан алтамла 119
Бичиктердин полказында 134

ХРОНИКА

Сергей Кашаш. Алтаисттердин телекейлик жууны 138
Эзендей Тоюшев. Литературалар нажылыгы — калыктар нажылыгы 147

ЭЛ-АЛТАЙ

Литературно-художественный сборник

(4-й выпуск)

На алтайском языке

Художник А. М. Кузнецов

Редактор С. Торбоков. Отв. за выпуск З. Шинжина. Худ. редактор В. Ортоңулова. Тех. редактор Е. Маңышева. Корректор Л. Патагашева.

Сдано в набор 10. 11. 86. Подписано в печать 25. 12. 86. АН 14352. Формат 70×84 ^{1/16}. Бум. тип. № 3. Гарнитура литературная. Высокая печать. Усл. п. л. 10,35. Уч.-изд. л. 8,65. Тираж 1000 экз. Заказ 3457. Цена 55 коп.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 659700, г. Горно-Алтайск, ул. Горно-Алтайская, 36.

Горно-Алтайская типография, пр. Коммунистический, 27.

ЖУУНТЫНЫҢ КАДАРЫНДА ЖУРУКТАР:

2-чи стр. Ленинский ле Государственный сыйлардын лауреады, СССР-дин Верховный Советинин депутаты, Социалистический Иштин Геройы, Россиянын Бичичилер биригүзинин Башкартузынын председатели С. В. Михалков.

3-чи стр. 1986 жыл. Горно-Алтайск город. Аэропорт. СССР-дин чемпионы А. Самтаев төрөл жеринде.

55 акча